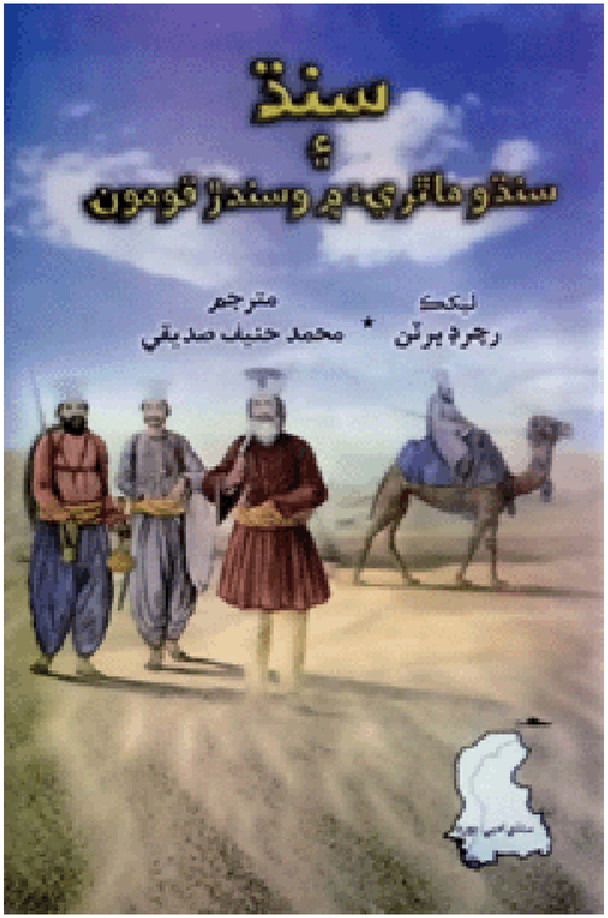

سنڌ جو هڪ بلوچ سپاهي ۽ هندو واپاري

لنڊن

سن اشاعت 1843ع

سنڌ

۽

سنڌو ماٿريءَ ۾ وسندڙ قومون

از

رچرڊ برٽن

مترجم

محمد حنيف صديقي

سنڌي ادبي بورڊ

ڄام شورو، سنڌ

2022ع

[سنڌي ادبي بورڊ جا سڀ حق واسطا قائم]

ڇاپو پهريون	سال 1971ع	تعداد 1000
ڇاپو ٻيو	سال 1976ع	تعداد 1000
ڇاپو ٽيون	سال 1995ع	تعداد 1000
ڇاپو چوٿون	سال 2015ع	تعداد 1000
ڇاپو پنجون	**سال 2022ع**	**تعداد 500**

هن ڪتاب جي ڪنهن بہ حصي کي، ناشر کان اڳواٽ حاصل ڪيل اجازت کانسواءِ اليڪٽرانڪ يا ٻئي ڪنهن بہ طريقي جنهن ۾ اسٽوريج ۽ ريٽريول سسٽم شامل آهي، استعمال نہ ڪري سگهجي.

قيمت: چار سؤ رپيا

[Price Rs. 400-00]

خريداريءَ لاءِ رابطو:

سنڌي ادبي بورڊ، ڪتاب گھر

تلڪ چاڙهي، حيدرآباد سنڌ.

(Ph: 022-2633679, Fax: 022-9213422)

email: sindhiab@yahoo.com

www. Sindhiadabiboard.org

هيءُ ڪتاب سنڌ جي قومي اداري سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس ڄام شوري ۾ مئنيجر خضر خان وگهئي ڇپيو ۽ سيد سڪندر علي شاهه، سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ ان کي ڇپائي پڌرو ڪيو.

چپائيندڙ پاران

سنڌ جي تاريخ تي پرڏيهي اسڪالر رچرڊ برٽن انگريزيءَ ۾ ڪتاب Scinde, or The Unhappy Valley لکيو. جنهن ۾ هُو سنڌ جي تاريخي ۽ ثقافتي ورثي کي غيرصحتمند چاٽائيندي طنز ڪندو نظر اچي ٿو. ڪيس سنڌ واسين ۾ ڪا چڱي ڳالهه نظرئي ڪانه ٿي اچي ۽ نه ئي وري سنڌ جي ڪنهن شاندار روايت ۽ سنڌ جي ثقافتي ورثي جو ڪُلي طرح ذڪر ڪري ٿو. هُن هڪ فاتح جي نگاهه سان سنڌ کي ڏٺو آهي ۽ پنهنجي قلم جي آڙ ۾ سنڌ جي هزارين سال قديمي ثقافتي ورثي کي ننديو آهي.

سنڌ جي تاريخ جي اشاعت سنڌي ادبي بورڊ جي بنيادي رٿائن مان هڪ اهم رٿا آهي، جنهن تحت عربي ۽ فارسي ماخذن جي اشاعت سان گڏوگڏ پرڏيهي اسڪالرن جا به سنڌ جي تاريخ تي لکيل ڪتاب ادارو شايع ڪندو رهيو آهي. هيءُ ڪتاب به ان سلسلي جي هڪ ڪڙي آهي. جنهن جو سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ”سنڌ ۽ سنڌو ماٿري ۾ وسندڙ قومون“ جي نالي سان محمد حنيف صديقي صاحب ڪري، سنڌي ادبي بورڊ جي حوالي ڪيو.

هيءُ ڪتاب ”سنڌ ۽ سنڌو ماٿري ۾ وسندڙ قومون“ بورڊ طرفان سال 1971ع ۾ پهريون پيرو ڇپجي پڌرو ڪيو ويو. جيڪو پڙهندڙن وٽ بيحد مقبول ٿيو. جنهن بعد پڙهندڙن جي گهرج موجب اُن جا ڇاپا وقتن بوقتن اداري طرفان شايع ٿيندا رهيا. موجوده وقت ۾ بورڊ

جي مانواري چيئرمين عزتمآب مخدوم سعيدالزمان ’عاطف‘ صاحب جن جو سنڌن علمي ادبي خاندان سان تعلق هئڻ ڪري ۽ سنڌن خاص دلچسپيءَ ۽ هدايتن تحت اداري طرفان نون ڪتابن جي اشاعت سان گڏوگڏ پڙهندڙن طرفان گُهر ٿيندڙ ريپرنٽ ڪتاب به شايع ٿي رهيا آهن. سنڌي ادبي بورڊ طرفان هِن ڪتاب ”سنڌ ۽ سنڌو ماٿري ۾ وسندڙ قومون“ جو پنجون ڇاپو بورڊ جي مانواري چيئرمين جناب مخدوم سعيدالزمان ’عاطف‘ صاحب جن جي سرڪردگيءَ ۾ بورڊ طرفان شايع ڪري سرهائي محسوس ڪري رهيو آهيان.

اميد آهي ته. اسان جو هيءُ پورهيو تاريخ سان دلچسپي رکندڙن وٽ مانُ لهندو.

12- شعبان المعظم 1443ھ   سيد سڪندر علي شاهه

16- مارچ 2022ع

سيڪريٽري

باب پهريون

سنڌ جو ٻاهريون روپ، ان جي فوجي ۽ تجارتي اهميت
ملڪ جي صورت ۽ تاريخ جو خاڪو

جڏهن ڪو سيلاني پڇم (اولهہ) جي پاسي کان هندستان مان سنڌ ۾ اچي ٿو تہ ان کي پهريائين ائين ٿو نظر اچي تہ ڄڻ هو هڪ نئينءَ دنيا ۾ داخل ٿي رهيو آهي. اول ملڪ جو ٻاهريون ڏيک سندس ڏيان ڇڪائي ٿو. هن کي ڏسڻ ۾ ايندو تہ هڪ طرف اڻاهہ مٽيءَ، خشڪ واريءَ ۽ پٿريليءَ زمين جا ويرانا آهن، جن ۾ نانگ-ڦڻ، ٿوهر ۽ اڪ جا ڇڊا ڇڊا ٻوٽا ٿين ٿا. ۽ ٻئي طرف لئيءَ، ٻير ۽ ڪنڊيءَ جا گهاٽا ٻيلا آهن، جن ۾ ڪٿي ڪٿي آباديون نظر اچن ٿيون. سارو ملڪ ڪڙين، واهن ۽ درياءَ جي ڦٽل پيٽن جي ڄار سان ڇانيو پيو آهي. سيلانيءَ کي اهو بہ ڏسڻ ۾ ايندو تہ هتان جا شهر سوڙهن رستن ۽ ڳلين جا جهڳٽا آهن ۽ جايون جڳهيون ڪچين سرن جون ٺهيل آهن. انهن جي ڇتين ۾ ٻير جي ڪاٺ جا ٻُنڌ پيل آهن، جن جي مٿان کهگل [1] پيل آهي، ماڙيون اوچيون، در ڊريون ننڍيون، ڇتيون سنهيون ۽ انهن جي مٿان وچ- ايشيا جي ملڪن وانگر اڪثر ڪري بادگير ٺهيل آهن. ننڍا ننڍا ڳوٺ ۽ واهڻ بہ ڏسڻ

وٽان آهن. انهن ۾ ڪکن ۽ ڪانن جا پکا آهن، جن کي ڇوڏاري پناهہ لاءِ ڪنڊن جا ننڍا لوڙها ۽ گنب جون ڇتيون ڏنل آهن. هندستاني سيلانيءَ کي، ملڪ جي رهاڪن جي شڪل شبيهہ، رنگ روپ ۽ لباس پڻ عجيب ۽ نرالا نظر ايندا.

آبهوا بہ نسبت مسافر کي جلد معلوم ٿيندو تہ آرهڙ جا بادل ۽ سڄي سال جي ماڪ، چوماسي جي تتگيءَ جو پورائو نٿا ڪري سگهن. هو سج جي تابش، ڏينهن جي سخت گرمي، رات جي ٿڌ ۽ ڌوڙ ۽ مٽي جا طوفان [2]، جي ڪن وقتن تي تمام زور سان لڳندا آهن، پليءَ پيت محسوس ڪندو.

سنڌ جون مکيہ خوبيون هن وقت هي آهن: پهريون تہ ان ۾ زراعت جي ترقيءَ ۽ واڌاري لاءِ وڏي گنجائش آهي، ٻيو تہ سنڌ فوجي ۽ تجارتي نقطئہ نگاه کان اسان لاءِ خاص اهميت رکي ٿي. پراڻن ڪنڊرن جا شاهي دڙا، جن سان سارو ملڪ پريو پيو آهي ۽ عاليشان عمارتن جا نشان ۽ اتهاسن جو اڀياس، مورخن ۽ سياحن جا ساڳيا رايا ۽ خيال ثابت ڪن ٿا، تہ سنڌ جي حالت هميشہ اهڙي ڪا نہ هئي، جهڙي هاڻي اٿس. سنڌ جي زوال ۽ پستيءَ جو ڪارڻ آهي، خانہ جنگي ۽ لڙايون، جن جي ڪري لازمي طرح ڏڪر ۽ بيماري ۽ لڏ پلاڻ ٿئي ٿي ۽ آبادي گهٽجيو وڃي. پر ملڪ ۽ ماڻهن جي جسم ۾ صحت ۽ قوت پيدا ڪرڻ جا وسيلا اسان وٽ موجود آهن. گذريل ٽن سالن جي واقعن ثابت ڪيو آهي تہ سنڌ

جنگي ساز ۽ سامان لاءِ هڪ سٺي مڏي آهي ۽ لشڪر جي لاءِ ڪارائتو مرڪز ٿي سگهي ٿي، جتي وڏيڪ فوج رکي سگهجي ٿي، ۽ جتان اتر ۽ اتر - اولهه جي اجهل قومن جي حملن کي منهن ڏيئي سگهجي ٿو. اسان کي سنڌ تي قبضي ڪرڻ مان اڳيئي هي فائدو پهتو آهي ته جيڪڏهن سنڌ جا امير [2] پنجاب ۽ ملتان ۾ سکن کي، اتر ۾ افغانن کي ۽ اولهه ۾ وحشي جنگجو ۽ ڪٽر ڪوهستانين کي ساٿ ڏين ها ۽ انهن جي رهنمائي ڪن ها ته ان جا نتيجا نهايت اگرا نڪرن ها. صوبي (سنڌ) جي تجارتي اهميت هن ڳالهه مان پڻ ثابت آهي ته قافلن رستي واپار وڏيو آهي، ۽ مڪران ۽ ڏکڻ ايران جي سامونڊي ڪناري جا بندر پٺتي پوڻ لڳا آهن. سون مياڻي، گوادر، بکر ۽ بندر عباس تائين ٻيا وسندڙ بندرگاه اهڙا ته ڦٽي ويا آهن. جو اسان اهي جلد بنان ڪنهن تڪليف جي مالڪن کان خريد ڪري يا عهد و پيمان رستي وٺي سگهنداسون. اها اميد رکڻ به غير واجبي نه ٿيندي ته اسان هٿياربند سپاهين جون چوڪيون قائم ڪري، بمبئيءَ کي چڙوچڙ ڪرڻ جو هڪ گڏيل مرڪز بڻائي، وچ ايشيا جو سمورو واپار پنهنجي قبضي ڪيون ۽ ان کي پنهنجي مرضيءَ مطابق هلايون.

اهو علائقو، جنهن کي يوناني "سنڌومان"، پراچين هندو "سنڌو ديش"، عرب جاگرافي نويس "سنڌ" [4] ۽ سندس هاڻوڪا رهواسي، "سنڌو" جي نالي سان سڏيندا آهن. تنهن جون

حدون هي آهن: اتر ڏي بهاولپور جو علائقو، ڏکڻ ڏانهن عربي-هندي وڏو سمنڊ، اپرندي ۾ وارياسا رڻ پٽ ۽ الهندي ۾ هڪ جبلن جي قطار آهي، جنهن کي يورپ ۾ "هالار جبلن" جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو. سنڌ اُتر ويڪرائي ڦاڪ (North Latitude) جي 23 ۽ 29 درجن (degrees) ۽ اوڀر ڊگهائي ڦاڪ (East Latitude) جي 67 ۽ 70 ڦاڪن (Parallels) جي وچ ۾ آهي، ۽ ان جي وڌ ۾ وڌ ڊيگهه اٽڪل ٽي سؤ ۽ ويڪر هڪ سؤ ويهه ميل آهي.

سنڌوندي سڄي ملڪ جي ڊيگهه کي ٻن ڦاڪن ۾ ورهائي ٿي.

صوبي جي قديم جاگرافي خواه تاريخ، ٻيئي تاريڪيءَ جي پردي ۾ آهن. جيتري وقت ۾ سنڌو ندي پنهنجو وهڪرو (جيڪو ٻن ڇئن ميلن جي ايراضيءَ ۾ هوندو آهي) بدلائيندي آهي ته اڳوڻا پڊ ريگستان ٿي ويندا آهن. اهڙيءَ طرح جڏهن ڪو ڏيهي حاڪم پنهنجي گاديءَ جو هنڌ ڦيرائيندو آهي ته شهر، بندر ۽ واهڻ پڻ ويران ٿي ويندا آهن. سواءِ ڪن مخصوص ڳالهين جي، اها قياس آرائي ڪرڻ، ته سنڌ جي حالت پنجاهه ورهيه اڳي ڪهڙي هئي، نهايت ڏکي ڳالهه آهي.

قديم زماني کان وٺي سنڌ هيٺين ٽن [5] ضلعن ۾ ورهائي ويئي آهي.

(1) لاڙ يا ڏاکڻي سنڌ، جنهن ۾ حيدرآباد جي ڏکڻ وارو

ملڪ اچي وڃي ٿو.(2) وچولو يا سنڌ جو وچ، يعني حيدرآباد جي پسگردائيءَ وارو علائقو، (3) سرو يا اتر سنڌ، جنهن ۾ سيوهڻ، لاڙڪاڻو ۽ خيرپور جا ضلعا ۽ اهو علائقو، جيڪو سکر کي ڪڇ گنداوا کان ڌار ڪري ٿو، اچي وڃن ٿا.

ڏاکڻي سنڌ جي ايراضي، دوآبي سميت، اٽڪل 70 يا 80 ميل ديگهه ۽ ويڪر ۾ ٿيندي. اهو ملڪ لئيءَ ۽ ٻير جي گهاٽن وڻن سان ڇانيل هڪ مٽيءَ جو ميدان آهي، مگر ان جي آبادي ڪاري پاڻيءَ سبب ڇڊي پاڊي آهي. اها سموري ايراضي، سمنڊ جي هوائن جي اثر ۾ اچي ٿي، پر سنڌونديءَ جي سيلاب کي سج جا تيز ڪرڻا ۽ هوائون گڏجي خشڪ ڪيو ڇڏين. لاڙ جي اولهه ۾ زمين وارياسي ۽ خشڪ آهي. ائين ٿو ڏسڻ ۾ اچي ته ڄڻ چوني جي پهڻن مٿان واريءَ جو هڪ تهه وڇايل آهي. اهي پهڻ، گهاري ۽ ٺٽي جي پسگردائيءَ ۾ ۽ ڪن ٻين هنڌن تي هڪ هيٺانهين، اپين ۽ ويران ٽڪرين جي قطار جي صورت اختيار ڪن ٿا. سمنڊ جو ڪنارو ڏکڻ اولهه طرف چؤماسي جي ڏينهن ۾ خاص طرح پيانڪ هوندو آهي. سمنڊ ۾ نهايت شور هوندو آهي ۽ سمورو وقت پيو نانگ وانگي لهريندو آهي. ان ۾ تانگها تڙ ۽ ڪنڌيون به جام هونديون آهن ۽ سڀ ننڍا بندرگاهه واريءَ سان لٽجي ويندا آهن. خشڪ موسم ۾ تڪليف ڪا نه هوندي آهي. مانجهي جيڪڏهن ماپ وٺندو ايندو آهي ته اونو ڪو نه هوندو اٿس. سياري جون

اوڀاريون لهواريون هوائون هن جي مدد ڪنديون آهن.

لاڙ جا مکيه شهر آهن، ڪراچي ۽ ٺٽو. ڪراچيءَ جي اهميت جو هڪ سبب هيءُ به آهي ته اها هڪ سنڌائتي هنڌ تي آهي. هتان جي آبهوا [6] ٻين شهرن جي مقابلي ۾ صحت بخش ۽ وڻندڙ آهي، انهيءَ ڪري سنڌ جو شفا-گهر ٿي پئي آهي. سندس بندر جو ايران، عربستان ۽ اولهه هندستان سان چڱو چوکو واپار هلي ٿو. اصلوڪو شهر، پراڻي قلعي جي ڦٽل ديوار جي ٻاهران، لئيءَ جي ٽارن ۽ مٽيءَ سان اڏيل گهرن جي هڪ ڪوجهي بستي آهي. اتر ۽ اولهه ڏانهن جتي مٺو پاڻي ملي ٿو، ڪي باغ آهن، جن ۾ ڀاڄيون ۽ ميوي جا وڻ چڱا ٿين ٿا. مگر ٻي پسگردائي ڪلراٺو ۽ وارياسو رڻ آهي. ڪراچي تڪڙي تڪڙي وڌندي ۽ سڌرندي وڃي ٿي. ان ۾ هاڻي اٽڪل 24000 آدم رهي ٿو. هتي هڪ شاهي فوجي ڇانوڻي آهي، جنهنڪري سندس آبادي ۽ دولت ڏينهون ڏينهن وڌندڙ آهن.

ٺٽي کي غلطيءَ کان قديم ”پٽالا“[7] سمجهيو ويو آهي. مسلم گهراڻن جي راڄ ۾، اهو دوآبي جي گاديءَ جو هنڌ ۽ سنڌ جو وڏي ۾ وڏو شهر هوندو هو. ڪنهن وقت سنڌو ندي سندس ديوارين سان لڳو لڳ وهندي هئي“ ۽ سندس دروازن تائين وڻج واپار ۽ دولت پهچائيندي هئي. انهن مڙني سهولتن جي هاڻي ڪراچيءَ کي هڪ هٽي آهي. هن وقت درياهه، شهر کان اٽڪل ٽي ميل پري آهي. ٺٽي

جي آبادي، جيڪا ڪنهن وقت 280000 ڇئي وڃي ٿي، سا هينئر 7000 کان زياده نہ آهي. هر سال ڪيترا ماڻهو ٻين شهرن ۽ ضلعن ڏانهن لڏي وڃن ٿا، جتي مليريا [8] جو گهٽ آزار آهي. شهر ڦٽل جاين جو هڪ بد زيبو دڙو آهي، ڪٿي ڪٿي ڪا پڪي ماڙي يا روشن منارو نظر اچن ٿا،جيڪي البت سندس اڳوڻي شان ۽ شوڪت جا باقي نشان آهن. ٺٽي جي چوڌاري لئيءَ جو رواجي جهنگ ۽ انبن جا باغ آهن. هتان جا انب سواد ۽ ميناج سببان مشهور آهن. ٺٽي جي ويجهڙائيءَ ۾ وسيع قلعن جا نشان ۽ هندن جون جاترائون آهن. مڪليءَ جي ٽڪرين تي نهايت خوبصورت مقبرا آهن، جن ۾ وڏا حاڪم ۽ مشهور وليءَ [9] پوربل آهن. انهيءَ کان سواءِ لاڙ ۾ ٻيا قابل ذڪر شهر هي آهن: (1) گهارو، هڪ وڏو ڳوٺ، جنهن ۾ ڪنهن وقت فوجي ڇانوڻي هئي. هيءُ شهر هڪ ڪاريءَ تي آهي، جيڪا ڪراچيءَ کان اچي ٿي ۽ ٺٽي کان 24 ميلن جي فاصلي تي پوري ٿئي ٿي.(2) وڪر، سنڌونديءَ جي حجامڙي شاخ تي هڪ بندر، جيڪو مغربي دوآبي جي اوپاربنءَ شاخ تي آهي.

وچولي ۾ حيدرآباد جو شهر آهي،جيڪو ٺٽي کان پوءِ صوبي جي گاديءَ جو هنڌ رهيو آهي. حيدرآباد جو شهر، ڪلهوڙن حاڪمن، هندن جي پراڻي ڦٽل شهر جي مٿان اڏايو هو. هيءُ سنڌونديءَ جي اپرندي ڪناري تي، چوني جي پٿر وارين ٽڪرين جي مٿان ٺهيل آهي. ايشيا جي هن پاڳي جي ٻين گادين وانگر،

هن شهر ۾ پڻ جهوپڙين ۽ جاين جا جهڳٽا، بزارين، مسجدون ۽ هڪ قلعو سمايل آهن. قلعو ڏسڻ ۾ جبرو آهي، پر اندر ڪوڪو اٿس. اڳي شاهي خاندان جي رهائش لاءِ ڪتب آندو ويندو هو. شهر جي آدمشماريءَ بنسبت ڪيترا رايا ڏنا ويا آهن، پر سمجهيو وڃي ٿو تہ اها هاڻي ڪراچيءَ جيتري ٿيندي. تپاوليءَ ۽ ٻين بيمارين ۽ گاديءَ جي بدلائڻ ڪري شهر ڦٽڻ شروع ٿيو آهي ۽ هاڻي آبادي وڃيس ٿي ڏينهون ڏينهن گهٽبي. آبڪلائيءَ ۾ قليلي ڦاٽ، جا سنڌونديءَ جي هڪ شاخ آهي، حيدرآباد جي چوڌاري ڦري ايندي آهي. ان جي ڪپرن تي ڪجين، ليمن، ڏاڙهن، انبن ۽ ٻين وڻن جا سندر باغ آهن. شهر کان هڪ رستو اسان جي مورچي واريءَ ڇانوڻيءَ ڏانهن وڃي ٿو، جيڪا درياهہ جي ڪپ تي آهي، اُها مشهور جاءِ آهي، جتي سنڌ جي اڳين حاڪمن ميرن جي لشڪر، انگريزن جي سفارتخاني تي حملو ڪيو هو. درياهہ جي هُن پير ڪوٽڙي آهي،جتي آگبوٽن جو پتڻ آهي، حيدرآباد جي اولهہ ۾ ڪي عجيب غريب مقبرا ۽ روضا آهن.جي ڪلهوڙن حاڪمن ۽ ٽالپر اميرن جي تربتن مٿان يادگار طور اڏيل آهن.

وچولي ۾ هيٺيان شهر آهن(1) جهرڪ، هڪ ٽڪريءَ تي سنڌونديءَ جي پير ۾ هڪ سهڻو شهر. (2) نصرپور،حيدرآباد جي پرسان آهي.ڊي ائنول جي خيال موجب عربن جو مشهور شهر منصوره آهي. (3) خدا آباد، هڪ پراڻو شهر آهي، جنهن جو اڳئين

زماني ۾ ڪافي ناماچار هو. پر هينئر پويان پساهه اٽس. (4) ميرپور، ٽالپرن جي شاهي گهراڻي جي هڪ شاخ جي گاديءَ جو هنڌ آهي. (5) ٿر واري حصي ۾ عمرڪوٽ جو شهر آهي، جيڪو اڪبر جي جنم ڀومي ۽ حيدرآباد سنڌ جي حاڪمن جو ريگستاني اجهو آهي.

سيلاني درياهه رستي ٺورو مٿي وڌندئو ته سنڌ جي سري تي پهچي ويندؤ. پهرين ڳالهه جا ڪيس معلوم ٿيندي سا اها ته آبهوا ۾ ڪافي تبديلي محسوس ٿيندي. حيدرآباد ڪان مٿي سمنڊ جون هوائون ڪين پهچنديون آهن، جنهن جو نتيجو اهو نڪرندو آهي ته اتي هوا جي چرپر بلڪل بند ٿي ويندي آهي ۽ سخت گرمي ٿيندي آهي. هتان جو اونهارو لاڳيتو پنج يا ڇهه مهينا هلندو آهي. ڇتيءَ ڇهه ماهيءَ ڪو جهڙ ٿيندو آهي ۽ اتفاق سان مينهن جو وسڪارو پوندو آهي. ريگستان جون هوائون به روز لڳنديون آهن.جهڪ، طوفان ۽ زوردار هوائون سڄي صوبي ۾ عام هونديون آهن،پر هتي گهڻي ڪثرت ۽ تيزيءَ سان لڳنديون آهن. سِري ۾ بارش رحمت سمجهي ويندي آهي، ڇاڪاڻ ته خشڪ هوائن سبب جيڪي بخار اٿندا آهن، سي درياءَ جي ٻوڏن جي پاڻيءَ ڪي سنڌ جي واديءَ تان هٽائي، پري ڪري ڇڏيندا آهن. سرديءَ جي موسم ۾ اتر سنڌ جي گرميءَ جو درجو ڏکڻ سنڌ ڪان ڪافي گهٽ هوندو آهي. انهيءَ سببان، گهم جي گهٽ هئڻ ڪري ۽ شديد گرمي هوندي به اتر سنڌ جو ضلعو وڏيڪ صحت بخش سمجهيو ويندو

آهي.

سري جي زمين ڪٿي زرخيز ۽ پيداوار واري آهي ته ڪٿي بلڪل غير آباد ۽ ويران آهي. سنڌونديءَ جي ڪپن وارا علائقا عمدا ۽ زرخيز آهن، جن ۾ باغ، آباديون ۽ شڪارگاهه آهن. انهن ڪان جيئن پوءِ پرپرو لئين جا گهاٽا جهڳٽا، واريءَ جون ڊبون ۽ ويران پهاڙي حصا آهن. ڳوٺن ۾ جهوپڙن ڪي اڪثر ڪانهن ۽ سَرن جي پَترن جون ڇتيون هونديون آهن، جي رواجي ڪاٺيءَ جي پيرن ۽ ٿوڻين تي بيٺل هونديون آهن. وڏين بستين ڪي بچاءَ لاءِ گنب جي مٽيءَ جا ڪوٽ ڏنل آهن، جيڪي ڏيکارين ٿا ته ملڪ ۾ سلامتي گهٽ آهي.

اُتر سنڌ ۾ ڪيترائي پراڻا خواه نوان مشهور شهر ۽ ننگر آهن. سنڌونديءَ جي الهندي ڪپ تي سيوهڻ آهي. جنهن ڪي عربن جي ڏينهن ۾ ”سيوستان“ سڏيندا هئا. سيوهڻ جو ڦٽل قلعو سڪندر يونانيءَ جي عظمت جو هڪ يادگار سمجهيو ويندو آهي، ۽ اڪبر جي ڏينهن ۾، پرڳڻي جي هيٺئين ڀاڱي جي ڪُنجي هوندو هو. سيوهڻ هڪ گرم، اڻوڻندڙ ۽ روڳي جاءِ آهي، جيڪو هن زماني ۾ ماڻهن جي شرارت ۽ شهباز [10] وليءَ جي مقبري تي فقيرن ۽ مجاورن جي ڪثرت ڪان مشهور آهي. شهر جي آبادي 6000 مس ٿيندي. جاين جي اڻوڻندڙ ۽ زبون حالت ڏيکاري ٿي ته شهر وسندڙ نه آهي. سيوهڻ ڪان پرتي لاڙڪاڻو آهي، جو هڪ

سرسبز ۽ شاداب ضلعي جو مکيہ شهر ۽ سنڌ ۾، ڪراچيءَ کان پوءِ سڀ کان وڏيڪ وسندڙ آهي. هڪڙو شاهي واهہ جو درياءَ مان نڪري ٿو، سو آبڪلانيءَ ۾ شهر لاءِ آمدو رفت جو ذريعو هوندو آهي. سمورو علائقو سهڻن واهڻن سان ڳتيل آهي. سنڌوندي ٽپي، سيلاني خيرپور پهچي ٿو، جو ٽالپر گهراڻي جي آخرين فرمانروا، مير علي مراد جي گاديءَ جو هنڌ ۽ رهڻ جو اجهو آهي. خيرپور هڪ ننڍي بستي آهي جيتوڻيڪ اڳي اُتر سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ هئي. ان جي آدمشماري لاڙڪاڻي جيتري مس ٿيندي. ان جي پسگردائيءَ واريون زمينون شايد اهڙيون ئي پليون آهن،جهڙيون سنڌونديءَ جي الهندي ڪناري واريون. جيتوڻيڪ اهي اهڙيون آباد نہ آهن. خيرپور جي قريباً اتر ۾ سکر، بکر ۽ روهڙي آهن. اهي ٽيئي مشهور جڳهيون سنڌ جي هندن خواه مسلمانن جي نظر ۾ مقدس آهن. سکر جا ٻہ حصا آهن. هڪ پراڻو شهر ۽ ٻيو يورپي ڇانوڻي، جيڪا هڪ ويران ٽڪرين جي قطار تي ٺهيل آهي ۽ جنهن جون چوٽيون قٽل مقبرن ۽ مسجدين سان ڇانيل آهن. شهر جي چوڌاري کجين جي وڻن جا آراڙا آهن ۽ درياهہ جو منظر نهايت دلڪش آهي. بکر جو ٻيٽ، هڪ پهاڙ آهي، جنهن کي سنڌو نديءَ جي پاڻيءَ زور سان چيري ڪنارن کان جدا ڪيو آهي. ان جي پاسن کان پاڻي تمام تيز رفتار سان وهندو آهي. بکر اڳي سنڌ جو دروازو سمجهيو ويندو هو. سکر جي سامهون روهڙي آهي. ڪيترين

صديون اڳي انهيءَ شهر، واپار ۾ رسول ﷺ جي ريش جي وار مبارڪ جي ڪري دولت ۽ شهرت حاصل ڪئي هئي، پر پوءِ خيرپور جي ميرن جي جبر، ان جي تقدس کي ڪافي ڌڪ هڻي ڇڏيو. تخمينو ڪيو ويو آهي تہ سکر ۽ روهڙيءَ ۾ اٽڪل ٻارنهن ٻارنهن هزار آدم رهي ٿو. ممڪن آهي تہ اهو اندازو گهٽ هجي. شڪارپور، سکر کان چو ويهہ ميل پري اُتر- اولهہ طرف هڪ شهر آهي، جو پنهنجي دلير شهر واسين جي تجارتي سٽن ۽ واپار جي اثر ڪري ايشيا ۾ شهرت واري جاءِ آهي. اهو شهر هڪ گرم ۽ وارياسي پٽ تي اڏيل آهي، جو آبپاشيءَ سان زرخيز ۽ آباد ملڪ تي سگهي ٿو. ان جي ديوارن کان ٿورا ميل پريان هڪ مايوس ڪندڙ ڪلراٺيءَ واريءَ جو بيابان شروع ٿئي ٿو. شڪارپور ۾ اٽڪل چو ويهہ هزار نواسي آهن. شهر جا گهر ۽ جايون زبون حالت ۾ آهن. شهر جون سوڙهيون ڳليون ۽ شاهي بازار ڪنهن زماني ۾ ديسان ديس مشهور هئي. پر هينئر نهايت غليظ ۽ اڻوڻندڙ آهن. هيءُ شهر هاڻي ڏينهون ڏينهن پنهنجي اڳوڻي اوج ۽ عظمت کان گهٽبو وڃي. اسان بہ پنهنجو وسيع عملو گهٽائي ڇڏيو آهي. اهو عملو اڳي قنڌار [11] جي رستي تي رکڻ ضروري هو، جڏهن اسان افغانستان تي قبضو ڪيو هو. شڪارپور جو واپار هاڻي اڳي وانگر وڌندڙ نہ آهي.

سري ۾ ٻيا ذکر ڪرڻ جوڳا شهر هي آهن: ڪشمور،

هيءُ درياهه جي ڪپ تي اڳي چڱو خاصو بندر هو. سبزل ڪوٽ، روهڙيءَ کان پنجاهه ميل مٿي ۽ درياهه جي ساڄيءَ طرف هڪ قلعو آهي. جاگرافي جي نقطئه نگاهه کان سنڌوندي، سنڌ [12] ملڪ لاءِ هڪ عاليشان ۽ نمايان خصوصيت رکي ٿي. اها هڪ ئي وقت ملڪ جي آباديءَ جو ذريعو، واپار جو وسيلو ۽ ماڻهن لاءِ آمد و رفت جي شاهراهه آهي.

سنڌونديءَ کي هتي ”مٺي پاڻيءَ جي سمنڊ“ جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو. ان جو عام رخ غالباً اتر کان ڏکڻ آهي. هوءَ بکر ۽ روهڙيءَ جي شهرن جي وچ مان پهاڙن کي ڏاڙا ڏڙ چيريندي، شانتيءَ ۽ ڌيرج سان ڏکڻ - اولهه طرف سيوهڻ ڏانهن وهي ٿي. رستي ۾ ان مان، ناري نالي هڪ وڏي شاخ نڪري ٿي، جا منڇر ڍنڍ لنگهي، اڙل جي نالي سان وري اچي پنهنجي اباڻي وجود (سنڌوندي) سان ملي ٿي. سيوهڻ وٽ، پهاڙن جي روڪ ڪيس اڳتي وڌڻ کان روڪي ٿي، جنهنڪري پنهنجو رخ حيدرآباد تائين ڏکڻ اوڀر ڦيرائي ٿي ۽ جتان وري ڏکڻ، ڏکڻ اولهه منهن موڙي، ٺٽي تائين پهچي ٿي. انهيءَ شهر وٽ ندي ڦٽي ٻه ڦاڪون ٿئي ٿي: هڪڙي ”مٺو“ يا اوڀر واري شاخ ۽ ٻي ”بگهاڙ“ يا اولهه واري شاخ. ۽ پوءِ دوآبي کي گود ۾ ڪري، ڪيترن وڏن ۽ ننڍن [13] منهن سان سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري ٿي.

سنڌونديءَ جي سيلاب جا ٻه ڪارڻ آهن: هڪڙو بهار جي

برسات،جيڪا اترين علائقن ۾ پوي ٿي،جتان سندس شاخون نڪرن ٿيون ۽ ٻيو هماليه جي برف، اونهاري جي تيز گرميءَ ۾ پگهرجي پاڻي ٿيندي آهي. سيلاب مارچ جي وچ ڌاري شروع ٿئي ٿو ۽ آگسٽ ۾ ڦوهه جوانيءَ کي رسي ٿو، سيپٽمبر جي پڇاڙيءَ تائين ڪڏهن لهي ٿو ته ڪڏهن چڙهي ٿو، جيستائين پاڻيءَ جو آخري چينهرو ٿئي، ۽ پوءِ آڪٽوبر جي منڍ ۾، باقاعدي لهڻ شروع ڪري ٿو. هن موسم ۾ سنڌوندي لڙاٽيل پاڻيءَ جي هڪ ڦوڪيل نهر تي پوندي آهي، جنهن ۾ هيبتناڪ ڪن، زبردست ڇوها، ڪاٽ جا خطرناڪ ٻُنڊ واريءَ جون ڦرندڙ گهرندڙ ڪنڌيون ۽ تيز لهريون هونديون آهن. لهرون سير جي تيز وهڪري تي تند رفتار هوائن جي دٻاءَ پوڻ ڪري پيدا ٿينديون آهن. ڪيترا قدرتي ۽ هٿرادو واهڙ، نديءَ جو واڌو پاڻي ڪٽي وڃي ڊنڊون ڊورا [14] پريندا آهن. جيڪي سرديءَ جي موسم ۾ سُڪل هوندا آهن. اهو موسمي سيلاب، چئماسي جي برسات [15] جو ڪم ڏيندو آهي ۽ زمين کي ڪلر کان بچائيندو آهي. سنڌ ۾ اڪثر ڪري جتي سوڪ، اتي ڪلر هوندو آهي.

صوبي جا ڏيهي اتهاس ٽن ٻولين ۾ لکيل آهن: هڪڙا عربي، ٻيا فارسي ۽ ٽيان سنڌيءَ ۾. ملڪ جي پهرين باترتيب تاريخ مسلمانن جي ديني ٻوليءَ يعني، عربيءَ ۾ لکي ويئي هئي. مشهور تاريخ، ”تحفة الڪرام“، جو مصنف هن ڳالهه ڏانهن خاص

طرح ڌيان ڇڪائي ٿو، تہ 1216ع تائين سنڌ جي تاريخ تي ڪنهن بہ توجهہ ڪو نہ ڏنو هو. جڏهن اُچ جو رهاڪو، علي بن احمد، بکر ۾ آيو، تڏهن سنڌ جي فتح جو عربيءَ ۾ احوال، پنهنجي هڪڙي پونئير [16]، قاضي اسماعيل وٽ لکيل ڏٺائين.

سنڌ جون فارسي تاريخون اکيچار آهن، پر اهي سڀ بيڪار آهن. سڀ کان اول لکيل تاريخ، علي بن احمد جي تصنيف آهي، جنهن جو ذڪر مٿي ڪيل آهي. پوين سيني ليکڪن، صوبي جي اسلامي فتح کان اڳ خواهہ پوءِ جو احوال سندس لکيل تاريخ تان لفظ بر لفظ نقل ڪيو آهي. ٻيون تصنيفون جي عموماً مطالع ڪيون وينديون آهن، سي هي آهن:

1. "فرشتہ"جي تاريخ،جيڪا"چچنامہ"،"خلاصت الحڪايت ۽ حاجي محمد قنڌاريءَ [17] جي اتهاس تان ورتل آهن.
2. " مير معصوم بکريءَ جي تاريخ"، جا اڪبر جي زماني ۾ لکي ويئي هئي. اها پنهنجي طرز نگارش جي ڪري ٻين تصنيفن ۾ سڀ کان وڌيڪ عام مقبول آهي.
3. "تحفة الڪرام".
4. "چچنامہ" [18] .
5. "تاريخ طاهري"، هن صوبي جون مڪمل تاريخون آهن.

انهن کان سواءِ "بيگلار نامہ"، "ترخان نامہ" ۽ "ارغون نامہ"، اهي تصنيفون تاريخ جي انهن دؤرن سان تعلق رکن ٿيون جي سندن نالن

مان ظاهر ٿين ٿا. سنڌي زبان ۾ جيڪي تاريخون لکيل آهن، تن ۾، اڪثر ڪري ڪافرن ۽ مسلمانن جي مقابلن جون ڪهاڻيون ۽ ڪٿائون آهن. جن کي تاريخ ڪوٺيو وڃي ٿو. انهن تاريخن کي وڌيڪ وضاحت سان ڪنهن ايندڙ باب ۾ نظر مان ڪڍيو ويندو.

هڪڙي سياڻي، اهل نظر [19] سچ چيو آهي تہ جيتوڻيڪ سنڌ ملڪ مان سنڌونديءَ جي شاندار پاڻي وهي ٿو ۽ هندستان جي هر فاتح جي لشڪر سنڌ جي سر زمين لتاڙي آهي، پر تنهن هوندي بہ اهڙا ٿورا ڪي پراڻا يادگار پيدا ڪيا آهن جي تواريخ نويسن کي ڪم اچن يا آثار قديمہ وارن جو ڌيان ڇڪائين. سڪندر جي حملي کان وٺي خليفن جي سالارن سميت، اهو جيڪو زمانو گذريل آهي، تنهن جي احوال لاءِ ڏيهي اتهاسن ۾ اميد رکڻ اجائي آهي. انهن ۾ چند بادشاهن جي نالن ۽ ٻاراڻين ڏند ڪٿائن کان سواءِ، ٻيو ڪجهہ بہ ڪو نہ آهي.

سنڌ جي تاريخ جو اختصار هن طرح آهي:

1- سنڌ تي هندن جو راڄ مسلمانن جي فتح -711ع.
2- بني اميہ خليفن جي نائبن جي حڪومت -1025ع.
3- سومرا نالي هڪ سنڌي قوم جو راڄ -1054ع.
4- سمن جو سومرن کي شڪست ڏيڻ - 1513ع.
5- قنڌار جي شهزادي، شاهہ بيگ ارغون جي چڙهائي-1519ع.
6- دهليءَ جي بي تاج بادشاهہ، همايون جي ڪاهہ -1543ع.

7- ترخان نالي فوجي جانبازن جي هڪڙي خاندان جو اختيار حاصل ڪرڻ 1545ع.

8- اڪبر جو سنڌ کي دهليءَ سان ملائي ڇڏڻ - 1591ع.

9- ڪلهوڙي خاندان جي نور محمد نالي، هڪڙي سنڌيءَ جو ايراني فاتح، نادر شاهه جي هٿ هيٺ صوبيدار ٿيڻ - 1740ع.

10- ڪلهوڙن جي گهراڻي کي ٽالپر بلوچن جو الٽ پلٽ ڪرڻ - 1786ع.

11- سر چارلس نيپيئر جو سنڌ فتح ڪرڻ ۽ لارڊ ايلنبرو جو سنڌ کي هندستان سان لڳائي ڇڏڻ - 1843ع.

مسلم مورخن جي چوڻ مطابق، سنڌ کي سندر سر زمين تي پنجن رائن [20] جي هڪ گهراڻي، جن جي گادي الور [21] ۾ هوندي هئي، اٽڪل 140 ورهيه سک ۽ سانت سان راڄ ڪيو. اسان جي (عيسوي) ستين صديءَ ڌاري، راءِ سهاسي ٻيو بنان اولاد گذاري ويو ۽ هن جي راڻيءَ سيني حقي وارثن کي مارائي، تخت پنهنجي يار، چچ جي حوالي ڪيو. چچ هڪ پروهت ۽ راڄنيتي ماڻهو هو. پاڙي وارن راجپوت راجائن مٿس حملو ڪيو، پر هن گهٽيءَ حرفت بلڪ ٺڳيءَ سان سيني دشمنن کي شڪست ڏني، پاڻ کي تخت تي پڏاريو. هن جو راڄ چاليهه ورهيه هليو ۽ سندس مرڻ کان پوءِ، سندس پٽ، ڏاهر تخت جو وارث ٿيو. اميه گهراڻي جي خليفي عبدالمالڪ کي خبر ملي ته ڪي بيدين شاهينگ، سنڌ ۾

ديبل بندر وٽ، سندس جهاز لُٽي ويا آهن. هن انهيءَ شرارت جي باني کي سزا ڏيڻ لاءِ تياريءَ جو حڪم ڏنو. شاهي لشڪر جو هڪ دستو، حجاج بن يوسف بصري جي گورنر جي سپرد ڪيائين. انهيءَ وچ ۾ عبدالمالڪ گذاري ويو، جنهن ڪر ي لشڪر ڪشيءَ ۾ ڪجهه دير ٿي. ان بعد سندس پٽ ۽جانشين، وليد، حجاج بن يوسف جي سفارش تي، سترهن ورهين جي سپه سالار، محمد بن قاسم کي 6000 گهوڙيسوارن، ۽ لاڏو اُٺن جي ساڳئي تعداد ۽ پيادن جي هڪڙي شاهي فوج سان، سنڌ تي چاڙهي موڪليو.

سنڌ جي مکيه بندر ديول [22]، ۽ ڏاکڻن علائقن جي مضبوط قلعي، نيرون ڪوٽ وٺڻ ۽ ڏاهر جي شاهي لشڪر کي شڪست ڏيڻ ۽ الور جي ديوار هيٺان، راءَ کي مارڻ بعد، نوجوان فاتح [23] پنهنجو فرض نهايت سختيءَ ۽ بهادريءَ سان نباهيو ٿو ڏسجي. هن پنهنجي خليفي کي اطلاع ڏنو ته اسان جي ترقيءَ ۾ جيڪي رڪاوٽون هيون، تن کان هندستان جي شاهراه کي پاڪ ڪيو ويو آهي.

ان کان پوءِ چاليهن ورهين تائين بني اميه خليفن جي مقرر ڪيل نائبن سنڌ تي حڪومت ڪئي. جڏهن حڪومت جون واڳون عباسين جي هٿ ۾ آيون، تڏهن انهن سابق حاڪمن جي عملدارن کي ڪڍي سندن جاءِ تي پنهنجا نائب مقرر ڪيا. ان کان پوءِ ٽي صديون ملڪ جي تاريخ فقط حاڪمن جي نالن جي هڪ لمبي

فهرست آهي، جن جي حڪومت، ڪنهن به خاص ذڪر ڪرڻ جي لائق نه آهي.

1025ع ۾، سلطان محمود غزنوي، سنڌ کي پنهنجي وسيع سلطنت سان ملائي ڇڏيو ۽ هن جا نائب سنڌس نالي ۾ ساري ملڪ تي حڪومت ڪرڻ لڳا.

غزنويءَ جي پوين حاڪمن جي ڏينهن ۾، هڪڙي گمنام نسل جي قوم،جيڪا ”مردسان سومره“ [24] سڏبي هئي ۽ جن بارسوخ زميندارن جي حيثيت ۾ گهڻي وقت کان وٺي ملڪ جي ڪيترن حصن تي پنهنجو ڌاڪو ڄمايو هو، ايترو زور ورتو جو خودمختياريءَ جو اعلان ڪري، پنهنجي اباڻي ملڪ جي موروثي حڪومت تي قبضو ڪيائون. جڏهن محمود جي پوين 1186ع ۾) افغان حڪمرانن، غورين جي اڳيان سر جهڪايو، تڏهن به هنن [سومرن] پنهنجو اقتدار برقرار رکيو. سندن گهراڻي ۾ ويهه حاڪم ٿيا. هنن ڪڇ تي پڻ قبضو ڪيو، ۽ اٽڪل 660 ورهين جي عرصي تائين حڪومت ڪيائون.

سما راجپوت [25]، جن جو نسل ڏيهي مورخ، سام بن نوح يا غير تاريخي ايراني بادشاهه، جمشيد مان ڇڪين ٿا، تن ”اپره“ نالي هڪ اڳواڻ جي هٿ هيٺ، دهليءَ جي شهنشاهه علاؤالدين جي لشڪر جي مدد سان، سومرن کي شڪست ڏني هئي ۽ 1315ع ڌاري، ڪڇ ۽ سنڌ جا والي ٿيا هئا. هو اسلام جي

دائري ۾ به داخل ٿيا هئا. اهڙيءَ ريت پندرهن ڄام سردارن، هڪبئي پٺيان نالي ماتر لڳاتار، دهليءَ جي پٺاڻ حڪومتن جي هٿ هيٺ، ملڪ ۾ راڄ ڪيو. سمجهجي ٿو ته پهريان سمان حڪمران، وفادار زيردست نه هئا، ڇاڪاڻ ته انهن مان هڪڙي کي 1321ع ڌاري، دهليءَ جي بادشاهه فيروز تغلق حملو ڪري سيڪت ڏني هئي.

مغل بادشاهه بابر، 1526ع ڌاري، ابراهيم لوڌيءَ کي شڪست ڏئي، ماري، پٺاڻ گهراڻي جو خاتمو ڪيو ۽ پنهنجي حڪومت قائم ڪئي. ان کان ست ورهيه اڳ، هن افغانستان تي حملو ڪري اڳين مالڪن جي وارث، شاهه بيگ ارغون کي، قنڌار مان هڪالي ڪڍيو هو. شاهه بيگ، سنڌ تي اوچتو حملو ڪري، ڄام فيروز کي شڪست ڏئي، سمن جي حڪومت کي هيٺ مٿي ڪيو. مگر پوءِ فاتح شاهه بيگ، مغلوب حاڪم کي گجرات مان واپس گهرائي، ڪيس ٺٽي جي آسپاس وارن علائقن تي پنهنجي هٿ هيٺ جاگيردار جي حيثيت ۾ حڪومت ڪرڻ جي اجازت ڏني. شاهه بيگ کي مغلن اچي سوڙهو ڪيو ۽ ساڳئي وقت سندس رعيت به ڪيس ڌڪاريندي هئي. 1521ع ۾، جڏهن بکر جو مضبوط قلعو سندس دشمن جي ور چڙهيو ۽ ڄام فيروز بيوفا ثابت ٿيو، تڏهن هن وفات ڪئي. ڪي چون ٿا ته هو انهيءَ غم وگهي مري ويو هو. ۽ ڪن جو چوڻ آهي ته هن آپگهات ڪيو هو.

شاهه بيگ جي پٽ ۽ جاءِ نشين، شاهه حسن، سمن کي هڪالي ڪڍيو، ۽ ملتان تي حملو ڪيو ۽ ڪڇ جي راجا راءَ ڪنگر کي، جنهن صوبي جي ڏاکڻي ڇيڙي تي ڪاهيو هو، فاش شڪست ڏئي، پنهنجي خاندان جي ڪرندڙ بخت کي بچائي ورتو.

1540ع ۾ بابر جي پٽ همايون، پريشان ٿي هارائي، تخت وڃائي، حڪومت جون واڳون قسمت جي دادلي ۽ مشهور سپاهي، شير شاهه سوريءَ جي حوالي ڪري، سنڌ ڏانهن رخ رکيو. هن سمجهيو ٿي ته سنڌ ۾ اچا به سندس اختياري تسليم ڪئي ويندي. هو ارغونن جي علائقي ۾، اُچ وٽان داخل ٿيو ۽ سڄو سارو ڏيڍ سال پنهنجو سرمايو بيسود ڳالهين ٻولهين ۽ اجاين سازشن ۾ وڃايائين. جڏهن شاهه حسن حملي لاءِ تيار ٿي اڳتي وڌيو، تڏهن جان ۽ مال [26] بچائي، اپڪپرو وٺي ڀڳو. هن وري سنڌ تي ٻيو حملو 1543ع ۾ ڪيو، جنهن ۾ به هو اڌورو ڪامياب ٿيو، جنهنڪري ارغون سان تڪڙو صلح ڪري، ماڳ موٽي ويو ۽ شاهه حسين اڳي کان به اڳرو رهيو.

همايون جي موٽڻ کان پوءِ، هڪڙي فوجي جانبازن جي خاندان جو اڳواڻ، مرزا عيسيٰ ترخان، جنهن ٺٽي جي حڪومت حاصل ڪئي هئي، تنهن بغاوت جو جهنڊو کڙو ڪيو. سنڌ جو پوڙهو ۽ ڪمزور حاڪم، شاهه حسن ارغون، فساد جي سيلاب کي روڪي، تنهن کان اڳ گذاري ويو. ان کان پوءِ اڪبر اعظم، سنڌ

جي صوبي کي دهليءَ جي گهراڻي جي قديمي جاگير تصور ڪري، ان کي هٿ ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. 1591ع ۾، ٻه فوجون، هڪ سيوهڻ تي ڪاهڻ لاءِ ۽ ٻي عمرڪوٽ رستي (ترخان حاڪم [27]،جاني بيگ جو ڌيان ٻئي پاسي ڇڪائڻ لاءِ)روانيون ڪيائين. جاني بيگ دليريءَ سان مقابلو ڪرڻ بعد پيش پيو ۽ اڪبر هن جي عزت سان آجيان ڪندي، ڪيس پنهنجي دستور مطابق سلطنت جي اميرن ۾ هڪ اعليٰ عهدو ڏئي سرفراز ڪيو. سنڌ صوبي کي ملتان ۽ قنڌار سان ڳنڍي، هميشه لاءِ دهليءَ جي تخت سان ملائي ڇڏيائين. ترخانن، سنڌ ۾ شاهجهان جي راڄ تائين حڪومت ڪئي، تنهن کان پوءِ، سڌو سنئون هندستان مان ڏيلن اچارڻ ۽ حڪومت جي ڪاروبار هلائڻ لاءِ نائب مقرر ٿيندا هئا. ڪلهوڙن جي عروج جو باعث هو، روحاني پارسائيءَ لاءِ شهرت.اٽڪل 1450ع ڌاري،سمن جي حڪومت ۾، آدم شاهه ڪلهوڙو نالي هڪڙو دیندار سنڌي [28]، محمد مهديءَ جو خليفو ۽ جانشين مقرر ٿيو. آخر هن پنهنجي خاندان جو اهڙو پڪو پايو وڌو، جنهن جلد ئي ملڪ تي سياسي طاقت ۽ اختيار حاصل ڪيو. هن جي بابرڪت اولاد پنهنجي دنيوي حالت سڌارڻ لاءِ آسپاس وارن زميندارن کي اهڙيءَ طرح سُجو ڪرڻ شروع ڪيو، جو سترهين صديءَ جي آخر تائين پاڻ چڱا چوکا زميندار بڻجي پيا. هنن جي روز بروز وڌندڙ طاقت کي ملتان جي مغل نائب آخر

روڪيو ۽ سندن لشڪر کي شڪست ڏيئي، سندن اڳواڻ دين محمد جو خاتمو ڪيو. پر هوشيار درويشن، قلات جي ٽڪرين ۾ هڪ سال جي پاڻهي پنهنجي جلاوطنيءَ کان پوءِ، موزون موقعي تي پيش پئي، اڳين گناهن جي معافي حاصل ڪئي، ۽ دين محمد جي پٽ، ميان نصير محمد جي سرڪردگيءَ هيٺ سنڌ ۾ موٽي آيا. پر هنن کي پنهنجي ڪرت بدلائڻ جو خيال ڪو نہ هو. البت اهو فيصلو ڪيو هئائون تہ آئندي زياده احتياط ۽ خبرداريءَ کان ڪم وٺنداسين.

پيءُ جي وفات کان پوءِ، 1708ع ۾، ميان يار محمد پنهنجي ڪٽنب جو اڳواڻ ٿيو. هن ويچار ڪيو تہ ٺٽي کان وڌيڪ دهليءَ ۾ منهنجن مرادن جي برصواب ٿيڻ جو امڪان آهي، تنهنڪري هو مغليہ دارالسلطنت ڏانهن روانو ٿيو ۽ آخر حيلن سان اورنگزيب کان صوبي جي حڪومت جو پروانو ۽ ”خدايار خان“ جو لقب حاصل ڪيائين. هن بہ پٽ ڇڏيا: ميان مير محمد ۽ ميان داؤد خان، جن جو پاڻ ۾ گاديءَ تان جهڳڙو ٿيو. ميان مير محمد، جيڪو هڪ دلير ۽ داناءُ حاڪم ٿو ڏسڻ ۾ اچي، تنهن پنهنجي رقيب ڀاءُ کي شڪست ڏني. هن 1717ع ۾ پنهنجي اباڻي ورثي ۾ سيوهڻ جو قلعو شامل ڪيو، جو ڪيس دهليءَ جي بادشاهہ محمد شاهہ عطا ڪيو هو. ان کان پوءِ، هن قلات جي بروهي حاڪم، مير عبدالله خان کي شڪست ڏئي ماريو، جو هن سندس

ملڪ جي هيٺئين ڀاڱي تي ڪاهيو هو. 1738ع ۾ هو پنهنجي شاهي مرضيءَ کان ٺٽي جي صوبيداري حاصل ڪري، سنڌ جو حقيقي حڪمران ٿيو.

1739ع ۾ ايراني فاتح، نادر، بدبخت محمد شاهہ سان عهدنامو ڪري سنڌونديءَ جي اولهہ وارا سڀ ملڪ پنهنجي قبضي ۾ ڪيا. ان کان اٺ ورهيہ پوءِ، جڏهن شاهہ اعظم (نادر شاهہ) سازش جي تلوار جو شڪار ٿيو، تڏهن ابدالين جي موروثي سرخيل، احمد خان دراني [29] پاڻ کي قنڌار جو بادشاهہ پڌرو ڪري سنڌ ۽ نادر شاهہ جي فتح ڪيل ٻين صوبن تي قبضو ڪيو. ميان نور محمد ڊل ڏيڻ ۾ گس گساءُ ڪيو، جنهنڪري دراني مٿس ناراض ٿيو. هن هندستان کي ڪاميابيءَ سان فتح ڪري، پنهنجون واڳون سرڪش نائب کي سيڪت ڏيڻ لاءِ سنڌونديءَ ڏانهن ورايون. ميان نور محمد ڊپ وچان ٿر ڏانهن ڀڄي ويو، جتي هو بيمار ٿي گذاري ويو. هن کان پوءِ، سندس پٽ مراد خان سندس گاديءَ تي ويٺو ۽ خاندان جي پڳ ڀرڻ لاءِ پنهنجي حاڪم جي اطاعت ڪيائين. 1756ع ۾، مرادياب خان کي سندس اميرن تخت تان لاهي قيد ڪيو ۽ هن جي خالي گاديءَ تي سندس ڀاءُ ميان عطر خان کي ٽاڪيائون. ٿورن مهينن جي حڪومت کان پوءِ نئين حاڪم کي لاهي وري ٽئين ڀاءُ ميان غلام شاهہ لاءِ جاءِ پيدا ڪيائون. عطر خان سنڌ مان نراس ٿي ڪابل جي دربار ڏانهن ڀڄي ويو ۽ اتي

جانفشاني ڪري، وري تخت تي ويهڻ لاءِ شاهي فرمان حاصل ڪيائين. غلام شاهه جوڌپور ڀڄي ويو، جتان لشڪر وٺي اچي پاڻ جي مٽان ڪڙڪيو ۽ هن کي وري ملڪ مان ڀڄڻو پيو. پاڻس وري دراني دربار ۾ دانهين ويو ۽ بادشاهه پنهنجي برپا ڪيل حڪومت کي قائم رکڻ لاءِ هن کي هڪ شاهي افغان فوج سان واپس موڪليو، جنهن غلام شاهه کي ٻيو دفعو جلاوطن ڪري ڪڍيو.

سنڌ جي اميرن ۽ زميندارن جي صلاح سان ملڪ ٻن ڀائرن ۾ ورهايو ويو ۽ غلام شاهه کي ورهاست ۾ ٽيون حصو مليو، جنهن تي هن ناراض ٿي وري پاڻ جي خلاف بغاوت ڪئي. عطر خان، دائود پوٽن جي ملڪ ڏانهن ڀڄي ويو ۽ بهادر خان جي سام پئي، پنهنجي حق حاصل ڪرڻ جي تياري ڪرڻ لڳو. پر غلام شاهه هڪدم اڳرائي شروع ڪري، هن جي مربيءَ (بهادر خان) تي حملو ڪري ان کي ماري ڇڏيو ۽ عطر خان کي ٻئي ڪنهن هنڌ پناهه وٺڻ لاءِ لاچار ڪيائين. هو اهڙيءَ طرح سوڀارو ٿي، سنڌ ڏانهن موٽيو ۽ قنڌار جي دربار ۾ عاقلاڻه سازشون ڪري احمد شاهه کان هڪ آزاد حاڪم جا حق نه، ته به ان جا القاب حاصل ڪري ورتائين.

غلام شاهه پنهنجي حڪومت جي خوشنودي حاصل ڪرڻ ۽ انتظام قائم ڪرڻ، خواهه امن امان پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ۾ نهايت ڪامياب ثابت ٿيو. هن اتر سنڌ جي ڪوسن نالي هڪ ڦورو قوم کي مهلت ڏئي، دائود پوٽن کي ڇهن لڙائين ۾ شڪست ڏني،

هن پڻ ڪراچيءَ جي پسگردائي وارا علائقا بروهين کان هٽ ڪري، پنهنجي ايراضي وڌائي ۽ ڪڇ تي اهڙو سخت حملو [30] ڪيائين جو اتان جو حاڪم ڪهڙن به نامناسب شرطن تي صلح ڪرڻ لاءِ آماده ٿي ويو. هن پنهنجن ڀائٽن کي مارايو، جو هنن سندس جان وٺڻ جو منصوبو رٿيو هو، ۽ سندن ڀيءَ عطر خان آڻ مڃڻ کان سواءِ ٻيو ڪو به چارو نه ڏسي، پاڻ کي هڪ مشرقي پاڻ جي رحم و ڪرم تي اڇلائڻ جي خطرناڪ آزمائش ڪرڻ جي همت رکي. 1765ع ۾، غلام شاهه حيدرآباد جي قلعي جو پايو وڌو، جنهن کان ڇهه ورهيه پوءِ هو مري ويو. هن جي ڪن ڀرمي هموطنين جو چوڻ آهي ته هو هڪ فقير جي پاراتي ڪري مري ويو، جنهن جي جهوپڙي هن پنهنجي محل اڏائڻ لاءِ ڊهرائي هئي.

غلام شاهه جي گاديءَ تي سندس وڏو پٽ، ميان سرفراز خان ويٺو، جنهن افغان بادشاهه کان حڪومت جي بحاليءَ جو فرمان ۽ هڪ اعليٰ خطاب حاصل ڪيو. هن ٽالپر بلوچن جي قومي سردار، مير بهرام [31]، کي مارائي، هڪ موتمار غلطي ڪئي. هن هڪ ٻيو به اهڙو ئي گهاتڪ قدم کنيو جو انگريزن جي ڪوٺيءَ کي ٺٽي مان نيڪالي ڏنائين. هن جي ظلم ۽ زبردستيءَ رعايا کي اهڙو خفي ڪيو، جو هنن سندس حڪومت جي پنجين سال ۾ منصوبو رٿي، کيس ٻڌي بند ۾ رکي ڇڏيو.

سرفراز جي معزوليءَ کان پوءِ سندس ڀاءُ ميان محمد خان

کي مسند تي ڪڙو ڪيو ويو. اتڪل ڏهن مهينن جي راڄ کان پوءِ، هو بہ حڪومت جي لائق ثابت نہ ٿيو ۽ کيس سندس ڀاءُ جهڙي قسمت نصيب ٿي. هاڻي سنڌ جي سردارن، جن ۾ سرڪش بلوچن پنهنجي سالار مير فتح خان جي هٿ هيٺ خاص ڀهرو ورتو، هنن پاڻ ۾ مشورو ڪري، غلام شاهہ جي ڀائٽي ميان صادق علي خان کي پاڻ تي حڪومت ڪرڻ لاءِ منتخب ڪيو. پر هن کي بہ هڪ سال جي عرصي اندر برطرف ڪري قيد ڪيو ويو.

1778ع ڌاري، سابق حاڪم صادق عليءَ جو چاچو، غلام نبي، پڪيءَ راڄا نالي هڪڙي اتر واري ڪلهوڙي سردار جي مدد سان، حڪومت جي گاديءَ تي سرفراز ٿيو.

هن جيڪو پهريون قدم کنيو، سو هو ٽالپرن جي عداوت ڪرڻ. هن کي ڊپ ٿيو تہ مقتول بهرام جو پٽ، مير بجر، جيڪو پنهنجي پيءُ جي قتل وقت مڪي ڏانهن حج تي ويل هو، سو جيڪڏهن موٽيو تہ هو کيس سندس ڀائٽي جي ڏوهہ جي سزا ضرور ڏيندو. تنهنڪري هن مسقط جي عربن سان سازش سٽي، دشمن کي هر ذريعي مارائڻ يا قيد ڪرائڻ جي ڪوشش ڪئي، مگر هو ناڪامياب ٿيو ۽ اڳرائيءَ جو بدلو اهو مليس جو بلوچ قوم ۽ ان جي موروثي اڳواڻ سان لڙائي ڪندي جان ڏنائين.

ڪلهوڙن جي ڪمزور گهراڻي جو پويون حاڪم، غلام نبيءَ جو ڀاءُ، ميان عبدالنبي هو. هن پنهنجي حڪومت جي

شروعات سرفراز خان کي نظربند ڪرڻ ۽ ٻين عزيزن جي قتل سان ڪئي، جيڪي سندس اختياريءَ جي رستي ۾ وڏي رڪاوٽ هئا. مذهبي تعظيم هن جي خاندان جو جنمي حق هو. هو ان تي آسرو رکي همت ڪري حيدرآباد جي قلعي مان ٻاهر نڪتو ۽ فاتح بجر سان مليو، ڪانئس ۽ هن جي ٻين سيني ماڻهن کان اطاعت جو سُنهن کڻايو. عبدالنبيءَ بلوچن ۽ سندن بهادر سردار جي مدد سان پنهنجي ڀائٽي عزت يار خان کي شڪست ڏيئي، پڇاڙائي ڪڍيو. جيڪو قنڌار جي درٻار مان فرمان وٺي، افغانن جي فوج سان سنڌ تي پنهنجو حق ڄمائڻ آيو هو. ناشُڪر ڪلهوڙي، پنهنجي بااثر ملازم کان ڊپ ۽ حسد وچان سندس خدمت جو صلو کيس اهو ڏنو جو هن کي فريب سان مارائي ڇڏيائين. ان کان پوءِ، نهايت چالاڪي ڪري پاڻ کي ميربجر جي پٽ مير عبدالله ۽ مير صوبدار پٽ مير فتح خان اڳيان، پاڻ کي انهيءَ جرم کان بيقصور ثابت ڪري ڏيکاريائين. ان کان پوءِ، جلد ئي هنن کي ريهي ريبي پاڻ وٽ دعوت ڏيئي، گهرائي، مارائي ڇڏيائين. بلوچن کي هن ارهہ زورائيءَ تي بيحد غصو آيو ۽ هڪدم هٿيار کڻي، مير بهرام جي پوٽي مير فتح علي خان ۽ هن جي ڀائٽي سهراب خان جي سرڪردگيءَ هيٺ حيدرآباد تي چڙهائي ڪيائون. 1781ع ۾ عبدالنبي ملڪ ڇڏي ڀڄي ويو ۽ اهڙيءَ طرح ڪلهوڙن جي گهراڻي جو خاتمو ٿيو.

ٽالپر سردار، حيدرآباد ۾ فاتحانہ انداز سان داخل ٿيا ۽

خاندان جي سردار، مير فتح علي خان، هڪدم پنهنجي نئينءَ مسند کي مضبوط ڪرڻ جو ڪم شروع ڪري ڏنو. ڇاڪاڻ ته هن کي خبر هئي ته ڪيس هر طرفان خطرو آهي. مگر هن پاڻ کي پنهنجي ڪٽنب جي حرڪتن کان بچائڻ لاءِ اهڙو ته ظاهر ظهور فڪر ڏيکاريو، جو سندس ڀائٽي سهراب ۽ مير فتح علي خان جي پٽ مير ٺاري، ڊڄي تختگاهه مان ڀڄي، وڃي خيرپور ۽ شاهه بندر جا شهر وٺي، آسپاس وارن علائقن تي قبضو ڪيو ۽ آمدنيءَ جو ڪجهه حصو تيمور شاهه ڏي موڪلي پنهنجي لوڀي عزيز جي اطاعت کان منڪر ٿيا. اهڙيءَ طرح ملڪ ٽن آزاد رياستن ۾ ورهايو ويو ۽ جيستائين انگريزن جي فوج ان کي فتح ڪيو، تيستائين انهيءَ حالت ۾ رهندو آيو.

ميرن جي حڪومت جي شروعات 1786ع کان سمجهڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته تيمور شاهه [33]، سندن فرمانروائي انهيءَ وقت تسليم ڪئي هئي. جڏهن تيمور شاهه گذاري ويو، تڏهن هن جي جاءِ نشين زمان شاهه سنڌ جو خراج پنهنجي سر پاڻ وصول ڪرڻ جو فيصلو ڪيو، ڇاڪاڻ ته مير فتح علي، مير سهراب ۽ مير ٺارو خراج جي ادائگيءَ ۾ ڪوتاهي ڪندا هئا. ۽ انهيءَ ارادي سان هو ملتان تائين آيو. اُترئين ڪٽڪ اڳيان ٽيئي حاڪم ڀڄ ڀائي وٺي ڀڳا ۽ پڇتاءُ ظاهر ڪري وعدو ڪيائون ته وري اهڙي غفلت نه ڪنداسين. مير محمد وزير جي دوستانه سفارش جي ڪري، بادشاهه

هنن کي معافي ڏيڻ قبولي ۽ ڪين حضور ۾ اچڻ جي اجازت ڏني وئي. جڏهن ٻاهرين حملي جو خطرو دور ٿي ويو، تڏهن وري ٽالپرن ۾ خانه جنگيءَ منهن ڪڍيو. مير سهراب جو خيال هو ته مير فتح عليءَ کي لاهي، معزول ٿيل عبدالنبيءَ جي پٽ غلام حسين کي مسند تي ويهارجي. مير فتح علي خان هڪدم پنهنجا رشتيدار ۽ پوئلڳ گڏ ڪيا ۽ ٻيئي ڌريون ميدان تي نڪري نروار ٿيون. مگر قوم جي زالن همت ڪري پاڻ کي مخالف ڌرين جي تلوارن جي اڳيان اڇلائي، ڪين خانه جنگيءَ کان باز آندو. جيڪڏهن هو ائين نه ڪن ها ته جيڪر خون جون نديون وهي وڃن ها.

جيئن اڳ ذڪر ٿي چڪو آهي ته ٽالپرن جو خاندان ٽن شاخن ۾ ورهايل هو. جي سڀ ساڳيئي ٽُڙ جون ٽاريون هيون. حيدرآباد يا شهدادپور جو خاندان، وچ سنڌ ۾ حڪومت ڪندو هو. ميرپور يا ماڻڪاڻي ميرن جو گهراڻو، جيڪو مير ٺاري جي نسل مان هو، سو حيدرآباد جي اوڀر ۾ ميرپور نالي پرڳڻي تي راڄ ڪندو هو. خيرپور واري يا سهراباڻي شاخ، مير سهراب جي نسل مان هئي، جنهنڪري اها اتر سنڌ جي طرف خيرپور ۾ صاحبي ڪندي هئي. حيدرآباد گهراڻي جي سردار، مير فتح علي، پنهنجي خاندان جي قوت ۽ عظمت اتفاق رستي برقرار رکڻ لاءِ هڪ عجيب رٿ ٻُولي ڪڍي، جنهن موجب هن پنهنجي ٽن ننڍن ڀائرن: مير غلام علي، ڪرم علي ۽ مراد علي کي حڪومت ۽ راڄڌانيءَ ۾ شريڪ

۽ پاڳي پائيوار ڪيو. ۽ پوءِ چئني ڳڏجي سنڌ جي امير يا حاڪم جي حيثيت ۾ حڪومت ڪرڻ قبول ڪئي. هنن جو پاڻ ۾ جيڪو حقيقي يا ظاهري اتفاق ۽ ميل جول هوندو هو، تنهن لاءِ کين ”چئن يارن“ جو خطاب ڏنو ويو آهي. هنن جي ٻڌي، سندن دشمن جي دلين تي سچ پچ هڪ قسم جو لرزو ۽ هراس پيدا ڪندڙ هئي. هنن ڪلهوڙن جي قوم کي وڏي سختيءَ سان نيچو نوايو، ۽ ٻين انهن سيني قومن، جن جي مغز ۾ بغاوت جي هوا هئي. تن کي هيسائي ملڪ ۾ امن امان قائم ڪيو. هنن ڪراچي ۽ عمرڪوٽ، جيڪي شهر عبدالنبيءَ قلات ۽ جوڌپور جي حوالي ڪيا هئا، وري هٿ ڪري، پنهنجي حڪومت جون حدون وڌايون ۽ انتهائي ڪوششن ۽ وڏي جفاڪشيءَ سان افغان بادشاهه جي دربار ۾ پنهنجو رسوخ قائم ڪيو.

فتح عليءَ، خزانو ۽ ملڪ پنهنجن ٽن ڪمزور ڀائرن ۾ اٽڪورن ڀاڱن ۾ ورهائي [34]، پنهنجي صغير پٽ صوبدار کي حصي ڏيڻ کان سواءِ، 1801ع ۾ گذاري ويو. هو حڪومت جي خرچ پکي ۽ ڪابل کي باقاعدي خراج پهچائڻ [35]، جو پڻ انتظام ڪري ويو هو. هن واقعي حڪومت جي جاگيرداري سرشتي ۾ ڪجهه ڦيرو آندو هو. حاڪم ڳڏجي ”ميرن“ جي خطاب سان حڪومت ڪرڻ لڳا. پر ساڳئي وقت هنن ۾ جيڪو وڏو هو، تنهن کي رئيس يا خاندان جو اڳواڻ بڻايو ويو ۽ هن کي ايتري اختياري

سونپي ويئي جو حڪومت ”خانداني“ رنگ اختيار ڪيو.

1811ع ۾، رئيس غلام علي شڪار ڪندي مارجي ويو. پويان هڪ پٽ مير محمد نالي ڇڏي ويو، جيڪو ان وقت ارڙهن ورهين جو هو. انهيءَ شهزادي ۽ هن جي سؤٽ صوبدار کي، سندن چاچن حڪومت ۾ شريڪ ٿيڻ نه ڏنو، ۽ پنهنجي باقي زندگيءَ جا ڏينهن ڳڏجي ملڪ تي راڄ ڪيو. ڪرم علي 1828ع ۾، بنان اولاد وفات ڪري ويو. مراد عليءَ ٻه پٽ ڇڏيا: هڪڙو مير محمد ۽ ٻيو نصير خان. 1840ع تائين حيدرآباد جي حڪومت مير محمد (رئيس)، هن جي ڀاءُ نصير خان ۽ سندن ٻين سؤٽن صوبدار ۽ مير محمد هلائي. 1839ع ۾ انگريز سرڪار سان جيڪو ميرن جو عهدنامو ٿيو، تنهن گهرو اثر جي جاءِ تي ٻيروني اثر آڻي ”رئيس“ جي موروثي عهدي کي سخت صدمو پهچايو. ٻه سال پوءِ، جڏهن مير محمد مري ويو، تڏهن هن جي پٽن مير حسين کي سندن چاچي مير نصير خان جي سنڀال هيٺ سندس ملڪيت مان حصو ڏنو ويو. مير نصير خان نالي ۾ ته مکيه امير هو، پر کيس پنهنجن ڀائٽين جي ڪاروبار تي ڪو به ضابطو ڪو نه هوندو هو.

خيرپور ۽ ميرپور جي گهراڻن جي حڪومت يا انتظام ۾ ڪا به اهڙي نمايان ڳالهه نه آئي آهي، جنهن جو ذڪر ڪجي. سواءِ انهيءَ ڳالهه جي ته خيرپور جي خاندان زوريءَ اسان جي هٿ ۾ ملڪ اڇلائي ڏنو، جيئن هاڻ ڏيکاريو ويندو ۽ فقط هڪڙي امير،

جنھن پنھنجي ٻانھن جي قوت سان اسان جي ھٿيارن جو مقابلو ڪيو، سو ميرپور جي خاندان مان ھو.

سنڌ ۽ ھندستان جي انگريز سرڪار جو ناتو، 1758ع ڌاري شروع ٿيو، جڏھن ”ايسٽ انڊيا ڪمپنيءَ“ کي غلام شاھ ڪلھوڙي کان ٺٽي ۾ ڪارخاني کولڻ ۽ وڪيل رھائڻ جي اجازت ملي. 1775ع تائين ٻنھي حڪومتن جي وچ ۾ نھايت دوستانہ سياسي تعلقات ۽ تجارتي اتفاق رھيا. جي سرفراز ڪلھوڙي اوچتو ۽ سواءِ ڪنھن سليقي يا تميز جي ٽوڙي ڇڏيا.

ارڙھينءَ صديءَ جي پڇاڙيءَ ۾ مڪاني ۽ گھرو سرڪار پوري سنڌ سان دوستانہ وھنوار رکڻ جو فيصلو ڪيو. ظاھري طور تہ اھو فيصلو واپار لاءِ ھو، پر حقيقت ۾ ميسور جي روز بروز وڌندڙ اثر ۽ ڪابل دربار جي زوراور ارادن کي روڪڻ جي مراد سان. وقت جو حاڪم مير فتح علي خان، خوشي سان ڪمپنيءَ جي انھيءَ راءِ ۾ شامل ٿيو. سنڌن ٺٽي وارو پراڻو ڪارخانو ڪيس واپس ڪيائين ۽ بمبئيءَ جي سول سروس واري وڪيل، مسٽر نائن ڪرو کي نھايت احترام سان پيش آيو. مگر ڏيھي واپارين منصوبا ۽ سازشون شروع ڪري ڏنيون، جن ۽ ٻين مصلحتي سببن ڪري انگريزن جي عيوضين کي بيدخل ٿيڻو پيو. اسان جي اختياريءَ وارن حرڪتي ماڻھن کي سزا ڏيڻ جي ڪوشش ڪا نہ ڪئي. ڏٺو ويو ھو تہ سنڌ مان ڪو خاص تجارتي فائدو حاصل ڪو نہ ٿي ٿيو ۽ سياسي افق

بہ وري روشن ۽ صاف ٿي چڪو ھو.

1809ع ۾، نيپولين جون اسان جي ھندستاني سلطنت ۾ اکيون ھيون، تنھنڪري اسان کي لاچار ايران، ڪابل ۽ سنڌ جي تاجدارن ڏانھن سفارتون موڪلڻيون پيون. سنڌ جي دربار نھايت بي مروتيءَ سان پيش آئي ۽ گھڻين محنتن ۽ ڪشالن کان پوءِ، لارڊ منٽو جي نگرانيءَ ھيٺ مسٽر ھئنڪي سمٿ جي مدد سان، ڪمپني ۽ ٽالپر اميرن جي وچ ۾ 22 آگسٽ تي عھدنامو دستخط ٿيو. ان جا مکيہ شرط ھيءُ ھئا: ”دائمي دوستي“، ”ھڪٻئي ڏي دوستانہ سفارتون موڪلڻ“ ۽ ” ڌارين، خاص ڪري فرانسيسي لوڪن ۽ آمريڪا وارن کي سنڌ مان نيڪالي ڏيڻ.“

ڪجھ سال دوستيءَ جا بند قائم رھيا، پر 1825ع ۾ اسان جي دوست، ڪڇ جي راجا تي بي سبب حملو ڪيو ويو ۽ ڪوسن ۽ ٻين غارتگر قومن اسان جي حدن اندر بورشون ڪيون، جنھنڪري ميرن کي ديجارڻ لاءِ اسان کي 5000 يا 6000 ماڻھن جو انگريزي لشڪر سنڌ جي سرحد تي جمع ڪرڻو پيو. ان جو اثر اھو ٿيو جو شڪايت جو سبب ھڪدم ھٽايو ويو.

1830ع ۾، سر اليگزينڊر برنس، جو ان وقت اڃا ليفٽيننٽ ھو، سنڌونديءَ جي رستي پاڻيءَ جي اوپاري مسافري ڪري رنجيت سنگھ جي دربار ۾ پھتو. ھن جيڪو سنڌونديءَ جو احوال پيش

ڪيو ۽ سنڌونديءَ جي پر وارن ۽ پرين ملڪن مان جي فائدا حاصل ٿي سگهيا ٿي، تن جو نقشو چٽي ڏيکاريو. انهن سببن انگريز سرڪار کي سنڌ جي دربار سان وري ڀيهر دوستانه تعلقات قائم ڪرڻ لاءِ آماده ڪيو. لارڊ وليم بينٽڪ ۽ خيرپور گهراڻي جي رئيس مير مراد عليءَ جي وچ ۾ ٻه عهدناما صحيح ٿيا: هڪڙو 1832ع ۾، ٻيو 1834ع ۾. انهن عهدنامن مطابق انگريز سرڪار جي من جي پراڻي منشا پوري ٿي ڪين سنڌ مان لنگهڻ جي اجازت ۽ سنڌن واپارين ۽ سوداگرن کي سنڌوندي ڪم آڻڻ جي موڪل حاصل ٿي. ٻئي طرف حيدرآباد دربار جا هيءَ شرط هئا: (1) ته ڪي ٻه هٿياربند ٻيڙيون سنڌونديءَ ۾ اوپاريون يا لهواريون هلايون نه وينديون. (2) ملڪ مان ڪنهن به جنگي ساز سامان جي آمد و رفت نه ٿيندي. (3) ڪڇ جي دربار ۾ جيڪو انگريزي سفير هو تنهن جي اجازت نامي ڪان سواءِ سنڌ ۾ ڪو انگريز نه رهندو ۽ نه وري ڪو ڏيهي واپاري ايندو. محصول ۽ ڍلون هميشه لاءِ مقرر ڪيو ويون. مگر ڳرن محصولن ۽ مسافريءَ جي غير سلامتيءَ ڪري واپار پنتي پوڻ لڳو. انگلنڊ ۾ هڪ انڊس نيويگيشن (سنڌونديءَ جي جهاز رانيءَ جي) ڪمپني ٺاهي وئي ۽ ماهرن سنڌونديءَ جي ڪناري ۽ وچ جون تفصيلوار ماپون وٺي، نقشا تيار ڪيا. پر تنهن هوندي به واپار ترقي ڪا نه ڪئي.

جون 1838ع ۾ شاهه شجاع، رنجيت سنگهه ۽ انگريز

سرڪار جي وچ ۾ ٽه - طرفو عهدنامو صحيح ٿيو. افغان بادشاهه کي وري سندس ملڪ تي ٿاڦڻ جو فيصلو ڪيو ويو. ساڳئي سال جي سرءُ ۾، انگريزن جي هڪ وڏي فوج اتر سنڌ جي رستي، بولان جي دڙي ڏانهن موڪلي وئي ۽ ساڳئي وقت سپهه سالار سرجان ڪين جي هٿ هيٺ بمبئيءَ مان سپاهين کي حڪم ڏنو ويو ته سنڌونديءَ جي ڇوڙ وٽ لهي، درياءَ جو الهندو ڪپ وٺي وڃي مکيه لشڪر سان ڳنڍجن. اسان جي اها چال سنڌ جي ڏيهي حاڪمن لاءِ موتمار هئي. 1838ع جي شروعات ۾، هنن پنجاب جي حاڪم جي دڙڪن کان ڏڄي، انگريزن جي مداخلت جو فائدو ورتو هو ۽ انهيءَ خدمت جي عيوض حيدرآباد ۾ هڪ مختار ڪل جو رهائڻ قبول ڪيو هئائون. ڪرنل پاٽنجر، جنهن کي انهيءَ عهدي تي مقرر ڪيو ويو هو. تنهن کي گورنر جنرل لارڊ اڪلنڊ هدايت ڪئي ته ميرن کي خبردار ڪري ته عهدنامي جي شرطن خلاف فوجي اسباب ڪٽي وڃڻ لاءِ سنڌوندي ڪم آندي ويندي. هن موقعي تي ڏيهي حاڪمن جي روش بلڪل ايشيائي [36] وضع جي هئي. هنن سڀ وعدا ڏنا، پر پاڙيائون هڪ به نه پنهنجن وعدن تي عمل ڪرڻ کان نٽائڻ لاءِ هر نموني جا حيلا هلايائون. سياسي عملدارن جي غير معمولي ڪشالن بعد، آخر بمبئيءَ واري فوج لاءِ وهٽ مهيا ڪري ڏنا ويا. گهڻي محنت ۽ تڪليف کان پوءِ لشڪر ٺٽي پهتو. پوءِ ته سنڌي حاڪمن جي روش اهڙي مخالفت [37] جي صورت اختيار ڪئي، جو بمبئيءَ مان هڪ

خاص فوج ڪراچيءَ موڪلي وئي. فوج کي حڪم ڏنو ويو ته بنگال جي لشڪر جي هڪ دستي سان، جيڪو سنڌنديءَ جي رستي حيدرآباد ڏانهن روانو ٿي ويو هو، گڏجي ڪارروائي ڪري. تختگاهه ۾ پهچڻ کان اڳ، سرجان ڪين، ميرن ڏانهن هڪ شڪايتن جي يادداشت موڪلي. ساڳئي وقت ڪين اهو ٻڌايو ويو ته پنج سؤ انگريزي سپاهي سنڌ ۾ رکيا ويندا، جن لاءِ ٿي مير [38] هڪ لک رپيا ساليانه ڀري ڏين. سرجان ڪين جي وڃڻ کان پوءِ ڪرنل پاٽنجر هڪ ٻيو عهدنامو لارڊ آڪلنڊ جي مهر ۽ صحيح سان آندو، ان ۾ ڏيهي حاڪمن جي مستقبل جي آزاديءَ جي خاطري انهيءَ شرط تي ڏني وئي هئي ته هو شاهه شجاع جي خراج جي بقايا چڪتو ڪندا. حيدرآباد جي اميرن [39] ان تي صحيح ڪرڻ قبول ڪئي ۽ ساڳئي وقت ان جي خلاف اپيل ڪرڻ لاءِ گورنر جنرل ڏانهن هڪ وڪيل موڪليائون. دستاويز تي مهر ڪيترن مهينن جي گذرڻ کان پوءِ لڳائي وئي هئي.

افغانستان ۾ انگريزن جي ڪاميابيءَ ۽ ميجر آئوٽرام، جيڪو ڪرنل پاٽنجر جي جاءِ تي حيدرآباد جي درٻار ۾ سياسي وڪيل مقرر ٿيو هو، تنهن جي محنت ۽ ڪشالن آخر ميرن ۾ سنڌن حقن ۾ جيڪي بيجا دخلي ڪئي وئي هئي، تنهن تي راضي رهيا.

1840ع جي پڇاڙيءَ ۾ وري حالتن جي صورت بدلجي

وئي، جڏهن مريءَ جي جبلن ۾ اسان شڪستون کاڌيون ۽ شال ۽ قلات ۾ مذهبي جوش جي ڪري هنگاما برپا ٿيا، جن بلوچن جي دل ۾ وري آزاديءَ جو روح اڀاريو. سکر ۾ جيڪي سردار پيش پيا هئا، تن جي اسان جي سياسي وڪيل هتڪ ڪئي هئي، تنهنڪري اتر- سنڌ جي پهاڙي قومن ۾ ڏاڍو تاءُ هو. قومن جي اٽڪر عداوت حاصل ڪرڻ کان پوءِ وري انهن جي سردارن کي آزاد ڪيو ويو هو. خانه جنگيءَ به ڏيهي حاڪمن جي دلين ۾ سخت اضطراب پيدا ڪيو. خيرپور خاندان جو رئيس، مير رستم، هڪ عياش ۽ عمر رسيده شخص هو. هو ٻاهتر جي عمر کي پهچي چڪو هو. امڪان هو ته هو ڪنهن به رات مري پوي، انهيءَ واقعي جي انتظار ۾ ٽيئي ڌريون ڪمر ٻڌي، وڙهڻ لاءِ تيار ويٺيون هيون. رئيس جي ننڍي ڀاءُ، علي مراد، جيڪو هن وقت تائين انگريزن کان ڪليو ڪلايو پاسو ڪيو بيٺو هو، تنهن هاڻي اڳتي وڌي گهُر ڪئي ته اوهان وچ ۾ پئي، منهنجي ۽ مير وڏي جي وچ ۾ جيڪي اختلاف آهن، تن جو فيصلو ڪيو. فيصلو ننڍي مير جي فائدي ۾ ويو، جو هڪ حريف، لالچي ۽ بي اصول شخص هو. جڏهن هن ڏٺو ته اسان کي ڪيترو فائدو ٿيڻ وارو آهي، تڏهن هو اسان جو اوچتو بهترين ۽ نهايت سرگرم دوست ٿي پيو.

ڪابل ۾ جڏهن اسان سان خوفناڪ حادثو ٿيو تڏهن سنڌين ۽ سنڌن حاڪمن اسان جي خلاف ڪو به قدم ڪو نه

ڪنيو. اها ڳالهه عام طرح تسليم ڪئي وئي آهي ته هي ميجر آئوٽرام وڪيل جي شريف ۽ عاقلاڻه رويي جو نتيجو هو.

1842ع جي سرءُ ۾، سرچارلس نيپيئر ڪراچي پهتو. اڳوڻو سارو انتظام رد ڪري، هن کي سنڌونديءَ جي هيٺئين حصي واريءَ ايراضيءَ جي مٿان، سموري فوجي ۽ سياسي اختياري ڏني وئي هئي. نامور سپاهي (نيپيئر) حيدرآباد ۾ ميرن سان ملاقات ڪري سکر ڏانهن روانو ٿيو. ساڳئي وقت هن هڪڙو خط ۽ نئون عهدنامو هڪڙي عملدار هٿان ڏيهي حاڪمن ڏي صحيح لاءِ موڪليو. ميرن کي سندن اڳين روش جي سزا ڏيڻ لاءِ، لارڊ ايلنبرو ڪانئن گهُر ڪئي ته ڪراچي، ٺٽو، سکر، بکر ۽ روهڙيءَ جا شهر ۽ درياءَ جي ٻنهي ڪپن سان زمين جا پٽا [40] هميشه لاءِ انگريزن جي حوالي ڪيا وڃن. سنڌ جي سموري علائقي ۾ آمد و رفت تي محصول بند ڪيو وڃي، ۽ روهڙيءَ کان اتر واري سموري ايراضي (سبزلڪوٽ تائين) بهاولپور جي نواب کي ڏني وڃي. خيرپور جي خاندان کي اطلاع ڏنو ويو ته وڏي مير رستم کي معزول ڪري، هن جي جاءِ تي سندس ننڍي ڀاءُ کي "رئيس" جو منصب ڏنو ويندو ۽ ان سان گڏ کيس پنهنجي ٻيءُ آمدني کان سواءِ اتر سنڌ جي سترهن اميرن جي ملڪيت مان جا پيدائش وصول ٿيندي. تنهن جو چوٿون حصو به ڏنو ويندو. ميرن به دفعا پنهنجا وڪيل جنرل ڏانهن موڪليا، جن کيس سمجهايو ته انهن شرطن قبول ڪرڻ جي ڪري

ميرن جي آمدنيءَ ۽ عزت کي نقصان رسندو. سرچارلس نيپيئر کين جواب ڏنو ته مون جيڪي ڪجهه ڪيو آهي، سو گورنر جنرل جي حڪم پٽاندڙ ڪيو آهي.

سرچارلس نيپيئر، ميرن کي سوچڻ ۽ صلاح ڪرڻ لاءِ وقت ڪو نه ڏنو، هنن کي ڇتايو ويو ته جيڪڏهن عهدنامي تي صحيح نه وجهندؤ يا گُس - گُساءُ ڪندؤ، ته ٻنهي گادين تي چڙهائي ڪئي ويندي. هڪڙو لشڪر جو دستو اڳيئي روانو ڪيو ويو هو. مير رستم خان، خيرپور مان ريگستان ڏانهن ڀڄي ويو، جتي انگريز سپهه سالار سندس پيڇو ڪيو. انهيءَ وچ ۾ ميجر آئوٽرام، جنهن جو سنڌ ۾ سياسي عهدو ختم ڪيو ويو هو، تنهن کي بمبئيءَ مان وري موٽائي گهرايو ويو ۽ هو اچي سرچارلس نيپيئرسان ڏيجيءَ جي قلعي ۾ گڏيو. فوج جو هڪڙو دستو [42] مير جي پٺيان امام ڳڙهه تائين ڪڍيو ويو، جو اوڀر طرف ريگستان ۾ هڪ ننڍو ڪوٽ هو. قلعو ويران ڏسي هو کيس باروت سان اڏائي، واپس موٽيو. ميجر آئوٽرام اڪيلو مير رستم جي منزل تي ويو ۽ مير جي پٽ ۽ ڀائٽي کي سپهه سالار اڳيان وٺي آيو. مگر ايندڙ طوفان کي هينئر ڪا به شيءِ روڪي نٿي سگهي.

حڪمن مطابق سرچارلس نيپيئر، 2700 سپاهين جي هڪ مختصر فوج سان، جنهن ۾ سيني قسمن جي هٿيارن وارا سپاهي

اچي ٿي ويا. سنڌونديءَ جو اپرندو ڪپ وٺي حيدرآباد تي چڙهائيءَ لاءِ نڪتو. ان جي اڳيان ميجر آئوٽرام، 22 پلٽڻ جي مختصر حفاظت هيٺ تختگاهه طرف روانو ٿيو. 14 فيبروري 1843ع تي اميرن زور جي اڳيان زاري ڪري، بلوچ جاگيردارن جي سخت ناراضپي هوندي به عهدنامي جي مسودي تي پنهنجون مهرون لڳايون. انهيءَ غلط اميد ۾ ته هيئاهين وٺڻ ڪري بالا اختياريءَ وارا مير رستم جي درخواست جو موچارو ويچار ڪندا. جيتوڻيڪ وڪيل ڪين اهڙيءَ خاطريءَ ڏيڻ کان صاف انڪار ڪيو هو، تنهن هوندي به سرچارلس نيپيئر اڳتي هلندو هليو. آخر بلوچ قوم جا ماڻهو، جي مشوري لاءِ گڏ ٿيا هئا، تن نهايت جوش ۽ غصي جي حالت ۾ ميجر آئوٽرام ۽ سندس ساٿين تي حيدرآباد جي قلعي کان موٽڻ وقت حملي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. ميرن کي انهيءَ منصوبي جي وقتائتي سُڌ پئجي ويئي، تن وڪيل کي پنهنجن مکيه سردارن جي حفاظت هيٺ سلامتيءَ سان سفارتخاني ۾ پهچايو. مير نصير خان جڏهن ڏٺو ته سندس جوشيلا پوئلڳ قبضي مان نڪري ويا آهن، تڏهن ميجر آئوٽرام ڏي نياپا ۽ خط موڪلي، ڪيس خطري کان آگاهه ڪيو ۽ منٿ ڪيائينس ته حيدرآباد جي پسگردائيءَ مان هڪدم هليو وڃي.

15 فيبروري 1843ع جي بلوچ سوارن ۽ پيادن جي هڪ

وڏي ڊنبلي درياءَ جي اپرندي ڪپ تي ميجر آئوٽرام تي سفارتخاني ۾ (جنهن کي هڪ ننڍو ڪوٽ ڏنل هو) حملو ڪيو. دشمن جي بيشمار تعداد سان چئن ڪلاڪن جي بهادرانه مقابلي کان پوءِ، انگريزن جي فوج، فقط ٻه ماڻهو وڃائي، ڪئپٽن ڪانوئي جي سرڪردگيءَ هيٺ باترتيب نموني ۾ هٽي، جهازن ۾ سوار ٿي، سنڌونديءَ رستي سالار [43] سان شامل ٿيڻ لاءِ رواني ٿي.

17 تاريخ، مياڻيءَ جي مشهور لڙائي ٿي، جنهن ۾ سرچارلس نيپيئر ۽ هن جي ننڍڙي فوج، ڪمال حرفت ۽ نهايت دليريءَ سان توبن جي سايي ۾ ويٺل دشمن جي مورچه بند ڪٽڪ تي فيصله ڪُن فتح پاتي. حيدرآباد ۽ خيرپور جا مکيه مير، جنرل جي اڳيان پيش پيا، جو سفارتخاني ۾ ديرو ڪري، دارالسلطنت ۾ داخل ٿيو ۽ قلعي جي خزاني تي قبضو ڪيو هئائين.

مگر سنڌ ۾ جنگ اجا ختم ڪا نه ٿي هئي. ملڪ جي مختلف حصن ۾ اسان جي فوجي دستن تي حملا ڪيا ويا. مگر هر حالت ۾ سپاهين انهن کي بهادريءَ ۽ منتظم نموني ۾ هٽايو. 24 مارچ تي سرچارلس نيپيئر سڪر مان ڪمڪ ملڻ کان پوءِ، پنج هزار ماڻهن سان دٻي جي ڳوٺ ۾ ويهه هزار بلوچن تي حملو ڪيو، جيڪي ميرپور جو والي، شير محمد ساڻ وٺي ميدان ۾ نڪتو هو. دشمنن شڪست فاش کاڌي ۽ سندن سردار ريگستان

۾ پڄي ويو، عمرڪوٽ ۽ ميرپور جي قلعن پنهنجا دروازا کوليا ۽ ٽالپر گهراڻي جو اڌوهيءَ ڪاڌل تخت، هميشه لاءِ ڪري پيو. فاتح سنڌ کي انهيءَ صوبي جي حڪومت ۽ سالاري سونپي ويئي، جو هن پنهنجي بهادريءَ سان هٿ ڪيو هو. سڄي ملڪ ۾ ڍل جي وصوليءَ ۽ عدل انصاف جي انتظام لاءِ انگريز عملدار مقرر ڪيا ويا.

شڪست خورده امير، يعني حيدرآباد مان نصير خان ۽ هن جا پاڻٿيا، شهداد ۽ حسين علي، مير محمد ۽ صوبدار [44] سميت، ۽ خيرپور وارا مير رستم خان ۽ هن جا پاڻٿيا نصير خان ۽ ولي محمد، ۽ ٻيا نظر بند ڪري، بمبئي موڪليا ويا، جتان 1844ع ۾، ڪين بنگال موڪليو ويو، جتي انهن مان ڪي اڃا هڪڙي قسم جي شاهي بنديخاني ۾ رهن ٿا. تحقيق هو هينئر ڪِريل عظمت جي هڪ دکدائڪ تصوير آهن.

باب ٻيو

سنڌونديءَ جو قديم پيٽ، ڏيهي حاڪمن جي حڪومت ۾ واهن رستي آبادي ۽ ميرن جي صاحبيءَ ۾ ڍلن جو سرشتو

آڳاٽي سمي ۾ سنڌوندي ڪٿان وهندي هئي، تنهن بنسبت ايترو ڪجهه لکيو ويو آهي جو هاڻ باقي اهڙي ڳالهه ڪا نه رهي آهي، جنهن جو هت ذڪر ڪجي. سڪندر جي ڏينهن ۾ ان جو وهڪرو ڪٿان هوندو هو، تنهن بنسبت جيڪي رايا آهن ۽ ان مسئلي جي تائيد ۽ ترديد ۾ جيڪي دليل ڏنا ويا آهن ته سندس پراڻو پيٽ هاڻوڪي وهڪري جي اوير ۾ هوندو هو، تنهن تي اڳيئي گهڻو بحث ٿي چڪو آهي.

سنڌ جي رهاڪن به هاڻي انهيءَ کوجنا ۾ ڪجهه قدر بهرو وٺڻ شروع ڪيو آهي. پر اصل مشرقي ماڻهن جي عادت موافق هو تحقيقات کي غير عقلي، عجيب ۽ منجهائيندڙ ۽ واهيات ڳالهين سان وچڙايو ڇڏين. حيدرآباد ۾ هڪڙي ٻڌي، جنهن کان ان مسئلي بنسبت پڇا ڪئي وئي، تنهن مون کي خاطري ڏني ته سندس پيءُ جي ڏينهن ۾، جتي هاڻي اسان جي ڪاهي ڏنل ڇانوڻي آهي، اتان درياءُ پار ڪري سامهين ڪپ تي ڪوٽڙيءَ وجي سگهبو هو.

ماڻهو [1] پورالي نديءَ جي ڦيرين گهيرين بنسبت لکيل ڳالهين، روايتن ڏند ڪٿائن سان پُريا پيا آهن. وڏي ڳالهہ تہ هو ان ڳالهہ بابت قياس آرائيءَ کان بہ ڪم وٺندا آهن. مثلاً ڪي چوندا تہ سنڌ جي اوڀارينءَ حد تي، جيڪا پراڻي ندي آهي، سا درياءَ جو اصل پيٽ هوندي هئي ۽ انهيءَ قول جي ثابتيءَ ۾ هو ان جو نالو (پراڻ) پيش ڪن ٿا. تنهن کان پوءِ سنڌوندي، رائڻ نالي هڪ شاخ ۾ آئي ۽ اتان ڦري حيدرآباد جي اوپر طرف هڪ سڪل شاخ ۾ پهتي، جنهن کي هاڻي "ڦتو" چوندا آهن. پوءِ هو چون ٿا تہ ڦليليءَ ۾، جتان ڦري اچي هاڻوڪو دڳ ورتائين.

پهرينءَ اسلامي ڪاهہ متعلق، جي بيان آهن، سي خليفي جي ڪمسن سالار، (محمد بن قاسم) جي ديول يا ديبل بندر [2] جي گهيري ۽ فتح جو تفصيلوار احوال ضرور ڏين ٿا. انهن ۾ اها ڳالهہ خاص طرح دهرائي وئي آهي، تہ اهو بندر، سنڌونديءَ تي هوندو هو. چوڏهينءَ صديءَ جي وچ ڌاري، مشهور عرب سياح، ابن بطوطہ اسان جي صوبي ۾ آيو ۽ هو لکي ٿو تہ "اچ ۽ بکر[3] ٻئي خود درياءَ جي ڪناري تي آهن." 1699ع ۾ ڪئپٽن هئملٽن، ٺٽي جي پرسان درياءُ ساڄيءَ جاءِ تي ڏٺو جتي هينئر آهي. تنهنڪري اها ڳالهہ فرض ڪرڻ ضروري نہ آهي تہ ڪو سنڌو درياءَ رخ بدلايو آهي. مگر اها حقيقت آهي تہ ملڪ جو روپ گهڻي قدر ڦري ويو آهي. هاڻوڪين حالتن مان ائين ٿو نظر اچي تہ پراڻ نارو، رائڻ، ڦتو

۽ ڦليلي ڪنهن نہ ڪنهن وقت درياءَ جا مکيہ ڦاٽ هئا. جڏهن کان وٽي سنڌ وسائي وئي آهي، تڏهن کان ئي هيءُ ملڪ ندين ۽ واهن جي ڄار سان ڍڪيل هوندو، جن مان ڪي سدا وهندڙ تہ ڪي فقط اونهاري ۾ وهندڙ هوندا. جيڪڏهن اهي واهہ، درياءَ جا پراڻا پيٽ آهن تہ پوءِ ائين چئبو تہ سنڌوندي هن واديءَ ۾ هر هنڌ وهندڙ هئي، ڪيترن هنڌ تہ ڏينهن جا ڏينهن مسافريءَ کان پوءِ ڪيترن ڦٽلن وڏن واهن جا نشان ڏٺا ويا آهن.

سنڌ جي موجوده حالتن سڌارڻ جي ذريعي ڳولهڻ لاءِ اسان کي ان آبپاشيءَ جي سرشتي تي خيال ڪرڻو پوندو. ڏيهي حاڪمن جي ڏينهن ۾ آباديءَ جي معمولي هئڻ جو مکيہ ڪارڻ هو ڪاٽيءَ جو ناقص طريقو. هر حاڪم امير کي پنهنجا الڳ الڳ پرڳڻا هوندا هئا، جن تي هو حاڪم جي حيثيت ۾ راڄ ڪندو هو. هن وٽ جهڙا تهڙا نقشا ۽ حد جي واهن جون ياد داشتون هونديون هيون، جن سببان ملڪ جي صورتحال کان چڱيءَ طرح واقف هوندو هو. جيئن ڪاٽيءَ جي موسم [4] ويجهي ايندي هئي، تيئن جدا جدا ضلعن جي ڪاردارن يا روينيو عملدارن کي حڪم ڏنو ويندو هو تہ پنهنجي گهربل ڪم جي خرچ جو تخمينو موڪلين. اهو ڪم چڱيءَ طرح سرانجام ڏنو ويندو هو. هو گهڻي آزمودي جي وسيلي گهربل ڪاٽيءَ جي (ڊيگهہ، عمق ۽ ڪعب) ماپ جي تخميني طور بہ ڪافي صحيح انداز لڳائي سگهندا هئا. خرچ جو حساب هر

هڪ ضلعي جي رپين [5] ۾ ڪيو ويندو هو. ماپ اڪثر ڪري گز يا وال سان ورتي ويندي هئي. اهو گز، هڪ غير يقيني ڪاچو هوندو هو جو هر هڪ پرڳڻي ۾ نرالي نموني جو ڪم ايندو هو. هڪ رپيي ۾، ڪيترا وال ڪاٽي ڪڄندي هئي، تنهن جو مدار مٽيءَ جي قسم، ڪنارن جي اوچائيءَ مفاصلي ۽ ٻين حالتن تي هوندو هو. ڪاٽيءَ جي ڪم جي ماپ، سٽ جي هڪ رسيءَ سان ڪندا هئا ۽ زمين جو نشيب ۽ فراز نظر جي اندازي سان جاچيندا هئا. ڪامڙين ڪي مزوريءَ ۾ ماپ مطابق آن يا روڪ پئسا روزانو ڏيڻ بجاءِ ڪم پوري ٿيڻ تي ملندا هئا. ۽ ڪاٽي ٿيل واهن [6]جي تري ۾، ديگهه ۽ عمق جي ماپ جي سهولت لاءِ زمين جا ٽڪر ٽڪر وچ تي تاڪين جي صورت ۾ ڇڏيندا هئا. آخر ۾ ميرامينن کي موڪليندا هئا ته ماپ [7] وٺي، چڪاس ڪري، ۽ روبڪاري موڪلين.

انهي طريقي جو عملي نتيجو هيءُ نڪرندو هو. جو رعيت يا ڪڙميءَ کي جدا جدا قسمن جي بالا دستن جا طبقا ٺڳيندا هئا:

ٻهريون خود مير، جيڪو چاهيندو هو ته ڍل جيتري ٿي سگهي اوتري وڌيڪ وصول ٿي ۽ ڪاٽي گهٽ. جيڪڏهن هن جو خزانو خالي هوندو هو ۽ عام فائدي جي ڪمن تي پئسي سيڙائڻ جي وٽس طاقت ڪا نه هوندي هئي ته پوءِ هو فصلن لهڻ وقت پنهنجي مقرر رقم، رعيت يا واهن جي عملدارن کان ڪهڙي به

طريقي وصول ڪرڻ کان ڪين ٽرندو هو.

ٻيو ڪاردار،جنهن جي مراد اها هوندي هئي ته جيترو ٿي سگهي، اوترو امير کان ڪيجي ۽ رعيت کي گهٽ ڏجي. اهو ئي سبب هو جو واهن جي اونهائي ۽ چوڙائي، آهستي آهستي ايتري قدر گهٽجي ويندي هئي جو ڪيترا ڪڙيا جي اصل ۾ چوگڙي ماپ جي نالي سان سڏبا هئا. سي لٽجي وڃي اصلوڪيءَ ماپ جو اڌ يا ٽيون حصو بچندا هئا. مزورن جي مزوري هضم ڪرڻ جوڪي جهڙو ڪم هوندو هو. ان لاءِ هوشياري ڪپندي هئي. ڪاردارن کي اها مشڪلات هوندي هئي ته حد ڪٿي مقرر ڪجي، جيئن ڪمي گڏجي يڪمشت تي سندن خلاف، آسانيءَ سان مير وٽ پهچي شڪايت نه ڪن. شڪايت جي حالت ۾، مير پنهنجي روينيو عملدارن کي پيڙي، منجهائن پئسي ڪيڻ جو موقعو ڪڏهن به پنهنجي هٿان ڪين وڃائيندو هو. ظاهريءَ طور اهڙي هلت رعيت جي ڀلي لاءِ جاٽائي ويندي هئي، پر حقيقت ۾ پنهنجي خزاني کي ڀرڻ ۽ چند هزار رپين جي واڌاري ڪرڻ لاءِ هوندي هئي.

ٽيان امين، جيڪي اڪثر ڪري لبي ٽبي تي گذاريندا هئا ۽ جن کي سرڪار وٽان تمام گهٽ تنخواه ملندي هئي. اهڙيءَ طرح، ڪڙمين کي چيڙ [8] ۾، حاڪم لاءِ بيگر وهڻ کان سواءِ، ڪجهه هڙان به ڏيٽو پوندو هو. مزورن کي پورو اجورو ڪو نه ملندو هو. پر جيڪڏهن ملندو هو ته اهو به سخت ضرورت وقت نه ملندو

هون. ڪڙميءَ ڪي هيٺين ڳالهين مان ڪجهه هٿي ملندي هئي: پهريون تہ ملڪ ۾ روز لڙايون ۽ جهڳڙا فساد ٿيندا هئا ۽ لڏپلاڻ ۽ ڀاڄڙ جي ڪري زمينن کي ساهي ملندي هئي، ٻيو اڪثر ڪري آباديءَ تي ٿورن ماڻهن جو گذران هوندو هو. انهيءَ ڪري سرڪاري محصولن کان جان ڇڏائڻ لاءِ سببن پيش ڪرڻ جو بهانو ملي ويندو هو. جيڪڏهن اهي طريقا ناڪامياب ٿيندا هئا، تہ پوءِ هو لڏڻ يا ٻين لفظن ۾ ڀڄڻ شروع ڪندو هو. ڀڄڻ جي هن ڪي چڱي مشق ٿي ويئي هئي ۽ ان جو اثر بہ ٿيندو هو، ڇاڪاڻ تہ مير هڪ ٻئي سان ضد سببان اها ڳالهہ پسند نہ ڪندا هئا تہ سندن راڄ کين ڇڏي ٻئي مير جي علائقي ۾ هليو وڃي. نئيا ڳوٺ ۽ واهڻ جلدي ۽ آسانيءَ سان پٽجي سگهندا هئا. انگليند ۾ اها ڳالهہ انتهائي وحشتناڪ لڳندي، پر سنڌ ۾ هڪ ڳوٺ انهيءَ ڪري بہ ڊهرائڻ آسان آهي، ڇاڪاڻ تہ ڪکڙن جي ٻانگن ڏيڻ ڪري [ميرن جي] شڪار گاهن مان جانور ٿهي ٿا وڃن، اهو هڪ اهم عذر ڄاتو ويندو آهي. اڪثر ڳوٺ، في بہ رپيا ٿهيل گهر جي عيوض ادا ڪرڻ سان، هڪ هفتي ۾ ڊاهي، ٻئي هنڌ ڪٽي ۽ وري اڏي سگهجن ٿا. اُڄاڙائيءَ ڪري جيڪي خطائون ٿينديون هيون، تن مان بہ ايترو ئي نقصان ٿيندو هو، جيترو نڳيءَ مان. ميرن جي حڪومت ۾ اڪ کان سواءِ ٻي دوربيني ڪا نہ هوندي هئي ۽ رسيءَ کان سواءِ ڪاڇو ڪو نہ هوندو هو. انهن ڳالهين جا مڪيہ نتيجا هي نڪرندا هئا تہ درياءَ

مان پاڻي گهڻي انداز ۾ ورتو ويندو هو، جو آخر وهي وڃي ڪنهن تلاءَ يا مجر ۾ پوندو هو، اهڙا پٽ سارين جي آبادي لاءِ ڪم ايندا هئا، مگر جيئن ئي پاڻي آهستي آهستي گهٽبو ويندو، تيئن تري ۾ ڪک پن ۽ گند ڪچري سان گڏيل ڪاري بدبوءَ واري گپ رهجي ويندي هئي، جنهن مان آڪٽوبر ۽ نومبر جي ڇٽ وارن مهينن ۾ زهريلا بخار نڪرندا آهن. تنهن کان سواءِ، سنڌ جي زمين کي ٻتي سلامي [9] آهي. جنهنڪري ڪيترن حالتن ۾ پاڻي غر ۽ ميل کان صاف ڪري درياءَ ۾ موٽائي وهائي سگهجي ٿو. اهڙي طرح، سنڌو نديءَ جون ڪي اوٽايون، مثلاً اُٽانگائي ۽ لَٽ پڻ ڪجهہ قدر دور ڪري سگهجن ٿيون.

ٻيو، واهن جي ناقص جوڙجڪ ترتيب ۽ جنهن تي سنڌ جا حڪمران ڳنڍ ٻڌي، ڇهتيا پيا هوندا هئا. واهن جا ڪپر نرم مٽيءَ جا ڏڙا هوندا هئا ۽ جڏهن انهن کي پاڻي هيٺان ڪائيندو هو تڏهن اهي جهٽ ڪري پوندا هئا. واهن جي ڪاٽيءَ جي مٽي، ڪپرن تي اڇلائيندا ويندا هئا، جتي روز بروز هڪ نئون وڏندڙ ڪپر ٿهي پوندو هو ۽ انهيءَ ڪري ڪاٽيءَ ۾ اٽڪ ٿيندي هئي ۽ مزورن کي بہ نهايت تڪليف ٿيندي هئي. واهن جي منهن رٽڻ ۾ ڪا خاص ڏاهپ ڪا نہ ڏيکاري ويندي هئي ۽ نڪي وري کوٽائيءَ وقت واهن ۾ ور وڪڙ قائم نہ ڪرڻ تي ڌيان ڏنو ويندو هو.

ٽيون، خرچ ۽ تڪليف جي ڪري ڦليلي (گوني) ۽ ٻين

مکيہ ڦاٽن، جيڪي ڦٽل ندين جا پيٽ سمجهيا وڃن ٿا، تن جي ڪاٽي ورلي ڪنئي ويندي هئي. نتيجو اهو نڪرندو هو جو سياري ۾ اُهي دريائي لوڙهہ جي واريءَ سان پرجي ويندا هئا ۽ وري جڏهن ٻي لٽ ايندي هئي، تڏهن لٽ جو ٻيو تهہ چڙهندو ويندو هو. انهيءَ بيپرواهيءَ جو اثر واهن جي پڇڙين تي خاص طرح محسوس ڪيو ويندو هو. ڪن حالتن ۾ جهڙوڪ ريڻ نديءَ جي حالت ۾، انهن جا پيٽ لٽجي وڃي ڪسيون ٿينديون هيون ۽ ٻين حالتن ۾ مثلاً ”ڦٽي“ جي حالت ۾، اهي صفا برباد ٿي ويا هئا.

چوٿون، ڏيهي حاڪمن جي هٿ هيٺ واهن جي ڪاٽيءَ کي ملڪ ۾ جيڪا عام بدانتظاميءَ واري حالت هوندي هئي، تنهن سببان بہ گهڻو ڇيهو رسندو هو. رواجي طرح، ٻہ- ٻہ ۽ ٽي- ٽي وڏا ڪڙيا لڳو لڳ ڇهہ- ڇهہ، ست- ست ميل وهندا نظر ايندا آهن. انهيءَ فضول ڪوٽائيءَ جو سبب فقط اهو هو تہ اُتر واري زمين ڪنهن رند جي هوندي تہ ڏکڻ واري نظاماڻيءَ [10] جي ۽ پڇاڙيءَ واري ايراضيءَ ۾ هوندي ڪا رعيتي زمين. هٿ ۽ پاڙيوارن جي حسد ڪري، هر ڪو خاندان پنهنجي پاڻيءَ لاءِ پاڻ ڪوٽائيءَ جو بندوبست ڪندو هو. ڪڙمي سرڪار جي رحم ۽ ڪرم تي ڇڏيل هوندا هئا. بعضي بعضي جڏهن پاڻي لهڻ شروع ڪندو هو، تڏهن اثر وارا جاگيردار، خاص ڪري بلوچ، پنهنجي زمين [11] کي ريج ڏيڻ لاءِ واهن کي ڳنڍيو ڏئي ڇڏيندا هئا.

انهيءَ اهم ڪاٽي جو ڪاروبار اسان کي ڪهڙي نموني ۾ هلائڻ گهرجي، تنهن بنسبت ڪي رايا هيٺ ظاهر ڪجن ٿا:

جيتريقدر ٿي سگهي، اوتريقدر ڏيتي ليتي روڪ پئسن ۾ ڪرڻ گهرجي.خرچ جي اضافي کي موڙيءَ جي سيڙپ ڪري سمجهڻ کپي، جا اڳتي هلي ضرور وٺ ايندي. سنڌ جون حالتون اسان جي ٻين هندستاني ٻيٽڪن کان نراليون آهن. سنڌ جڏهن اسان جي هٿ ۾ آئي، تڏهن پوين پساهن ۾ هئي. هندستان جي شاهي اپٻيٽ جو آزمودو اسان کي سيکاري ٿو تہ ڏيهي حاڪمن کي جيڪا آمدني ٿيندي هئي. تنهن جون ٻہ پٽيون ڍل بہ انگريزن جون رياستون نٿيون وصول ڪري سگهن. مگر هتي گذريل صديءَ ۾ ملڪ درجي بدرجي ويران ٿيندو ويو آهي. ان کي وري سائو ستابو ڪرڻ لاءِ ڪشاده دليءَ سان خرچ ڪرڻ جي ضرورت آهي. جيتريقدر ٿي سگهي، اوتريقدر جنس بدران روڪ مزوريءَ ڏيڻ ڪري واهن جا ڪامڙيا زياده خوشيءَ سان پنهنجا گهر ڇڏڻ تي راضي ٿيندا ۽ ڪم بہ زياده ڪندا. سنڌ جو هاڻوڪو ڪاٽيءَ جو طريقو نهايت سست ۽ بيڪار آهي. ڪمي، هڪڙي هلڪي ڪوڏر سان درياءَ جي جميل لٽ مٿاڇرو ڪوٽي، لئيءَ جي ڇهن مان ٺاهيل هڪ ڏيڍ فوٽي، تراڪڙيءَ ٽوڪريءَ ۾ وجهي، وڃي اپن ۽ اونچن ڪپرن جي مٿان اڇلائيندو آهي. هر هڪ گهمري کان پوءِ، هو ڪن ساعت ويهي آرام ڪندو آهي. جيڪڏهن سڀ نہ، تڏهن بہ منجهائن گهڻيون

اوڏايون آسان طريقي سان ڪيدي ۽ سڌاري سگهجن ٿيون: مثلاً وڏن واهن ۾ مضبوط ڄار وجهن، ڪڙين ۾ هر ڪاهرائڻ ۽ اهڙا ٻيا وسيلا جيڪي وڌيڪ مناسب اچن. مکيه ڳالهه، جيڪا خيال ۾ رکڻ کپي، سا هيءَ آهي ته مزورن جي حالت ڪيئن به ڪري سڌارجي. ياد رکڻ کپي ته اها ڪاٽيءَ جي موسم ئي آهي، جنهن ۾ ڪڙميءَ کي آبڪلاٽي لاءِ پنهنجي زمين ٿاهٽي پوي ٿي. ڪامڙيا، اڪثر ڪري ڪڙمين جي طبقي جا آهن انهن کي پنهنجيون ٻنيون، اجها ۽ ٻار ٻچا ٻين جي حوالي ڪري، ڪم تي اچڻ لاءِ وزنائتو معاوضو ملڻ کپي. ازان سواءِ، روڪ مزوريءَ تي اولهه وارين ٽڪرين ۽ ٿر [12] علائقي جي قومن جا مضبوط ۽ راٺوڙ مزورن جا ڪٽڪ گهرائي سگهجن ٿا.

وڏن ڦاٽن جي صفائي، مکيه واهن جي ڪاٽي ۽ اهڙا ٻيا ضروري ڪم، يورپين يا گهٽ ۾ گهٽ اهڙي طبقي جي ماڻهن جي نگرانيءَ هيٺ ٿيڻ کپن، جن کي علم ۽ آزمودو هجي. ڦٽل واهن کي آهستي آهستي سڌارڻ جو ڪم به انهن کي سونپيو وڃي ته جيئن واهن جي خامين سببان جيڪي دائمي اهنج ۽ خرچ ٿين ٿا، سي دور ٿي وڃن. ڪپرن تي وڻ پوکائڻ ۽ واهن کي انهيءَ طرح ٺهرائڻ، جيئن ضرورت وقت انهن ۾ ٻيڙيون هلائي سگهجن. اهڙا ٻيا ضروري سڌارا به انهن کي ڪرڻا پوندا. هڪ ملڪ جي سطح ۽ واهن جي ڏس جي پڙتال ڪرڻ مان معلوم ٿيندو ته واهن

جو تعداد، جيتري ضرورت آهي، ان کان گهٽ ۾ گهٽ ٽيون حصو وڌيڪ آهي، جنهنڪري مزوري ۽ خرچ ضروري ڪمن بدران فضول ڪمن تي لڳايو وڃي ٿو ۽ آباديءَ کي نقصان پهچي ٿو.

سمورا ننديا واهه ۽ ڪڙيا ڪاردارن جي حوالي ٿيڻ کپن، جيئن ميرن جي صاحبيءَ ۾ رواج هوندو هو. ساڳئي وقت رعيت کي ٺڳيءَ ڪرڻ ۽ سرڪار کي نقصان کان بچائڻ لاءِ سخت قدم کڻڻ کپن. انهيءَ ۾ شڪ نه آهي ته هيءُ مشڪل ڪم آهي، پر جيڪڏهن انهيءَ ڳالهه تي پورو ڌيان ڏجي ته اسان جا اپاءَ اجايا نه ويندا. مزور ڄاڻي ٿو ته سندس دکن دور ڪرڻ ۾ سرڪار کي فائدو آهي. جيڪڏهن ڪاٽيءَ جي ڪمن جي فقط جزوي ماپ ڪئي وڃي، ته به سرڪار ٺڳيءَ کان بچي سگهي ٿي.

هاڻي سنڌ ۾ سابق حاڪمن جي ڏينهن ۾ خراج بنديءَ جو جيڪو رواج هوندو هو، تنهن جو هينئر مختصر احوال ڏجي ٿو. ان مان اها خبر پوندي ته ڏيهي حاڪمن جي حڪومت ۾ مالي ۽ روينيو دستور ڪهڙي قسم جو هوندو هو.

ٻين اسلامي رياستن وانگر سنڌ ۾ به ميرن کي جيڪا آمدني ٿيندي هئي، سا ٻن ڀاڱن ۾ ورهائي سگهجي ٿي.

1. عام ڍلون، جيڪي رياست جي آمدنيءَ جو ذريعو هونديون هيون.

2. خاص محصول، جيڪي حاڪم جو لاپو ڪري

سمجهڻ گهرجن.ڪنهن بہ جماعت يا رتبي جو ماڻهو، انهن محصولن کان آجو نہ هوندو هو. هر ڪنهن شخص کي پنهنجي ڪمائيءَ جو اڌ يا ٽيون حصو، سرڪار جي خرچ لاءِ ڏيڻو پوندو هو، جا ڪين اَجهو ڏيڻ بدران لُٽيندي هئي ۽ هٿ رکڻ جي عيوض ساڻن عداوت ڪندي هئي.

عام ڍلن ۾ هيٺيان ٽي اسم اچي وڃن ٿا:

(1) زمينداري يا زمين جي ڍل، (2) سرشماري يا مٿگي ۽ (3) سير راهداري محصول.

1. زمينداري، ٻن قسمن جي هئي، جيڪا ”جمع“ جي رستي وصول ٿيندي هئي يعني زمين جي ڍل. (2) اها ڍل جيڪا جنس ۾ ورتي ويندي هئي. ”جمع“، ڍل واريون زمينون ڏينديون هيون، جن ۾ ڪپهہ، تماڪ، پُست، نير، آفيم، ڪمند، گدرا ۽ اهڙيون ٻيون جنسون سواءِ اناج جي، پيدا ٿينديون هيون.

فصل جي جنس ۽ قيمت مطابق، جريب يا ٻيگهي [13] تي 5 کان 80 رپيا ماهوار تائين هوندي هئي. جنس واري ڍل سند يا پٽي مان ايرئي تي اجاريدار کي ڏني ويندي هئي ۽ اها ربيع خريف [14] جي ٻن فصلن لاءِ هوندي هئي. گهڻو ڪري اها ڍل، ڪاردار ان جي صورت ۾ وصول ڪري سرڪاري انباردارن جي حوالي ڪندا هئا. انباردار وري اهو اناج ميرن ڏي موڪليندا هئا يا هندو واپارين کي وڪڻندا. يا وري سرڪاري عملدارن ۽ ٻين نوڪرن

چاڪرن کي، ميرن جي حڪم مطابق ڏيندا هئا.

ڪڙميءَ کان ڇا ورتو ويندو هو؟ تنهن جو مدار فصل جي قيمت، زمين جي حالت [15] هوا، پاڻيءَ ۽ اهڙين ٻين ڪيترين ڳالهين تي هوندو هو. ڪن زمينن تي فصل جي چوٿين پتي ڍل ونبي هئي، ۽ ڪن تان ٽي پتي، پنج دوئي (ٻہ ڀاڱي پنج) يا اڌو اڌ وصول ڪئي ويندي هئي. حاڪم جو پورو حصو هر ڪنهن فصل تي روبرو ڏسي، اندازي لڳائڻ رستي مقرر ڪيو ويندو هو. ڪاردار ٻين سرڪاري عملدارن سان مقرر وقتن تي گڏجي، (ٻيجي پوکڻ ۽ لاب وقت) پرڳڻي جي پرتال ڪندو هو. تنهن کان پوءِ، مير ڏي اطلاع موڪليو ويندو هو جو لاب وقت ڪاردار کان پنهنجي مقرر رقم هر حالت ۾ وصول ڪندو هو.

پيدائش جو سرڪاري حصو ٽن نمونن ۾ وصول ڪيو ويندو هو. ڪن هنڌن تي کوهن تي ڍل هوندي هئي،جنهن کي ”چرخشماري“ چئبو هو. نار يا وڏا کوهہ سال ۾ چاليهہ ڪاسا ۽ هرلا يعني ننڍا کوهہ چوويهہ ڪاسا [16] ڀريندا هئا. بعضي حاڪم ۽ رعيت پاڻ ۾ ٺاهہ ڪري ڪو حصو مقرر ڪندا هئا، جنهن جي ڏيڻ جو ذمو ڪڙمي پاڻ تي کڻندو هو. ان کي ”داٽا - بندي“ چوندا هئا. مگر عام رواج بٽئيءَ جو هوندو هو،جنهن ۾ لاب کان پوءِ پيدائش جي باقاعدي ورهاست ٿيندي هئي. ڳوٺن جي پرسان ان جا ڍڳ ڪري رکندا هئا. ۽ سرڪاري عملدار پنهنجو

حصو مقرر ڪرڻ لاءِ ايندا هئا. ان ڪان پوءِ مير مختلف ابواب ڪاٽيندو هو، جيئن تہ ”بستاره“ (ان جي ڪٽائي) جو خرچ، ”ڪهگل“ يعني ديري ڪي مٽيءَ سان لنبڻ ۽ ڳوٺ جي فقير، ملان ۽ ٻين پينن جي خيرات ۽ ڪيترن عملدار، ڪوٽوال،ڪارائو(ان جي سنڀال وار) ۽ ”پيمان ڪش “ يعني ماپواري لاءِ مقرر حصو ورتو ويندو هو. ان ڪان پوءِ باقي جو ڪجهہ بچندو هو، سو بختاور (هاريءَ) لاءِ هوندو هو.

جيڪڏهن زمين زميندار جي ملڪيت هوندي هئي، تہ عام طرح هو پنهنجو حصو هاريءَ يا ڪڙميءَ سان ورهائيندو هو. سراسري زميندارڪي سموري خرچ لٿي، فصل جو ٽيون حصو بچندو هو. وڏيڪ آباديءَ وارن سالن ۾ آباديءَ مان، سيڙايل موڙيءَ تي، اٽڪل ٽي چار سيڪڙو نفعو حاصل ٿيندو هو. انهيءَ هوندي بہ زميندار گهڻو ڪري هر هنڌ سُجو هوندو هو. انهيءَ جا مکيہ سبب هئا زميندار طبقي جي ماڻهن جون بدخصلتون، بي انتها سستي ۽ جهالت. جيستائين زميندار ڪي روزاني خوراڪ ۽ پنگ چُڪو ملندو ايندو هو ۽ هو هڪ ٻن زالن ۽ شايد ڪنهن طائفي جي پرورش سان گڏ، تلوار ڪشي گهوڙي تي چڙهي گهمندو هو، تيستائين هو ورلي پنهنجي زمين جي سنڀال جو اونو يا ڳڻتي ڪندو هو. وڏيڪ شاهوڪار طبقي وارا زميندار، پاڻ وٽ ڪارڪن رکندا هئا ۽ اهي سمورو ليکو چوکو پنهنجي نموني ۾ رکندا [17]

هئا، چاڪاڻ تہ سندن مالڪ اڪثر لکي پڙهي ڪو نہ ڄاڻندا هئا ۽ نہ وري حساب ڪتاب سمجهي سگهندا هئا. اهڙين حالتن هيٺ، انهن ڪي قرض کڻڻ کان سواءِ ٻيو ڪو بہ چارو ڪو نہ هوندو هو. هندو واپاري اڪثر هيٺين شرطن تي اوڌر ڏيڻ لاءِ تيار هوندا هئا: سؤ رپئي جي اوڌر لاءِ، حالتن مطابق 125 يا 150 رپين جي رسيد ورتي ويندي هئي ۽ انهيءَ رقم تي وياج اٺ يا ڏهہ في سيڪڙو حساب سان هوندو هو. قرض لاهڻ جو وعدو فصل تي هوندو هو. پر اهو شرط ورلي پاڙيو ويندو هو، چاڪاڻ تہ قرضيءَ وٽ روڪ پئسو ڪو نہ هوندو هو ۽ ٻئي ٽئيءَ وقت هنن ڪي اٿلو اڳين لهڻيدارن ڪي راضي ڪرڻ لاءِ زياده موڙيءَ جي ضرورت ٿيندي هئي. انهيءَ ڪري مجبوراً زميندار ڪي ساڳئي وقت ڳاٽي پڳي وياج تي قرض کڻڻو پوندو هو. حرفتي واپاري، هن ڪي پنهنجي ان خريد ڪرڻ کان پوءِ اٿلو مٿس پنهنجو ٿورو مڙهيندو هو. قرضيءَ ڪي پنهنجي مرتبي ۽ ضرورت آهر ڪشاده دل بہ ٿيڻو پوندو هو. وڏو ماڻهو جيستائين وياج خور ڪي ڪو گهوڙو ۽ سوني هٿيي سان تلوار تحفي طور نہ ڏيندو هو، تيستائين هن ڪي قرض بہ نہ ملي سگهندو هو. ڏيهي حاڪمن جي صاحبيءَ ۾، ڪاردار اڪثر ڪري پنهنجن مالڪن سان ٺڳي ڪري، سندن حصي جي پيدائش بہ کائي ويندا هئا. انهيءَ ڪري حاڪم، وقت بوقت مٿن ٺڳيءَ جي تهمت رکي کين سزا ڏيندا هئا، تہ جيئن آئندي اهڙي ڪُڌي ڪم کان باز اچن.

بعضي بعضي ڪاردار ڪان، جنهن جي پگهار ٻن سوَن ڪان مٿي نہ هوندي هئي، 1200 سؤ رپيا جرمانو، پيڙائي ورتو ويندو هو. اهي موتمار ڏنڊ هڪدم ڀرايا ويندا هئا تہ جيئن ٻيهر اهڙيءَ بي ايمانيءَ ڪرڻ جي ڪنهن کي جرات نہ ٿئي.

”سرشماري“ يا ”مٿگي“ جدا جدا ضلعن ۾ اجاريدارن يا تحويلدارن کي ايريي تي ڏيندا هئا. جيڪي اها مقرر رقم وصول ڪري خزاني ۾ ڀاريندا هئا. اها ڍل فقط سنڌي ماڻهن ۽ جٽ قومن سان لاڳو هوندي هئي. بلوچ هميشہ ائين سمجهندا هئا تہ اسان قومي سردارن جي نوڪري ڏيون ٿا، تنهنڪري محصول ڪان آجا آهيون. وڏن جاگيردارن ۽ سردارن کي اڪثر آبادگارن ڪان، ”سرشماري“ خواه زمينداري ۽ ٻين محصول وصول ڪرڻ جو سندن ڪن شرطن مطابق پروانو ڏنو ويندو هو. انهيءَ حالت ۾ هو سرڪار کي ڪجهہ بہ نہ ڏيندا هئا. زميندارن، سرڪاري ڪامورن ۽عملدارن، فوجي سپاهين خواه مذهبي پيشوائن، جهڙوڪ، قاضين، پيرن، سيدن ۽ ٻين کي محصول معاف هوندو هو.

”سرشماريءَ“ جو انتظام هن ريت هوندو هو: مرد، زالون ۽ ٻار (سواءِ معصومن جي) سڀ ڍل ڀريندا هئا. سيني [18] جو ذمو گهر جي وڏي تي هوندو هو. تنهن ڪان سواءِ، هر هڪ ڀاتي، پنهنجي ٻئي ڀاتيءَ جو ضامن هوندو هو. پٽ پيءُ جو، چاچو ڀائٽي جو، اهڙي طرح ٻيا رشتيدار. مثلاً جيڪڏهن شروعات ۾ ڪنهن

گهر ۾ ويهہ ڀاتي هوندا هئا ۽ انهن مان پنج يا ڇهہ مري يا لڏي ويندا هئا تہ حاڪم هميشہ اصلي مقرر ڪيل رقم جي طلب ڪندو هو. ان ڪان سواءِ جيڪي غير حاضر هوندا هئا، انهن ڏي بہ سندن حصي [19] لاءِ ماڻهو موڪليو ويندو هو. ”مٿگي“ هر هڪ ماڻهوءَ تي، هر فصل تي، فصل لهڻ وقت اٺ آنا ۽ سال لاءِ هڪ رپيو هوندي هئي، جيڪا هميشہ روڪ ورتي ويندي هئي. سرچارلس نيپيئر انهيءَ ڍل کي ماڻهن لاءِ آزار سمجهي رد ڪري ڇڏيو. مگر مشرقي دنيا جي هن حصي ۾، انهيءَ محصول جو عام رواج آهي. اهو محصول افغانستان، ملتان، بهاولپور، جيسلمير، پنجاب ۽ ايران جي ڪيترن ڀاڱن ۾ رائج آهي. ان جي مکيہ خامي اها آهي جو ان جو غبن ٿيڻ جو گهڻو امڪان هوندو آهي.

سنڌ جا هندو، جيڪي اڪثر واپاري ۽ سوداگر هوندا هئا، سي باقاعدي ”مٿگي“ ڪو نہ ڏيندا هئا. انهن مان جيڪي ميرن جي نوڪريءَ ۾ عامل هوندا هئا، سي تہ سرڪار کي سواءِ ڪنهن اتفاقي ڏنڊ جي ٻيو ڪجهہ بہ نہ ڏيندا هئا.

”سير“ يعني وکر جي روانگيءَ تي محصول،سو ٽڏي تي وصول ڪيو ويندو هو. جيڪڏهن مال پاڻيءَ رستي ايندو هو تہ ان جي لاهڻ وقت هڪ مقرر رقم، جيڪا اڪثر ڪري ڇهہ في سيڪڙو جي حساب سان هوندي هئي،ورتي ويندي هئي.جيڪڏهن مال خشڪيءَ رستي ايندو هو تہ محصول سرحد تي ورتو ويندو هو.

تنهن کان پوءِ بنان ڪنهن رنڊ روڪ جي انهيءَ شهر ۾ پهچي ويندو هو، جتي وڪرو ٿيڻو هوندو هو. اتي هڪ ٻي ڳري رقم به مال کولڻ کان اڳ مقرر نرخ تي هر هڪ اُٺ مٿان ورتي ويندي هئي، جا اٽڪل مڻ تي پنج آنا اچي بيهندي هئي. هر هڪ گهوڙي تي ٽي يا ساڍا ٽي رپيا ڏيڻا پوندا هئا. اهي ٻيا محصول انهن سوداگرن کان به گهريا ويندا هئا. مثلاً جڏهن ڪو افغانستان جو قافلو ڪراچيءَ کان بمبئيءَ وڃڻ لاءِ سنڌ جي حد اندر داخل ٿيندو هو، (ڪن حالتن ۾ جيڪڏهن وڪرو ٿيندو هو)، تڏهن ” سير“ وصول ڪيو ويندو هو. خاص جڏهن ان ۽ گيهه هڪ شهر کان ٻئي شهر موڪليا ويندا هئا.

ڪن هنڌين ”سير“ اماني [20] طور وصول ٿيندو هو ته ڪن هنڌين اجاريدارن کي ٺيڪي تي ڏنو ويندو هو. وڏن سيٺين يا واپارين سان خاص رعايتون ٿينديون هيون. انهن مان هڪ اها به هوندي هئي ته جتي غريب واپاري پنج يا ڇهه سيڪڙو محصول ڏيندو هو، يا جيڪي انهن جا وقتي خانگي ڪم ڪاريون ڪندا هئا،تن کي ”سير“ ڏيڻ کان سواءِ مال وڪڻڻ جي اجازت هوندي هئي. ڪن تي جيڪڏهن ڪا خاص مهرباني ٿيندي هئي ته ڪين محصول جو پنجون بلڪ چوٿون حصو به معاف ڪيو ويندو هو. اها رعايت، عام ڪئي ويندي هئي، جاڪاڻ ته پئسا اجاريدار جي ڪيسي مان نڪرندا هئا.

ڪيترا سردار، ” سير“ کان سواءِ راهداري وٺندا هئا. جيڪو سچ پچ هڪ قسم جو ڀونگو هوندو هو. مثلاً جوکيا قوم، پنهنجي علائقي مان لنگهندڙ هر هڪ اُٺ تي ” نٿ“ (مهار) جي نالي ۾ آنو، ٻه آنا يا ٽي آنا وصول ڪندا هئا.

ٻيا به ڪيترائي خاص محصول هوندا هئا. انهن مان ڪي ته بنهه معمولي هوندا هئا. ان قسم جي مکيه محصولن جي فهرست هيٺ ڏجي ٿي. انهن مان جيڪڏهن ڏيهي حڪومت جي قابليت ثابت ٿئي ٿي، ته به اهو روشن ٿئي ٿو ته ڪين خراج جي مختلف نمونن کي عمل ۾ آڻڻ جو اونو هوندو هو.

1. ”پيشڪش“ مهاجن: سنڌ ۾ هندن جي قوم ايتري گهٽائيءَ ۾ هئي جو مٿن، انهن تي جزية اِلهنود [21] مڙهڻ آسان نه هو، جيتوڻيڪ قرآن جي حڪم مطابق اهو محصول انهن غير مسلم قومن کي ڀرڻو آهي، جيڪي اسلام جي سايي ۾ رهن ٿيون. بخارا جهڙيون اسلامي حڪومتون. اجا اهو محصول وٺنديون آهن. ان جي بدران ننڍڙا هندو دڪاندار پنج جا ڏهه رپيا ساليانو .پيشڪش“ ڏيڻ پسند ڪندا هئا ۽ اها ڍل به فقط مرد ڀريندا هئا. وڏا واپاري ۽ سرڪاري ڪامورا [22] انهيءَ خراج کان آجا هئا.

2. ”سرشماري اضافگران“:هي جدا جدا قسمن جي ڪاسبين مثلاً رنگريزن، واڍن، لوهارن، رازن ۽ ٻين کان هڪڙي

قسم جي ڍل ورتي ويندي هئي. هر هڪ بالغ مرد،جنهن تي هيءُ ڍل لازمي هوندي هئي، سو سراسري ٽي رپيا سال ۾ ڀريندو هو.

3. "دلالي"، يعني دلالن تي ڍل: هر هڪ دلال، مير ڪي قافلن ۽ واپارين سان وهنوار ڪرڻ جي اجازت جي عيوض هڪ نندي رقم ماهوار ڏيندو هو. انهيءَ ڪري واپارين جي، دلال ڪان سواءِ سري نہ سگهندي هئي. جيڪڏهن هو دلالن جي مدد ڪان سواءِ مال نيڪال ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا هئا، تہ ڪين ڪامياب ٿيڻ جي اميد گهٽ نظر ايندي، انهيءَ ڪري مجبوراً دلالي ڏيڻي پوندي هين.

4. "هوائي": جيڪي جهاز پاڻيءَ ۾ ٻڏي ويندا هئا، يا ڀڄي پوندا هئا، تن جو مال شاهي خزاني ۾ جمع ٿيندو هو.

5. "فروعي": اُٺ، ٻڪريون يا ٻيو چوپايو مال، جيڪو ڪنهن آباد ۽ ڍل بستہ ٻنيءَ ۾ پوندو هو، تہ ڏنڊ جو ڏڻ وڪڻي ڇڏيندا هئا ۽ ان جا پئسا سرڪار جي حوالي ٿيندا هئا. وڏي ڳالهہ تہ مال جي ڌڻيءَ ۽ زمين جي مالڪ ڪي ڪو بہ عيوضو ڪو نہ ملندو هو. رولو مال جي جيڪڏهن هڪدم مالڪي نہ ڪئي ويندي هئي، تہ اهو ضبط ڪيو ويندو هو.

6. "چرخي": نارن تي آباد ڪيل باغن ۽ زمينن تي هڪ قسم جي ڍل هوندي هئي. اها هر ڪنهن ضلعي ۾ نرالي هوندي هئي. ان جو مدار چرخي [23] جي ماپ تي هوندو هو.

7. "حقابو": هي پاڻيءَ جي قيمت هوندي هئي، جيڪا ڪن خاص زميندارن ڪان ورتي ويندي هئي. ڏيهي حڪومت ۾ ان محصول جو عام رواج ڪو نہ هوندو هو.

8. "اجاره ڪولابہ": ڪولاب، يعني ٻوڏ هيٺ آيل زمينون ۽ ڍنڍون، جيئن تہ منڇر مڇر وغيره اهي زمينون سرڪاري ڪامورن ڪي ٺيڪي تي ڏنيون ويندون هيون، جيڪي پڪين، پٻڻ [24]، اَن ۽ ڪانن جي پيدائش مان ٽيون حصو يا نفعي جو اڌ ڏيندا هئا.

9. "اجاره پتڻ": دريائي پتڻ، اجاريدارن ڪي ٺيڪي تي ڏيندا هئا، ۽ اهي وري مسافرن ڪان پئسو يا ٻہ پئسا في پُور جي حساب سان وٺندا هئا.

10. شڪار ماهي: سرشماري ڪان سواءِ، سرڪار، مهاڻن ڪان ٽيون حصو يا اڌ شڪار جو وٺندي هئي، خاص ڪري انهن ڪان، جن جو گذران پَلن ڦاسائڻ يا مارڻ تي هوندو هو.

11. سر درختي يا زير درختي: زمينن ۽ باغات جي ڍلن ڪان سواءِ، انبن، ڪجور ۽ ٻين اهڙن ميون جي وڻن تي ٿورڙو محصول مقرر هوندو هو. ميوي پڄڻ ڪان اڳ، ڪاردار جو ماڻهو اچي وڻ ڏسندو هو ۽ هر هڪ وڻ تي هڪ آنو وصول ڪندو هو،جنهن ڪي "سردرختي" چوندا هئا. پٽيل، ميوي جي حصي ڪي زيردرختي چوندا هئا. سرڪاري حصو اڌ بہ هوندو هو تہ ٽي حصا بہ.

12. ترازو: جڏهن ان، ميوو ۽ ڪاڌي جون ٻيون شيون بزار ۾

وڪري لاءِ رکندا هئا، تڏهن انهن تي محصول ورتو ويندو هو. اهو محصول روڪ پئسن ۾ ورتو ويندو هو ۽ سراسري پنجن سيرن [25] تي هڪ پئسي جي حساب سان ڏنو ويندو هو. سنڌ جي ڪن حصن جي شهرن ۾، جيڪڏهن وڪري لاءِ ڪير ايندو هو ته ان تي محصول وٺندا هئا. ڪيترن جاين تي "اجاره جغرات" ڏيڻ کان سواءِ پنهنجي چوپائي مال ڏهڻ جي به اجازت نه هوندي هئي.

13. <u>سلامتي ڪشتي:</u> جڏهن ڪو جهاز يا ٻيڙي، مال يا مسافرن سان پرجي بندر تي پهچندا هئا، ته اجاريدار ان جي سلامت پهچڻ جي عيوض پنج آنا محصول وٺندو هو. وري جڏهن لنگر هٽندا هئا ته ڇهه آنا ٻيا "ٽٽ" [26] طور وصول ڪندا هئا. گهوڙن جي آمدنيءَ تي اُٺ آنا في ڪن "سلامتي" محصول هوندو هو.

14. <u>مويشي:</u> گهوڙي، خچر، گڏهه، اُٺ ۽ ڍڳئونءَ جي وڪري تي جيڪو محصول هوندو هو، اهو سرڪاري خسري ۾ "ماويسي"جي نالي لکبو آهي، حاڪم جو لوازمو رپئي تي آنو هوندو هو.

15. <u>ريزڪي:</u> سپ خريدار سرڪار کي رپئي تي آنو محصول ڏيندا هئا. پر جيڪڏهن سودو سؤ رپين کان وڌيڪ هوندو هو ته ان تي پنج سيڪڙو محصول ڏيندا هئا. شاهوڪارن ۽ دولتمند واپارين کان چار سيڪڙو محصول ورتو ويندو هو.

16. <u>پنچري:</u> سرڪاري زمين ۾ مال جي چارڻ تي محصول هوندو هو. اهو هر اُٺ تي آڌي، مينهن تي چار آنا، ڍڳئونءَ تي ٻه آنا ۽ هر هڪ رڍ ۽ ٻڪريءَ تي هڪ آنو، مهيني جي حساب سان ڏنو ويندو هو. هي محصول گهٽو ڪري اجاريدارن کي ٺيڪي تي ڏنو ويندو هو.

17. <u>گُتو يا اجاره شراب:</u> شراب جي هر هڪ ڀٽيءَ وارو، پنهنجي ڌنڌي جي نفعي مان ڪجهه رقم ساليانو ڏيندو هو. اها رقم ڄاڻي ٻجهي مقرر نه ڪئي وئي هئي.

18. <u>اميني:</u> جڏهن ٻن زميندارن جي وچ ۾ اٽڪٽ ٿيندي هئي، ته سرڪار انهن جي فيصلي ڪرڻ لاءِ ڪو امين موڪليندي هئي، امين جو مرتبو ڌرين جي حيثيت مطابق هوندو هو. سنڌي ماڻهو زمين جي معاملي ۾ تمام ڦڏائي آهن. انهيءَ ڪري ڏيهي حڪومت ۾ اهڙا معاملا روز پيا ٿيندا هئا. ڪن حالتن ۾ ته لڙايون پڻ ٿينديون هيون ۽ حياتيون ورتيون وينديون هيون. زميندار پنهنجي حق جي بچاءَ ۾، هٿيارن استعمال ڪرڻ کان ڪين ٽرندا هئا. اهو، پنهنجو مقرر لوازمو، رشوت ۽ خرچيءَ کان سواءِ مهماني به ڪيندو هو ۽ پنهنجي عملي سميت ڌرين جي خرچ تي رهندو هو. جڏهن تڪرار جو نبيرو ٿيندو هو، تڏهن ٻيئي ڌريون ان ۽ مال جي نذراني کان سواءِ، هڪ مقرر رقم پڻ ڏينديون هيون. اها رقم حاڪم جي نالي ۾ ڏني ويندي هئي، پر ڪٽندو عملدار هو. ماڻهن

كي رشوت ۽ حرامخوريءَ جي سُتي پيل هئي، تنهنڪري هو انصاف خريد ڪرڻ کان سواءِ رهي نه سگهندا هئا. جيڪڏهن امين ايمانداري ڪري، نذراني وٺڻ کان انڪار ڪندو هو ته آچيندڙ ائين سمجهندو هو ته مخالف ڌر مون کان وڌيڪ امين کي فراخدليءَ سان لبڻ جو ڪم ورتو آهي. معاملي جو نبيرو ڪنهن به ڌر جي فائدي ۾ ڪرڻ امين جي وس ۾ هوندو هو. جيڪڏهن هن جو فيصلو ظاهر ظهور انصاف جي خلاف هوندو هو، ته مظلوم ڌر کي چوندو هو ته ’ٻرندڙ باهه [28] مان لنگهي يا پاڻيءَ ۾ ٽبي ڏئي يا ڪنهن ٻئي نموني ۾ پنهنجي بيقصوريءَ جي ثابتي ڏي.‘ سڀ کان ڪامياب امين اهي سمجهيا ويندا هئا، جيڪي پنهنجو ۽ پنهنجن مالڪن جو پيٽ چڱيءَ طرح ڀري سگهندا هئا.

19. جرمانو يا ڏنڊ: ڏيهي حاڪم، ڏوهارين لاءِ ڏنڊ جي سزا ڏيڻ وڌيڪ پسند ڪندا هئا، يعني مارڻ کان سندن رت - ست ڏُهڻ وڌيڪ ۽ مفيد ۽ اثرائتو ڄاتو ويندو هو. اڪثر ڪري جسماني سزائون بدلائي انهن جي عيوض ڏنڊ وصول ڪيو ويندو هو. زنا لاءِ ڪاردار ڦٽڪا هڻائيندو هو، پر تنهن کان پوءِ به سنڌي ڏوهاريءَ کي ڏنڊ به ڀرڻو پوندو هو. چوري، ڦر ۽ خون جو فيصلو به ساڳيءَ ريت ڪيو ويندو هو. انهيءَ آمدنيءَ مان حاڪم کي گهڻو فائدو ڪو نه ٿيندو هو، ڇاڪاڻ ته ان جو گهڻو حصو ڪاردار ۽ ٻيا عملدار کائي ويندا هئا.

مٿين ذڪر ڪيل ملڪي ڍلن ۽ محصولن مان هيءَ حقيقت ظاهر ٿئي ٿي ته سنڌ ۾ ڪڙميءَ ۽ واپاريءَ تي ڍلن جي چٽي هلڪي ڪا نه هوندي هئي. اسان جي حڪومت ۾ اهو طريقو بدلائي، هندستان جي ٻين پرڳڻن جهڙو ڪيو ويو آهي. اها تبديلي ماڻهن ۾ اڃا مقبول ڪا نه ٿي آهي. هنن ئي اهو اثر ويٺل آهي ته اسان جي ڏينهون ڏينهن وڌندڙ مفلسيءَ جو ڪارڻ اسان جو ڍلن وارو نئون سسٽم آهي.

باب ٽيون

سنڌي لوڪ قصن جي فهرست

صوبي جون زبانون ۽ هر هڪ زبان جو مختصر بيان

سنڌي ٻوليءَ ۾ جيڪي تصنيفون آهن، تن مان سڀ کان وڌيڪ مقبول اهي آهن جن ۾ سنڌ جي فتح وقت مسلمانن بهادرن ڪافر راجائن جو مقابلو ڪيو هو. سنڌ جا ڪافي قصا ۽ ڪهاڻيون انهيءَ نڪتي تي ٻڌل آهن. سنڌ ۾ انهن تحريرن جو به وڏو تعداد آهي، پر انهن کان به زياده تعداد ڏند ڪٿائن ۽ افسانن جو آهي ۽ اهي ڀٽن ۽ چارڻن گڏ ڪري، هيٺئين طبقي جي ماڻهن ۾ ڦهلايا آهن. جهڙيءَ طرح هڪ اڻ سڌريل ۽ دهقاني قوم ۾ ٿيندو آهي، تيئن هت به هر هڪ ڦٽل ڪوٽ ۽ شهر جي يادگيري ماڻهن جي دلين ۾ سانديل رهي ٿي. خاص ڪري انهن ماڻهن جي دلين ۾، جيڪي انهن جاين جي ويجهو رهن ٿا. قصي جي هر هڪ لاهيءَ چاڙهيءَ کي ڪنهن نمايان واقعي سان تعلق هئڻ جو شرف حاصل آهي ۽ هر قبرستان کي پنهنجا مشهور اولياءَ ۽ درويش آهن.

سيني مشهور سنڌي افسانن جي مختصر فهرست هيٺ ڏجي ٿي:

1. سسئي پنهون: هيءُ عشق ۽ محبت وارين ٻن دلين جي

ڪهاڻي آهي. اهي 900 ورهيه اڳي يا سنڌ ۾ اسلام اچڻ وقت رهندا هئا. اها ڳالهه قابل توجهه آهي ته هي قصو ان ساري وسيع ايراضيءَ ۾ مشهور آهي. جيڪا مڪران ۽ افغانستان، جيسلمير ۽ مشرقي ايران جي سرحدن ۾ اچي وڃي ٿي. اهو قصو فارسي، جتڪي ۽ بلوچي ٻولين ۾ به لکيل آهي. مسٽر ڪرو (Crow)، شايد انهيءَ قصي ڏانهن اشارو ڪندي لکي ٿو ته ”مير فتح علي خان، بلوچ عاشقن جي ڪهاڻيءَ کي مولانا جاميءَ واري ”يوسف زليخا“ جي قصي جي طرز تي فارسي شعر ۾ ترجمو ڪرائڻ جو حڪم ڏنو هو، ته جيئن انهيءَ نظم جي اشاعت وسيلي سنڌ جو نالو ادبي دنيا ۾ ڦهلائي ان کي اهڙيءَ طرح مشهور ڪري، جهڙيءَ طرح سنڌ جو نالو جنگ جي فن ۾ مشهور هو. هاڻي اهي عاشق پهتلن جي قطار ۾ شمار ڪيا ويندا آهن ۽ ائين سمجهيو ويندو آهي ته هو اڃا زنده آهن. انهن جي قبرن تي گهڻا ماڻهو زيارت لاءِ ويندا آهن. چون ٿا ته ڪيترا ماڻهو يقين ڪري آستاني [1] تي ويا آهن، ته هنن مائي سسئيءَ کي اکين سان ڏٺو آهي. اهو قصو هندن وٽ به پنجابيءَ ۽ ٻين ڀاشائن ۾ آهي. هو اڪثر گرمکي اکرن ۾ لکندا آهن. سسئيءَ کي عام طرح ”رل مئي“ چوندا آهن. سنڌ جي اتهاس ۾ ٻي نامياري عورت، سهڻي هئي، جيڪا سنڌونديءَ ۾ ٻڏي،غرق ٿي ويئي هئي ۽ انهيءَ سبب هوءَ ”ٻُڏمئي“ سڏبي آهي. شاهه عبداللطيف انهيءَ قصي تي جيڪي بيت چيا آهن، تن

انهيءَ قصي لاءِ سنڌ جي اوچي طبقي جي ماڻهن ۾ ڏاڍو چاهه پيدا ڪيو آهي. انهيءَ طبقي ۾ ڪي ٿورا اهڙا ماڻهو هوندا جن کي پنهنجي بزرگ هم وطني شاعر جو ڪلام ياد نه هوندو. سنڌ ۽ بلوچستان جي صحرائي قومن ۾ ڪي ورلي اهڙيون قومون هونديون، جيڪي انهيءَ قصي کان اڻ واقف هجن. اوٺي مسافريءَ تي، ڌنار مال سان ۽ ڪڙمي پنهنجيءَ ڪرت ۾ سسئي پنهونءَ جي ڪشالن جي ڪهاڻي پنهنجي سادي سودي ۽ ڪَچي پڪي شعر ۾ ڳائي، پاڻ کي وندرائيندا آهن اهڙيءَ ريت، ٻيا هيٺيان قصا عام مشهور آهن.

2. راڻي ۽ مومل جي ڪهاڻي: هي راجپوت نسل جا عاشق ۽ معشوق هئا. 3. هير ۽ رانجهي جي محبت جو قصو. 4. مارئيءَ ۽ عمر سومري جي ڳالهه. 5. مل محمود جي لڙائي ۽ موت، 6. دولهه دريا خان جون سوڀيون، 7. سهڻي ۽ ميهار جي عشق جو افسانو. 8. دودي ۽ چنيسر جون لڙايون. 9. سامئيءَ [ماموئي] يا هفت تن جون پيشنگويون. 10. ليلان چنيسر جو قصو. 11. نانگ جي ڏند ڪٿا، 12. گهانو مهاڻي جو قصو. 13. عبدالله بروهيءَ جون لڙائيون، 14. صبح چانديي جا جهڳڙا ۽ 15. ڄام هالي ۽ ڄام ڪيهر[2] جا جهڳڙا.

پڙهيل مسلمان، عربي ڄاڻندا آهن ۽ هندو سنسڪرت، مگر اهي ٻئي ٻوليون عام جام ڪو نه ڳالهايون وينديون آهن.

ٿورڙا افغان زميندار، جيڪي صوبي جي اتر ۾ رهن ٿا، سي پنهنجي اباڻي ٻولي يعني پشتو ڳالهائيندا آهن. مگر اها ٻولي ماڻهن ۾ ايتري پکڙيل نه آهي، جو ان کي سنڌ جي ٻولين ۾ شمار ڪجي. پنجابي ٻوليءَ جي به ساڳي حالت آهي. اها فقط ٿورڙا سک استعمال ڪندا آهن، جيڪي جدا جدا شهرن ۽ ننگر ۾ رهن ٿا. سنڌ جون عام مروج ٻوليون هي آهن:

1. بلوچي، 2. جتڪي، 3. فارسي ۽ 4. سنڌي.

بلوچي هڪ دهقاني پهاڙي ٻولي آهي، جا بلوچستان جي سموري علائقي ۾ ڳالهائي ويندي آهي. پهاڙي قومون جيڪي سنڌ جا پٽ وسائي ويٺيون آهن، سي به اڪثر اها ٻولي ڳالهائينديون آهن. بلوچڪي ٻولي هندستاني- فارسي [3] ٻولين جي قطار ۾ شمار ڪئي ويندي آهي. جيتوڻيڪ اها اهڙي مهذب زبان نه آهي، پر تنهن هوندي به تمام جهوني سمجهي وڃي ٿي. اها جديد فارسيءَ سان گهڻي مشابهت رکي ٿي. ان جا اڌ لفظ نه فقط فارسي زبان جون بگڙيل يا ميٽيل صورتون آهن. ٻين هم قسم ٻولين، جهڙوڪ بروهڪي ۽ پشتو وانگر هن ٻوليءَ جي لغت ۾ به ڪيترا سنسڪرت ۽ عربي ۽ ٻيا دهقاني الفاظ شامل ٿيل آهن. مگر اهي لفظ ڪنهن قديم ٻوليءَ جا رهجي ويل لفظ نٿا لڳن. جيڪڏهن ائين هجي ته انهن ۾ فقط سادا خيال سمايل هجن. اهي لفظ شايد ڪي نوان عناصر آهن، جي بلوچڪيءَ ۾ ان

ڪري داخل ٿي ويا آهن، جو بلوچڪيءَ جو ٻين ٻولين سان گهٽ وهنوار آهي ۽ پاڻ هڪ خام زبان آهي. بلوچ ڪيترن پاڙن ۾ ورهايل آهن، جي هڪ ٻئي کان گهڻو الڳ آهن. تنهنڪري سياويڪ آهي ته انهن جي زبان ۾ جدا جدا نمونن جا لفظ ۽ اصطلاح هجن. اها ٻولي، ايتري شاهوڪار نه آهي، تنهنڪري ٻيءَ وارين زبانن مان اڌارا لفظ وٺڻ ضروري ٿيا ويا هجن. بلوچڪي اتهاس ۾ ڪجهه ڪهاڻيون، افسانا، رزمي، گيت، راڳ ۽ پڙن ۽ چارڻن جون تصنيفون پڻ آهن. ڏک جهڙي ڳالهه آهي ته تمام ٿورن يورپي ماڻهن [4] بلوچي ٻولي سکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، ڇاڪاڻ ته اها سنڌي ۽ فارسي ٻولين جي ڄاڻن لاءِ سکڻ بلڪل آسان آهي، انهي ٻوليءَ جو اونهون اڀياس قديم ايراني ٻولين جهڙوڪ زند، پهلوي، دري ۽ دساتير جي پاشائن جي وديارٿين کي تمام ڪارائتو ٿيندو.

هن وقت اسان کي انهن ٻولين جي نالن کان سواءِ ٻي ڪا به خبر نه آهي. پارسين جي مقدس ڪتابن لاءِ چيو ويو آهي ته انهن ۾ ڪو به اهڙو بنيادي لفظ نه آهي، جو ڪنهن نه ڪنهن زنده فارسي پاشا جي ڪنهن ٻئي لفظ، سان ملي نه اچي. بلوچين، بروهين ۽ افغانن جون پهاڙي ٻوليون ڪيترن لفظن جي بنيادن تي روشني وجهي سگهن ٿيون، جن جو هينئر اسان کي ڪو به پتو ڪو نه ٿو پوي[5].

سنڌ ۾ هيٺيون وڏيون قومون پهاڙي ٻولي (بلوچڪي) اجا استعمال ڪن ٿيون: رند، ٽالپر، مري، چانديا، جمالي ۽ لغاري.

جتڪيءَ [6] کي سرائيڪي به چوندا آهن ۽ بلوچي به، سرائڪي انهي ڪري ته اها سري يا اتر سنڌ ۾ ڳالهائي ويندي آهي ۽ بلوچي، ڇاڪاڻ ته ڪيتريون بلوچ قومون جي سنڌ ۾ رهن ٿيون، سي ڳالهائينديون آهن. پر اها ملتانيءَ جي بگڙيل صورت آهي، جا خود ڳريل پنجابي ٻولي آهي. اها سنڌ ۾ گهڻي قدر استعمال ڪئي ويندي آهي ۽ ماڻهن جو غالباً چوٿون حصو اها ٻولي ڪم آڻيندو آهي. ان جون ڪيتريون مقامي صورتون آهن. ان ۾ سواءِ ٿورڙن شعرن ۽ مذهبي رسالن جي ٻيو ڪو ٿورو اتهاس آهي. ڏسجي ٿو ته ٻٽ ۽ چارڻ انهيءَ کي پنهنجي ٻوليءَ کان وڌيڪ معتبر ڪري سمجهندا آهن. گهڻن تعليم يافته ماڻهن ان جو اونهو اڀياس ڪيو آهي ۽ ان ۾ تصنيفون جوڙيون اٿائون. جتڪي زبان ۾ جيڪي سڀ کان مشهور افسانه ۽ قصا آهن، تن جي مختصر فهرست هيٺ ڏجي ٿي.

1. سسئي پنهونءَ واري سنڌي ڪهاڻي.
2. هير رانجهو.
3. يوسف زليخا، جيڪو مسلمانن ۾ هڪ تمام مقبول قصو آهي. جتڪيءَ ۾ انهيءَ نالي سان ٽي چار نظمون آهن.
4. سيف الملوڪ ۽ بديع الجمال پري. اهو اصل مشهور

عربي يا مصري قصي جو هڪ ناقص نقل آهي.

5. ليليٰ مجنون، مشهور عربي عاشقن جي قصي جو سنڌي ۾ به ترجمو آهي.

6. مرزان صاحبان، هندستاني قصي جو ترجمو آهي.

7. شيخ علي فقير ۽ لوهار جي حسين ڌيءَ جلاليءَ جي عشق جو افسانو ملتان جي پرسان جهنگ سيال نالي هڪ علائقي جي ڪهاڻي آهي. جو فقيرن ۽ عشاقن ڪان مشهور آهي.

جتڪي ٻوليءَ ۾ اهي آهن سڀ ڪان وڌيڪ مقبول ڪهاڻيون ۽ افسانا، اهي افسانا ۽ ڪهاڻيون سڀ نظم ۾ آهن. نثر ڪي ٿورا پڙهندا آهن. انهن ڪان سواءِ مسلمانن وٽ ڪي مذهبي رسالا [ڪتاب] به آهن. انهن مان ڪي رسالا زالون ۽ ٻار وغيره بر زبان ياد ڪندا آهن. مثلاً ”احڪام الصلاة.“ جو اسلام جي عقيدن ۽ احڪامن تي هڪ مختصر رسالو آهي. لوهارن، واڍن ۽ ٻين پيشن وارن ماڻهن ڪي پنهنجا ڪسب نامه يا شڪسته بيتن جا انتخاب پڻ آهن، جن ۾ سندن پيشي جي تاريخ، اوزارن جي ايجاد، مربي وليءَ جو نالو ۽ ٻي اهڙي ڪارائتي معلومات ڏنل هوندي آهي. جيڪڏهن اها ڄاڻ ڪنهن ڪاسبيءَ ڪي نه هجي ته جيڪر هميشه ماڻهن وٽ سندس قابليت نه ڄاتي وڃي. مشهور سرياني دعا جيڪا حضرت عليءَ رضه يا جيئن ڪن جو خيال آهي ته ابن عباس رضه سرياني ٻوليءَ مان ورتي هئي. تنهن جو پڻ جتڪيءَ

۾ ترجمو ڪيو ويو آهي. اها دعا، اڪثر ماڻهو پنهنجن ڏکن ۽ مصيبتن ڪي ٽارڻ لاءِ ياد ڪندا آهن. هڪ مختصر لغت پڻ مروج آهي، جنهن ڪي ”خالق باري“ چوندا آهن. ڇاڪاڻ ته اها ” خالق، باري سرجڻهار“ جي لفظن سان شروع ٿئي ٿي.

گيت،غزل ۽ ٻيو متفرق شعر هيٺين عنوانن ۾ ورهائي سگهجي ٿو:

1. ريخته، هندستانيءَ شعر جهڙو.

2. غزل،ديوان حافظ جو جتڪيءَ ۾ ترجمو، جو هن قسم جي تصنيف جي طرز جو هڪ سهڻو مثال آهي.

3. دهرا، جي گهڻو ڪري ڳايا ويندا آهن.

4. ٽپو، هي ٽن، چئن يا پنجن بيتن جو هڪ مختصر شعر آهي. ان جو مضمون گهڻو ڪري عشقيه هوندو آهي.ان ڪي گهڻو ڪري ميراسي پسند ڪندا ۽ ڳائيندا آهن.

5. بيت، هن ۾ مصرعن جو تعداد مقرر ٿيل نه هوندو آهي. گهڻو ڪري هر ڪا سٽ الف - بي جي اکرن سان باقاعدي هڪ ٻئي پٺيان شروع ٿيندي آهي. تصنيف جي اها طرز، ماڻهن وٽ نهايت مقبول آهي. شايد ان ڪري جو ان جا مضمون اڪثر نفس پرستيءَ سان تعلق رکندڙ هوندا آهن.

جتڪي ٻولي گهڻو ڪري نستعليق خط ۾ لکي ويندي آهي، پر بعضي نشڪي خط ۾ لکي ويندي آهي. تارونءَ مان

نڪتل ۽ ٻين غير عربي اکرن جي لکڻ جو ساڳيو ئي طريقو آهي جو اردوءَ ۾ آهي. تفاوت فقط هيءُ آهي ته هندستانيءَ ۾ ’ڙ‘ سان ڪو لفظ شروع نه ٿيندو آهي، مگر جتڪيءَ ۾ اهڙا گھڻا لفظ آهن. جن جو پهريون اکر ’ڙ‘ آهي. مثلاً ”ڙوڻ“ يعني زمين تي ليٽڙڻ يا ڙوئڻ. جڏهن سنڌي نسخي اکر لکندا آهن، تڏهن انهن تي ٻيهڪ جون نشانيون گھڻو ڪري صحيح نه هونديون آهن. پر جتڪيءَ ۾ اوترائي اکر آهن. جيترا اردو الف - ب ۾. سنڌيءَ ۾ جيڪي خاص پنج آواز آهن، سي ان ۾ ورلي ڪم ايندا آهن. ان ڪري هڪ اورچ ماڻهو، اهي اکر جلد سکي سگھي ٿو. هندو گھڻو ڪري گرمکي ڪم آڻيندا آهن. جا ديوان گريءَ جي هڪ سڌريل ۽ سولي صورت آهي. نانڪ شاهه جا پوئلڳ، گرمکيءَ جي ڏاڍي عزت ڪندا آهن. ڇاڪاڻ ته اها سندن گرن جي خاص مقبول ۽ پياري زبان آهي. واپاري ماڻهو گھڻن ئي نمونن جا اکر ڪم آڻيندا آهن. پنجاب طرف ”لُنڊا اکر“ ڪم آڻيندا آهن. جي هڪ قسم جا گرمکيءَ مان نڪتل چالو اکر آهن. اهي ملتان جي ايراضيءَ ۾ پنهنجو روپ ۽ نالو بدلائي، ’اچڪي‘ آئيوٽا سڏجن ٿا.

انهن مان وري ٻيا منجهيل ۽ غير ترقي يافته نمونا نڪرن ٿا. جي سنڌ ۽ ڪڇ جي هندن ۾ رائج آهن.

سنڌي هندستاني ٻول چال آسانيءَ سان سکي ويندا آهن. انهيءَ جو سبب شايد اهو آهي جو جتڪي ٻولي، سڄي صوبي ۾

پکڙيل آهي. بلوچن ۾ اها ٻولي، نظاماڻين ۽ لاشارين جا ٻه وڏا قبيلا ڳالهائيندا آهن. يورپي لوڪ، جتڪي ٻولي آسانيءَ سان سکي سگھن ٿا. ملتان ۽ پنجاب ۾ جيڪي تازا واقعا ٿيا آهن، انهن جي ڪري انهي ٻوليءَ جي ڄاڻ اڳتي هلي ڪارائتي ثابت ٿيندي.

سنڌ ۾ فارسي ٻولي، ادب، نشست برخاست، دفتر ۽ خط و ڪتابت جي ٻولي آهي. ڏيهي ماڻهو اها ٻولي عام ٻول چال ۾ ورلي ڪم آڻيندا آهن، سواءِ ڪن خاص موقعن جي ، يا جڏهن ڪنهن کي پنهنجي علم جو مظاهرو ڪرڻو هوندو آهي. سنڌ جي فارسي اچارن، محاورن ۽ لفظن جي ترتيب شيراز ۽ اصفهان جي چالو زبان کان ايترو ته مختلف آهي، جيترو اُتر اتليءَ جون پاشائون روم ۽ ٽسڪنيءَ جي شاهي ٻوليءَ کان نراليون آهن. سنڌي لفظن جي ملاوت ڪري فارسي زبان گھڻي پاڳي بگڙي چڪي آهي. هن مضمون تي تفصيلوار روشني وجهڻ، بحث ڪرڻ وديارٿين لاءِ دلچسپيءَ کان خالي نه ٿيندو. هندستان جا ماڻهو، جيڪي سنسڪرت مان ورتل پاشائون ڳالهائين ٿا، تن به فارسيءَ جي صورت ساڳئي نموني بگيڙي ڇڏي آهي.

سنڌين [8] جو فارسي زبان سان بگاڙو ڇئن قسمن ۾ ورهائي سگھجي ٿو: بيجان اُچار، لفظن جو ناقص انتخاب، وياڪرڻ جون غلطيون ۽ ردي محاورا. دراصل سنڌين، فارسيءَ جي وسيع،

گونا گون ۽ شيرين زبان کي اهڙيءَ طرح بگيڙي چُون چُون جو مربو بڻايو آهي، جو اها سکڻ به مشکل ٿيو پوي پر جيڪا سکي وڃي ٿي، بلڪل اڌوري ۽ بگڙيل سنڌ جي فارسي، وچ ايشيا جي تعليم يافته ماڻهن جي سمجهه کان هر طرح ٻاهر هوندي آهي.

سنڌي ماڻهو، فارسيءَ جا اچار پنهنجي مادري ٻوليءَ وانگي ڪندا آهن. هو حروف علت (اعرابن) مان (-) جو اچار اسان جي (U in Bit) وانگر ڪندا آهن. پر شيراز ۽ اصفهان ۾ انهيءَ نشاني جا گهٽائي اچار [9] هوندا آهن جن جو مدار لفظ جي پوئين حرف صحيح تي هوندو آهي. اهڙيءَ طرح هتي، پيش (ُ) به اسان جي (U in Bit) وانگر اچاريو ويندو آهي: مگر فارسيءَ ۾ پيش جا به اُچار هوندا آهن: هڪڙو (4) وانگي ۽ ٻيو (Oin Dkey) وانگي. سنڌيءَ زير (ـِ) جو اُچار (in Bit) وانگي آهي، مگر فارسيءَ ۾ ان جو اُچار پوئين حرف تي مدار رکندو آهي ۽ اڪثر فرينچ ٻوليءَ (E in relationior relias) وانگر پڙهيو ويندو آهي. مضمون جو ارٿ بيان ڪرڻ آسان نه آهي، ڇاڪاڻ ته اچارن جو فرق تمام اڻ لکو هوندو آهي. مگر هڪ آزمودگار ماڻهو، فارسي ۽ سنڌي اچارن جو تفاوت هڪدم معلوم ڪري سگهي ٿو.

ڏکهن حروف علت ۾ به ساڳيون غلطيون ڪيون وينديون آهن. فارسي ماڻهو الف جو اسان جي ("a" in ball or gall) وانگر اچار ڪندا آهن. ڪن حالتن ۾ اهو اسان جي ("oo" in ooze) جي

صورت اختيار ڪندو آهي، مثلاً آمدن کي هو اومدن ۽ ايران کي ايرون پڙهندا آهن. سنڌين کي اهي اچار ڏانءُ ڪو نه ايندا آهن. هو الف (1) جو عربي، سنسڪرت ۽ انگريزيءَ (Fatlex) وانگر ڏکهو اچار ڪندا آهن. يي (ي) ۽ واءُ (و) هو هندستانين کان مجهول ۽ معروف جو امتياز ڪرڻ سکيا آهن جيتوڻيڪ اُهي اصطلاح ۽ انهن جا اچار فارسيءَ ۾ ڪو نه آهن. هو"ي" جو اُچار فرانسين(E in peri) وانگر ڪندا آهن. مثلاً شيرازي چون "مي روم" ته هو ان کي پڙهن "مي روم".

حروف صحيح ۾ هو اها غلطي ڪندا آهن ته نَون (9) خاص عربي حرفن جو اُچار انهن سان مشابهت رکندڙ فارسي حرفن جهڙو ڪندا آهن. مثلاً عين(ع) جو الف (1) وانگي، طوئي (ط) جو تي (ت) وانگي وغيره وغيره. شيرازي، جن جو تلفظ عربن وانگي ترش نه آهي، سي انهن اکرن کي سنڌن اصلي صورت موجب حلق مان ڪيندا آهن. سنڌي هندو خواه مسلمان "ژ" جهڙي آسان فارسي اکر جو اُچار به بلڪل ڪو نه ڪدي سگهندا آهن. تنهنڪري هو ان کي بگيڙي (Y- ي) وانگر اچاريندا آهن. "ژوليده" (پڪڙيل وار) کي هو چون "يوليده" هو عربي الف بي جو چوٿهون اکر واءُ (و) ترش نموني ۾ اسان جي w in wand وانگر اچاريندا آهن. مگر شيرازي اهو اکر منٺي آواز ۾ چوندا آهن.

اهي آهن سنڌين جي تلفظ جون ڏنيون وائنيون مکيه

غلطيون، فارس جي سيم تن رهاڪن جي شيرين آواز ٻڌڻ کان پوءِ، سنڌين جي بيدولي ۽ بگڙيل زبان جو تلفظ ڪن تي ڪهڙو اثر وجهي ٿو، تنهن جو بيان ڪرڻ مشڪل آهي.

سنڌي ماڻهو، فارسي زبان پنهنجن هموطنين کان سکندا آهن. تنهنڪري هو ان ۾ پانت پانت جا ناموافق پراڻا ۽ وساريل، علمي ۽ اصطلاحي نيچ ۽ بازاري، ڏاريا ۽ دهقاني لفظ ڪم آڻيندا آهن. مثلاً هو تنبڻ کي چون خبزدوڪ، ڪڪر کي سحاب ۽ رڌڻي کي باورچيخانہ. جيڪڏهن ڪو موزون فارسي لفظ نہ ملندن، تہ تقرير خواه تحرير ۾ هڪدم سنڌيءَ جو ڪو لفظ ڳولهي اٿڪائي ڇڏيندس. هو ”گِل = پَنجُو“ ”بمردم-کامريہ“ ۽ اهڙا ٻيا عجيب لفظ ڪم آڻيندا آهن، جي اصل ٺيٺ سنڌي آهن، پر آخري حرف ڦيرائڻ سان فارسي صورت اختيار ڪئي اٿن. مرکب لفظن ٺاهڻ ۾ بہ زبان تي ساڳئي قسم جو جبر ڪيو ويندو آهي. جيئن تہ سنڌي ماڻهو فارسي زبان ڪتابن وسيلي يا انهن استادن کان سکندا آهن، جن بخود ڪتابن مان علم پرايو هوندو آهي، تنهنڪري هو لکيل ۽ زباني فارسيءَ جي وچ ۾ تفاوت ڪو نہ ڪري سگهندا آهن. اهڙيون ڪي ٿوريون جديد زبانون آهن، جن ۾ فارسي زبان جيترا مڪاني اصطلاح ۽ محاورا هجن. فارسيءَ ۾ ايترا تہ اصطلاح ۽ محاورا آهن، جو انهن مان انهن الفاظن جي هڪ لغت ٺهي سگهي ٿي. فارسيءَ ۾ گهڻا گونا گون ۽ پُر معنيٰ

بازاري لفظ بہ آهن. فاحش لفظن ۾ تہ هوءَ اسان جي ٻوليءَ کان بہ گوءِ کڻي ٿي وڃي.

سنڌيءَ جون نحوي غلطيون نهايت ناگوار آهن. هو لطافت جي پرواهہ ئي ڪو نہ ڪندا آهن. هو پاڻ کي ضمير متڪلم جمع ۾ ”ما“ ڪوٺيندا آهن ۽ پنهنجن ٿانين کي حاضر واحد ۾. اها غلطي افغانن، بروهين، بلوچن ۽ ٻين پهاڙي قومن ۾ بہ آهي، مگر ايران ۾ ان جو نالو نشان بہ نہ آهي. سنڌي صيغي (زمان) جمع ۽ واحد کان بہ اڻڄاڻ هوندا آهن. هو بيقاعدي فعلن کي ڦيرائي باقاعده فعلن وانگر مضارع ڪندا آهن. مثلاً يافتن مان ”يابد“ جي بدران چون ”يافد“. ساڳين اصولن مطابق هو پنهنجي ٻوليءَ وانگي هڪ ئي مصدر مان بہ يا ٽي مسبب فعل ٺاهيندا آهن. هنن فارسيءَ ۾ بگڙيل محاورا، جهڙوڪ ”گويانيدن يعني چوائڻ، ”ڪنانيدن“ ۽ .ڪرائيدن“[10] يعني ڪرائڻ ٺاهيا آهن ۽ اهڙي قسم جون ٻيون ڦيريون گهيريون فارسيءَ ۾ ڪيون آهن. جي ڪو بہ علمي ماڻهو ٻڌي، عجب ۾ پئجي ويندو. ڏارين ماڻهن کي، پوءِ هو ڪهڙين بہ موافق حالتن هيٺ فارسيءَ جي تحصيل ڪن، محاورا هميشہ ڏکيا لڳندا. انهيءَ جو هڪ سبب هيءُ آهي تہ فارسيءَ ۾ تمام گهڻا ۽ عجيب اصطلاح آهن. ٻيو مکيہ ڪارڻ هيءُ آهي تہ فارسيءَ وارن کي عربي لفظن وٺڻ جي عادت هوندي آهي. هڪ فارسي فعل کي عربي اسم لڳائڻ سان، ڪيترا محاورا

ٿي سگهن ٿا. انهي حالت ۾، اصلي فعل معلوم ڪرڻ لاءِ بہ مشڪل ٿيو پوي. سنڌي ماڻهو پنهنجي ٻوليءَ جي اصطلاحن جو فارسيءَ ۾ لفظي ترجمو ڪندا آهن. تنهنڪري هنن وٽ عجيب عجيب اصطلاح آهن. مثلاً "حڪم دادن"، ("ڪردن"بدران) "سوال پرسيدن" يعني سوال پڇڻ ۽ اهڙي قسم جون ٻيون غلطيون. ان جو نتيجو بعضي بعضي اهو ٿيندو آهي تہ معنيٰ، مطلب جي ئي خلاف نڪرندي آهي. اهي آهن ڪجهہ سنڌين جي ٻول چال جون مڪيہ سهوون. سنڌين جي لکڻ جي طرز، "بهار دانش" جي طرز تي ٻڌل هوندي آهي. ان ۾ ڪجهہ سعديءَ ۽ نظاميءَ جا اصطلاح هوندا آهن. ۽ ڪجهہ حافظ جا نقل ۽ محاوره. مطلب تہ اها طرز هڪ عجيب چون چون جو مربو آهي. ان سان گڏ وري نيمخواندن جي علمي نمائش. عام ماڻهن جي پست خيالي ۽ هڪ ڌاريءَ زبان ۾ لکڻ جي دقت خيال ۾ آڻيو تہ توهان سمجهي سگهندؤ تہ سنڌين جو لکيل فارسي ڪتاب، ڪهڙي شئي ٿيندي آهي. خوش قسمتي سان اهڙا ڪتاب عام لکيا ۽ پڙهيا نہ ويندا آهن. سنڌ ۾ اهڙا ٿورا عالم آهن. جن ڪي فارسي تصنيفن جي لکڻ جي همت ٿيندي، سواءِ چند صوفين جي، جن ڌارين ملڪن ۾ سفر ڪري علمي مايو وڌايو آهي.

سنڌي پنهنجو فارسي علم گهڻو ڪري انشا ۽ سرڪاري لکپڙهن ۾ ڪم آڻيندا آهن. گهڻا لکندڙ "انشاي مرڪزن" [12] مان

لکڻ جي طرز سکي، پنهنجو ڪاروبار شروع ڪري ڏيندا آهن. ٻيا وري ڪو ڪتاب ئي ڪو نہ پڙهن ۽ دفترن ۾ وڃي خطن جا خط برزبان ياد ڪري ڇڏين.انهيءَ بيعلميءَ جو نتيجو اهو نڪرندو آهي جو انهن جي لکڻ جي طرز منجهيل ۽ بي معنيٰ هوندي آهي ۽ ان ۾ لفظ غلط استعمال ٿيل هوندا آهن ۽ آدابِ تهذيب جا اصول بلڪل نظر انداز ڪيا ويندا آهن. ايران ۾ مرزائون ننڍي هوندي کان وٺي باقاعدي لکڻ جو ڍنگ ۽ تعظيم و تڪريم جا اصول سکندا آهن. هو ڪيترن ورهين جي محنت ۽ ڪشالي کان پوءِ مس پنهنجي پيشي جي لائق سمجهيا ويندا آهن. سنڌي ماڻهو فارسي اکر بہ پوريءَ طرح لکڻ نہ سکندا آهن. سنڌين جا اکر پيچيده، هِجي غلط [13] ۽ ٻولي منجهيل هوندي آهي، جنهنڪري هنن جي تحرير واچڻ بہ مشڪل هوندي آهي. سنڌي پنهنجي ڪاروبار هلائڻ ۾ سچ پچ پڙ ٿين، تنهن کان اڳ هنن جي ڏاڙهي اڇي ٿي ويندي آهي. هڪڙي ايراني يا افغان منشيءَ کي پنج ڇهہ سال لڳاتار جفاڪشي ڪڍڻي پوندي آهي، تڏهن وڃي سندون ۽ ٻيا منجهيل خطوط سمجهي سگهندو آهي. سنڌ اهڙن سَندن ۽ خطن سان ڀري پئي آهي.

سنڌي ٻوليءَ جي اهليت جو هن وقت پتو ڪو نہ ٿو پئجي سگهي، مگر انهيءَ وسهڻ لاءِ ڪافي سبب آهن. تہ هوءَ هندستان جي هاڻوڪين عام ٻولين جهڙي قديم [14] آهي.اها هندستاني

ٻولين سان تعلق رکي ٿي ۽ سنسڪرت مان نڪتل آهي. سنڌي هڪ خاص جدا زبان آهي ۽ اها ڳالهه صحيح نہ آهي تہ اها ڪنهن هندستاني ٻوليءَ [15] جي هڪ بگڙيل صورت آهي. سنڌي ٻولي، ڪاٺياواڙ جي حدن کان بهاولپور تائين ۽ بروهين جي پهاڙن کان وٺي هندستان جي اولهہ ريگستان تائين ڳالهائي ويندي آهي. سنڌ جون اهي حدون مسلمان مورخن. راءِ گهراڻي جي هندو راجائن جي بادشاهيءَ جي ايراضي ڄاڻائي آهي، ان سان ٺهڪي اچن ٿيون. مهذب يا علمي زبان، لاڙ جي آهي. ٻيون مکيہ زبانون هيٺيون آهن:

1. سرائڪي يا سري يعني اتر سنڌ جي زبان. ان ۾ جتڪي ۽ بلوچي لفظن جي ملاوٽ آهي.

2. ڪڇي، جا ڪڇ ۾ ڳالهائي ويندي آهي، اها گجراتيءَ سان گهڻو ملي ٿي.

3. ٿريلي يا جيسلميري، جا عمرڪوٽ، ٿر ۽ جسلمير جي طرف ڪم ايندي آهي. شڪاري، ڍيڍ ۽ سنڌ جون ٻيون اڇوت قومون پڻ اها زبان ڳالهائينديون آهن. ان ۾ مارواڙيءَ جي گهڻي ملاوٽ آهي ۽ ان کي پنهنجا اکر [16] ۽ ڌرمي پستڪ پڻ آهن.

4. ڪراڙي جي ٻولي. سنڌ جي اولهہ ۾ جيڪي ڪوهستاني ماڻهو رهن ٿا، انهن جي زبان آهي. ان ۾ بروهي ۽ بلوچي لفظن جي ملاوٽ آهي ۽ ٻين ڪيترن شين جا نالا ۽

اصطلاح پڻ آهن. جي سنڌ جي ڀٽن ۾ رهندڙ ماڻهن جي سمجهہ ۾ ڪو نہ ايندا آهن.

ڏسڻ ۾ ٿو اچي تہ سنڌي ٻوليءَ جي ڳوڙهي اڀياس ڪري پنجابي، جتڪي، پشتو، بلوچي، بروهي ۽ ٻين همجنس زبانن سان، جيڪي سنڌونديءَ جي اولهہ طرف ڳالهايون وڃن ٿيون. واقفيت ٿئي ٿي. هڪ ڏيهي ماڻهوءَ جي جوڙيل لغت ۾ مون ڏٺو تہ چئن سَون اسمن مان ٻہ سئو پشتو ۽ ڏيڍ سئو بلوچي لفظ سنڌي لفظن جهڙا هئا. ان لاءِ ٻہ سبب ٿي سگهن ٿا: پهريون تہ اهي سڀ ٻوليون ڪنهن پراڻيءَ گمنام زبان مان نڪتل آهن، جنهن جي جاءِ پوءِ سنسڪرت ورتي، يا جيڪا سنسڪرت سان ملي هڪ ٿي ويئي. ٻيو تہ اهي سنسڪرت جي ڪنهن قديم بگڙيل صورت جا نمونا آهن. جنهن مان وچ ايشا جون زبانون پيدا ٿيون ۽ جا پيلاسجي قوم جا ماڻهو مغرب طرف کڻي ويا. انهيءَ قياس جي بنياد تي اها ڳالهه سمجهڻ سولي ٿئي ٿي تہ سنڌيءَ ۽ هندستان جي ٻين همجنس ٻولين ۾ ڇو روزمره جا لفظ جهڙوڪ پُٽ، ڌيءُ، ڳانءِ ۽ گهوڙو سنسڪرت نسل جا آهن. پر جيڪڏهن سنسڪرت ڪنهن پراڻيءَ ٻوليءَ تي پيوند ٿيل هجي ها، تہ شين جا عام نالا ۽ سليس خيالن وارا لفظ جيڪر انهي پراڻيءَ ٻوليءَ ۾ هجن ها.

سنڌيءَ ٻولي جون خصوصيتون هي آهن: ان ۾ سنسڪرت ۽ عربي لفظن جي ملاوٽ آهي ۽ ان جي نحوي بناوٽ مختلف

عناصرن مان ٺهيل آهي. ان ۾ ڪيترائي نج خواه بگڙيل لفظ نظر اچن ٿا، جي مغربي هندستان جي اڻپڙهيل ماڻهن جي سمجهه ۾ نه ايندا. ان ڳالهه جا مثال هيٺ ڏجن ٿا:

اچڻ (س. جڙ: اچا)	جس = فتح (س. يا س - شهرت
آڪاس = آسمان	جوءِ = زال (س . جايا)
اڇو = سفيد (س. اڇا)	ڪُڪُڙ
اڪڻ = چوڻ (س. آکيا)	سڀر، زور وارو (سا = ساڻ، ٻل = زور)
اپار = بي انت	سائين = صاحب (س. سوامي)
ڏاتار = خدا	

هندستاني ٻولين جي اصولن خلاف، سنڌي ٻوليءَ ۾ بعضي بعضي عربي ٻوليءَ جا لفظ علمي نالن لاءِ نه، پر عام نالن لاءِ ڪم آندا ويندا آهن. هن خصوصيت جا ڪي مثال هي آهن:

ابو، پيءُ	ڪل، سڀ
بصر	خطاب،اسڪول(هندستان ۽ ايران
جبل، ٽڪر	۾ گهڻو ڪري مکتب چوندا آهن)
ڪاڏاهو، پيالو	محڪم، مضبوط
ڪاسو، ٿانو(ع.ڪؤس)	مصحف، قرآن
خاص، چڱو	معمور، آباد

خيمہ، تنبو	ميت، لاشو
مقام قبرستان	طعام، کاڌو
پرچ، تڏو(ع. فرش)	ٿوم (ع. قوم)
رڪابي، ٿالهي	طهر (ع. پاڪائي)
شيءِ، چيز	

عربي لفظن جي انهيءَ عجيب استعمال جو هيءُ سبب ٿي سگهي ٿو ته عيسائيت ۽ اسلام جي نمود تي وچ ۾، جنهن کي جهالت جو زمانو چيو وڃي ٿو، شاهي پيماني تي عربستان مان سنڌ طرف لڏ پلاڻ ٿي هئي. هن معاملي ۾ صوبي(سنڌ) جون روايتون ايران، ڪردستان ۽ افغانستان جي روايتن سان ٺهڪي اچن ٿيون. سڀ روايتون انهيءَ ڳالهه تي اتفاق راءِ آهن ته انهن ملڪن کي صحرائي ماڻهن جي نسل وارن ڪاهه ڪري فتح ڪيو هو. مورخ لکن ٿا ته اسلام جي شروعات ۾ جن فوجن بلخ ۽ بخارا فتح ڪيا هئا، تن کي پراڻن اکرن ۾ لکيل ڪتبا مليا هئا، جن ۾ اڳين صحرائي عربن جي حملن جو ذڪر ٿيل هو.

پارسين جي مذهبي ڪتابن ۾ گهڻا عربي الفاظ آهن، تنهن لاءِ به اهو ئي سبب ٿي سگهي ٿو. جيتوڻيڪ ڪن انگريز عالمن انهيءَ ڳالهه کي انهن جي سچائيءَ ۾ شڪ رکڻ جو دليل ٻڌايو آهي. قديم خواه جديد فارسي زبان پشتو ۽ سنڌيءَ سان ان ڳالهه ۾ مشابهت رکي ٿي ته انهن جا گهڻا لفظ، آواز ۽ هِجي ۾

سامي ٻوليءَ جي هم معنيٰ بنيادي لفظن جهڙا آهن.

سنڌيءَ نحو، اولهه هندستان جي هاڻوڪين ٻولين جي وياڪرڻ کان وڌيڪ مُنجهيل آهي. پهريون ته ان ۾ پنج خاص آواز آهن، جي ٻين همجنس ٻولين ۾ نٿا ٿين، مثلاً ’ٻ‘، هڪ شفوي حرف آهي جو چپن کي پِکوڙڻ سان نڪرندو آهي.

’گھ‘، G يا گ جهڙو حرف، جو نڙ گهٽ مان اندران نڪري ٿو.

’ڄ‘، ڏندن ۽ تارونءَ مان نڪرندڙ آواز.

’ڊ‘، جنهن ۾ د ۽ ر ملي هڪ ٿي ٿا وڃن.

’ٽ‘ ڊ جهڙو مغز مان نڪتل پاڻياتو آواز.

انهن کان سواءِ ’ڙ‘ به آهي، جا جتڪيءَ ٻوليءَ وانگر لفظ جي منڍ، وچ ۽ پڇاڙيءَ ۾ ايندي آهي.

نحو جي ناموافق بناوت به ڏيان جوڳي آهي. اسمن ۽ صفتن جون پڇاڙيون، ضمير ۽ انهن مان ٺهيل صفتون، فعلن ۾ مصدر جو گردان، مستقبل جون صورتون ۽ ماضي، وصلي فاعل، اهي سڀ هندستاني زبانن جهڙا آهن. هيٺين ڳالهين ۾ سنڌي، فارسي ۽ هندستانيءَ کان بهتر آهي:

1. اسمي خواه صفاتي نالن ۽ لفظن جي جڙن ۽ مصدرن جي پڇاڙيءَ ۾ ننڍو يا ڊگهو حرف علت [17] هوندو آهي. انهن مان حالتون لفظ جي منحرف صورت ۾، انهيءَ حرف علت ڦيرڻ

سان ٺهنديون آهن. پر هندستانيءَ ۽ مغربي هندستان جي زبانن ۾ اسم جو پويون حرف صحيح، سمورن گردانن ۾ ساڪن هوندو آهي. مثلاً

سنڌيءَ ۾

واحد	جمع
حالت فاعلي: مڙسَ	مڙسَ
حالت اضافت: مڙس جو	مڙسن جو

هندستانيءَ ۾

واحد	جمع
حالت فاعلي: مرد	مرد
حالت اضافت: مرد جو	مردن جو

2. سنڌيءَ ۾ ڪيترا ضمير حالتن، عدد ۽ جنس ڦيرائڻ لاءِ پڇاڙيءَ وارو حرف بدلائيندا آهن. ضمير موصوف ” جو“ ۾ به ائين ٿيندو آهي.

واحد

حالت فاعلي : جو، مونث جا

حالت اضافت: جنهن جو، ٻنهي جنسن لاءِ

جمع

حالت فاعلي : جي

حالت اضافت: جن جو — ٻنهي جنسن لاءِ

3. زمان حال ٺاهڻ لاءِ مضارع سان جي خفيف جزا ملائبا آهن، سي هميشہ فارسيءَ وانگر ساڳيا نہ هوندا آهن. پر اهي عدد ۽ جنس سان ڦرندا آهن. فعل، هندستانيءَ کان وڌيڪ ڊولائتو آهي. متعديءَ جي جڙ سان "جڻ" ڳنڍڻ سان مفعول ٺهندو آهي. مثلاً "مار"، "مارجڻ"، هن نئين فعل مان اصلي فعل وانگي باقاعدي ڪيترائي زمان ٺهي سگهنداآهن. مشابہ سبب فعلن ٺاهڻ جو طريقو وڌيڪ مڪمل ۽ پيچيدو آهي.

4. سنڌي زبان لطافت ۽ ظرافت جي نقطئہ نگاهہ کان ڪيترن دقيق ڳالهين ۾ اولهہ هندستان جي ٻين ٻولين کان بهتر آهي. مثلاً شعر ۾ لفظن جي پڇاڙين ڦيرائڻ جي اجازت هوندي آهي، قافيي جي لاءِ لفظن جا پڇاڙيءَ وارا حرف مثنيٰ يعني ٻٽا ڪري سگهبا آهن. ۽ اهڙي قسم جون ٻيون سهولتون پڻ آهن.

سنڌي ٻوليءَ جي ٻي هڪ خصوصيت هيءَ آهي، جو ان ۾ بي انتها ۽ گونا گون لفظ آهن. بعضي بعضي تہ ائين پيو معلوم ٿيندو آهي تہ لفظن جي فضول زيادتي آهي ۽ خواهہ مخواهہ هم معنيٰ لفظ ڪثرت سان آيل آهن. صوبي ۾ اهڙي ڪا شئي نہ آهي، جنهن جي لاءِ ڏيهي زبان ۾ نالو نہ هجي. مگر دهقاني

سنڌي- فارسيءَ ۾ ائين نہ آهي، عام ظاهري شين مثلاً: اُٺ لاءِ اڪثر ڏهہ- ٻارهن لفظ آهن، جن مان ڪي هم معنيٰ هوندا، مگر گهڻن جي معنيٰ ۾ باريڪ تفاوت هوندو آهي. خيالن ظاهر ڪرڻ لاءِ ڏکيا لفظ عربي، سنسڪرت ۽ فارسيءَ مان بنان ڪنهن حجاب جي ورتا ويندا آهن. جنهنڪري سنڌيءَ کي تمام وسيع لغت آهي، جنهن جا مثال ضميمي ۾ ڏنل آهن.

سنڌي ٻوليءَ جي ادب بنسبت خاطريءَ سان چئي سگهجي ٿو، تہ جڏهن اسان سنڌ ملڪ فتح ڪيو، تڏهن ڪا بہ اهڙي ڏيهي زبان ڪا نہ هئي، جنهن ۾ سنڌيءَ کان گهڻيون يا وڌيڪ ڪارآمد تصنيفون هجن. ان جو گهڻو حصو خاص ڪري عربيءَ مان ڪيل ترجما، ۽ مذهبي تصنيفون آهن سنڌ ۾ ڪيترا ڪتاب ملندا، تنهن جو اندازو ڪرڻ مشڪل آهي. پر ٻن ٽن سون کان گهٽ هٿ ڪو نہ ايندا.

نثر ۾ اتهاسن جا ترجما، گهڻو ڪري سڀ اسلامي مذهبي علوم، ۽ بعضي دنيوي، پر اڪثر مذهبي تواريخ [19] تان ورتل قصا ملن ٿا. ٻارن کي عربي ۽ فارسي زبانن سيکارڻ لاءِ لغتون [20]، انشا جا ڪتاب، طب ۽ ٻين علمن [21] تي تصنيفون پڻ آهن.

لکڻ جي طرز جا ٻہ نمونا: پهريون علمي، جنهن ۾ جديد عربي ۽ فارسي جا با وزن جملا ۽ بلاغت جون زيادتون نقل ڪيون وڃن ٿيون. اها طرز هندستاني زبانن جي طبع جي خلاف آهي، پر

شايد انهيءَ ڪري عام ٿي ويئي آهي، جو ڌارين ٻولين مان ترجمي ڪرڻ جو گهڻو رواج آهي. سنڌي فقط طرز نقل ڪرڻ تي راضي ڪو نہ رهندا آهن، پر اصل مضمون جو مواد بہ ڪم آڻي ڇڏيندا آهن. لفظ بہ جيڪي وٽندن سي استعمال ڪن. نقل ايتريءَ حد تائين تہ ڪيو ويندو آهي، جو ڪن ڪتابن ۾ مضمون جو فقط ٻاهريون خاڪو يعني معاون فعل، ظرف، حرف جر، حالتن جون نشانيون ۽ عطف ، ڏيهي ٻوليءَ تان ورتل هوندا آهن، باقي سمورو عربيءَ ۽ فارسيءَ جو مجموعو هوندو آهي. ٻي طرز عام آهي، جا ماڻهن جي ڳالهائڻ واري ٻوليءَ جي نموني هوندي آهي اها نج سنڌيءَ ۾ يا ڌارين لفظن جي ڪجهہ ملاوٽ سان لکي ويندي آهي. علمي طرز غالباً وڌيڪ عام آهي ۽ زياده پسند ڪئي ويندي آهي. علم اچا تائين عالمن ۽ فاضلن جي حجرن مان پنهنجو آستانو ڪو نہ مٽايو آهي.

سنڌ جو نظماڻون ادب زياده گونا گون ۽ قيمتي آهي. اهو، مرهٽي يا هندي ۽ برج زبانن ۾ جيڪي تصنيفون آهن، تن ڪان ڪنهن بہ صورت ۾ گهٽ حيثيت نٿو رکي. سنڌيءَ ۾ عربي ۽ فارسي شعر جا پُرتڪلف وزن ۽ بحر ڪو نہ ڪم آندا ويندا آهن. سواءِ انهن حالتن جي جتي انهن ٻولين جي شعر جي طرز جو نقل ڪرڻو هوندو آهي. سنڌين کي هڪڙي خاص قسم جو بحر [22] آهي. پشتو سميت ٻيون سڀ پاڙي واريون زبانون اڌارن وزنن مان

ڪم ڪڍنديون آهن. سنڌي شعر خوبين ڪان خالي نہ آهي. گونا گون محاورن ڪان سواءِ، ان ۾ لطافت، تازگي، بلند خيالي ۽ فصاحت پڻ موجود آهي، سنڌيءَ جون گهڻيون ئي مڪاني صورتون آهن، جنهنڪري وڏي پايي جا مصنف ڇا ڪندا آهن جو جنهن ايراضيءَ جو قصو يا ڪهاڻي هوندي آهي، اتان جا مڪاني لفظ ۽ محاورا ڪم آڻي، پنهنجي مضمون ۾ گونا گون رنگ ڀريندا آهن. تجنيس [23] زياده پسند ڪئي ويندي آهي. تجنيس سان گڏ حالتن جون نشانيون بہ ڪيرايون ويندي‌ون آهن. اهي ڳالهيون ٻين ادبي آرائشن سان گڏجي نثر ۾ هڪ قسم جو سرود پيدا ڪنديون آهن. سنڌين تي، سندن قومي شعر جو تمام گهَرو اثر پوندو آهي، جنهن مان ثابت آهي تہ هنن جي شعر ۾ فصاحت ۽ بلاغت ٻيئي موجود آهن. وڏا وڏا صوفي عالم بہ پنهنجي عربي ۽ فارسي تصنيفن ۾، ڪڏهن ڪڏهن سنڌي مصراعون ڪم آڻڻ ڪان عار نہ ڪندا آهن. سنڌ ۾ جن قسمن جو شعر لکيو ويندو آهي، سي هيٺ ڏجن ٿا:

1. مدح: هن قسم جي تصنيف کي مسلمان گهڻو پسند ڪندا آهن. ان صنف جو نالو ڏيکاري ٿو تہ ان جو مضمون خدا، رسول ۽ ولين جي ساراهہ ۽ مذهبي ڳالهين سان تعلق رکندو آهي.

2. مناجات: هي بہ مدح وانگر آهي، پر اها مسلمانن ڪان سواءِ ٻين مذهبن وارا بہ ڪم آڻيندا آهن. اها عيسائين جي گيتن سان مشابهت رکي ٿي. عام ماڻهو ڏيهي زبان ۾ لکيل مناجاتون پڙهندا

آهن. پر عالم عربي زبان ۾ زياده پسند ڪندا آهن.

3. مرثيه: گهڻو ڪري امام حسن عليه السلام ۽ امام حسين عليه السلام جي شهادت تي لکيل هوندا آهن. سڀ مسلمان، سُني خواهه شيعا، انهن کي پسندا ڪندا آهن. سُني عالم، مذهبي نقطئہ نگاهه کان انهن تي اعتراض ڪندا آهن، تنهنڪري هو امام حسين عليه السلام جي دردناڪ شهادت تي ساليانو ماتم ڪرڻ جي رواج کي نندينداآهن ۽ ٻين کي به ان کان پاسو ڪرڻ جي هدايت ڪندا آهن.

4. ڪُوار يا لعنت: عربي ۽ فارسي جي هجو جهڙو مضمون آهي، جنهن ۾ ڪنهن جي نندا ڪيل هوندي آهي، فارسي هجو وانگر سنڌي هجو جا ٻه نمونا هوندا آهن: هڪڙو مليح يا خليق هجو ۽ ٻي قبيح يعني فاحش، جنهن ۾ ذاتي گاريون ڏنل هونديون آهن. انهن تصنيفن جي خوبين جو اندازو جيڪڏهن سندن تاثر مان ڪجي ته اسان کي اها ڳالهه تسليم ڪرڻي پوندي ته اهي تصنيفون سچ پچ اعليٰ درجي جون آهن. پر انهيءَ جي تاثر جو مکيه مدار شايد انهن جي مضمون تي ئي هوندو آهي. مشرقي ماڻهن ۾ هجو جا مکيه موضوع هوندا آهن: مرد جي بزدلي ۽ بخل ۽ عورت جي بي عصمتي ۽ قبيح صورت. انهي ۾ شڪ نه آهي ته سنڌي هجو ۾ اهي مضمون ڪاميابيءَ سان نباهيا وڃن ٿا. شاعر جيڪي هجو لکڻ جو خطرناڪ پيشو اختيار ڪندا آهن، سي گهڻو ڪري وڏيءَ عمر

ڪي ڪو نه رسندا آهن. پر اُنهن جي دل کي اها تسڪين هوندي آهي ته سندن لعنت جو نشانو، عام ماڻهن جي نظر ۾ هميشه لاءِ حقير ٿي چڪو آهي.

هجو جا اهي چار نمونا پراڻن علمي ٻولين مان ورتل آهن ۽ انهن جو رواج سڄي اسلامي دنيا ۾ آهي. هيٺيان چار نمونا خاص سنڌ ۾ مروج آهن:

1. فتحنامو يا لڙائيءَ جا گيت [24]: اهي گيت ڪنهن لڙائيءَ جي يادگيريءَ ۾، هار کي جيت جي رنگ ڏيڻ لاءِ ڀَٽ ۽ چارڻ فقير ٺاهيندا آهن. انهن جي طرز ۽ مضمون، قديم عرب شاعرن جي جوشيلي تصنيفن سان گهڻي مشابهت رکي ٿو.

2. ڪافي يا وائي: هن صنف جو گهڻو ڪري عشقيه مضمون هوندو آهي. ان ۾ اٺن کان ٻارهن تائين مصراعون ٿين ٿيون، جتڪي ۾ انهيءَ قسم جي ڪلام کي "ٽپو" يا "خيال" چوندا آهن. اهو اڪثر ساز سان ڳائيندا آهن ۽ ماڻهو ان کي گهڻو پسند [25] ڪندا آهن. شاهه عبداللطيف جي رسالي ۾ ان جا نهايت سهڻا مثال ڏنل آهن.

3. بيت [26]: انهن ۾ بعضي ٻه، پر گهڻو ڪري ٽي مصراعون هونديون آهن. پهرينءَ مصرع جو قافيو ٻيءَ مصرع سان ۽ ٽينءَ مصرع جي بند سان ملندو آهي. ٽينءَ مصرع جي پوئين بند ۾ قافيو ڪو نه هوندو آهي، هي وزن، خاص سنڌ ۾ ڪم ايندو

آهي ۽ هر طبقي جا ماڻهو ان کي پسند ڪندا آهن. بيت، طنبوري تي ڳايا ويندا آهن. ڏوهيڙو پڻ ساڳئي قسم جو ڪلام آهي، فقط نالو بيو اٿس. مگر ان جو سر نرالو هوندو آهي ۽ دهل تي ڳائبو آهي.

4. سنيارو: جنهن جي لفظي معنيٰ آهي نياپو. نالي مان ظاهر آهي تہ هي عشقي ڪلام آهي، جڻ عاشق معشوق کي هڪ خيالي چٺي ٿو موڪلي. اهو ڪلام هڪ خاص سُر ۾ ڳائيندا آهن ۽ ان سان گڏ بانسري بہ وڄائبي آهي. ڳوٺاڻا ماڻهو، سنيارو ٻين سڀني راڳن کان وڌيڪ پسند ڪندا آهن.

انهن ڪلامن کان سواءِ، ماڻهن وٽ ڪيترن قسمن جون ڳجهارتون ۽ پروليون پڻ آهن، جي عربستان ۽ ايران جي "لغز"، "معميٰ" ۽ "چيستان" سان ملي اچن ٿيون ۽ اسا جن ڏسڻين جهڙيون آهن. انهن ۾ ڪيتريون خوبيون ٿين ٿيون ۽ منجهن نهايت شستگي ۽ لطافت هوندي آهي. ٻين نيم مهذب قومن وانگر سنڌ ۾ بہ تمام گهڻو شعر پکڙيل آهي، جو شايد ڪڏهن بہ ڪٺو نہ ڪيو ويندو. ان مان گهڻو حصو سنڌي عالمن جي ڌيان جي لائق آهي ۽ ڪجهہ مشرقي علم جي ماهرن لاءِ دلچسپ ٿيندو. هندستان وانگر هن صوبي ۾ بہ شاعراڻو ڪلام تازه، اصطلاحي، غير مصنوعي، جڃهو ۽ گوناگون لفظن سان پرپور، سادو ۽ صاف آهي. اسان جي تعليمي سرشتي ۾، ليکڪن جي

طرز مصنوعي ٿيو پوي ۽ هو علمي ٻولين مان نقل ڪرڻ جي زياده ڪوشش ڪن ٿا. اهو طريقو شايد نثر ۾ ڪامياب ٿئي، پر شعر نٿو پيدا ڪري سگهي. انهيءَ ڳالهہ جي ثابتيءَ لاءِ مرهٽي ٻوليءَ جا پراڻا ڌرمي گيت گڏريل ويهن سالن جي ڪلام سان ڀيٽي ڏسو.

باب چوٿون

سنڌ جي ٽن سڀ کان زياده مشهور مصنفن جي حياتي
هجوَ جا مثال - ساموئيءَ جون پيشنگويون
سسئي ۽ پنهون ۽ مارئي سومري
جي ڪهاڻين مان انتخاب

پڙهندڙن جي اڳيان سنڌي ادب جي انتخاب پيش ڪرڻ کان اڳ، واجب آهي ته سنڌي زبان جي ٽن سڀ کان مشهور مصنفن، مخدوم هاشم، مخدوم عبدالله ۽ سيد عبداللطيف جو ڪجھ احوال ڏجي.

پهريون بزرگ پنوهر قوم جو سنڌي هو. ٺٽي ۾ ڄائو هو ۽ وفات به اتي ڪيائين. هو ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ رهندو هو. هن جا پويان جي اڄان آسودا ۽ رسوخ وارا آهن. سي عالم جي ڪوٽ ۾ رهن ٿا. هن هندستان ۽ عربستان جو سير ڪيو هو ۽ عربي ۽ فارسي ٻولين ۽ فقه چڱيءَ طرح سکيو هو. چون ٿا ته مسافريءَ جي دوران ۾ هن عيسائي پادرين سان ڪيترا مناظرا ڪيا ۽ سندن مذهب جي خلاف رسالا لکيا. پنهنجي وطن موٽي اچڻ کان پوءِ، هن کي ٺٽي جو قاضي مقرر ڪيو ويو. هن کي سندس علميت ۽

فضيلت جي ڪري وقت جا حاڪم چڱو مان ڏيندا هئا. هو هينئر هڪ وليءَ ڪري ليکيو وڃي ٿو. هن جو مڪليءَ جي ٽڪريءَ تي جو مقبرو آهي ۽ پنهنجي هم وطنين لاءِ هڪ زيارت جي جاءِ آهي. هن جون مکيہ عربي تصنيفون هي آهن:

1. اشباه، 2. فاڪهة البستان ۽ 3. بياض هاشمي.

هن جي خاص شهرت هيٺين ڪتابن تي ٻڌل آهي، جي هن عالمن لاءِ عربيءَ زبان ۾ لکيا هئا ۽ انهن جو عام ماڻهن جي سهولت لاءِ سنڌي ترجمو ڪيو هئائين:

1. عقائد، 2. فرائض، 3. ذبح شڪار، 4. اغثني، 5. ذڪر خلفاءِ راشدين، 6. ذڪر قيامت، 7. بدرالمنير ۽ 8. مولود.

هن قرآن جي ڪن پارن جو ترجمو پڻ سليس سنڌيءَ ۾ ڪيو هو. سندس ترجمي ڪيل مصحف جو پويون پارو، ٻارن کي، جڏهن هو مڪتب ۾ داخل ٿيندا آهن. تڏهن ڏنو ويندو آهي. اهو سليس، آسان ۽ معنيٰ سمجهائڻ لاءِ هڪ تمام ڪارائتو ڪتاب آهي. ترجمي جي لياقت بين علمي ٻولين ۾ جيڪي مشهور تفسير آهن، تن کان ڪنهن به صورت ۾ گهٽ نه آهي. هن جون ٻيون تصنيفون گهڻو ڪري حنفي فرقي وارا پڙهندا آهن. هو پاڻ به ان فرقي جو فرد هو.

مخدوم محمد هاشم کان پوءِ ٻيو سنڌيءَ جو مشهور نثر نگار، مخدوم عبدالله ناڙيءَ وارو هو. هو ٻُج جي پرسان ناڙيءَ

(ڪڇ) ۾ تولد ٿيو هو ۽ ميندرن جي سنڌي قوم مان هو. هو اٽڪل ٽيهہ سال ٿيا تہ سٽڙيءَ ۾ گذاري ويو. ڪڇ جو هندو واءُ سندس مريد هو ۽ کيس ساليانو وظيفو ڏيندو هو. هن جي ڪتابن جي مختصر فهرست هيٺ ڏجي ٿي. چون ٿا تہ هن عربيءَ يا فارسيءَ ۾ ڪجهہ بہ ڪو نہ لکيو هو.

1. ڪنزالعبرت، 2. قصص الانبياءِ، 3. خزانة الابرار، 4. خزانة الاعظم، 5. خزانة الروايت، 6. تنبيہ الغافلين، ”معيار سالڪان طريقت“. جو فارسي زبان ۾ هڪ تذڪره آهي ۽ اسلام جي ولين جي زندگيءَ جي احوال سان گڏوگڏ سيد عبداللطيف تارڪ [1] جو هيٺيون احوال پڻ ڏنل آهي:

”هي ولي، سيد حبيب شاهہ جو پٽ هو ۽ ٻارهين صديءَ هجريءَ جي اول ۾ (1689) پيدا ٿيو هو. هو رياضت لاءِ مشهور هو ۽ مجذوب عاشق هو ۽ آخر وڃي مشائخ جي درجي کي پهتو هو. هن جيتوڻيڪ تعليم [2] ڪڏهن ڪا نہ ورتي هئي، تہ بہ هو سيني علمن ۽ فنن جو مالڪ هو. هن جا بيشمار مريد [3] هئا ۽ انهن مان ڪيترن جي ساڻس ايتري تہ محبت هوندي هئي جو هو سندس وفات تي انهيءَ ڏک ۾ مري ويا. انهن مان ڪيترا مشهور ولي ٿي ويا. شاهہ عبداللطيف هن جهان مان 1161 هہ ۾ لاڏاڻو ڪري ويو. هن کان پوءِ سيد جمال شاهہ سندس گاديءَ تي ويٺو. هن جو مقبرو ڀٽ [4] تي آهي، ۽ هڪ مقدس جڳهہ سمجهيو

وڃي ٿو.“

اڪثر مؤرخ ايترو ئي لکن ٿا، پر ماڻهن وٽ دستور مطابق سندس معجزن جي هڪ ڊگهي فهرست موجود آهي ۽ هو هن جي سير ۽ رياضت جون عجيب ڳالهيون ٻڌائيندا آهن. مقبري تي گهڻا ماڻهو زيارت لاءِ ويندا آهن ۽ اتي ماهہ صفر ۾ ساليانو ميلو لڳندو آهي. هن جي پوين کي سندن پارسائي جي ڪري عزت ڏني ويندي آهي ۽ هو ڪافي دولت وارا [5] آهن.

سيد عبداللطيف جي شاعراڻي شهرت سندس مشهور ڪلام ”شاهہ جو رسالو“ [6] تي ٻڌل آهي. هن جا هموطني کيس سنڌ جو ”حافظ“ ڪري ليکيندا آهن. انهن ۾ ڪي اهڙا ٿورا هوندا، پڙهيل خواهہ اڻپڙهيل جن سندس درد ڀريو داستان پڙهيو يا ٻڌو نہ هوندو. هو هن جي سرن جي سارهہ ۾ خود سندس چوڻيءَ جو حوالو ڏيندا آهن:

”بيت مَ ڀانئيجا ماڙ هوئا، هي (مڙيوئي) آيتون آهين،
پريان سندي پار ڏي نيو لنؤ لائين.“

هجوَ جي ڪلام جو هڪڙو مختصر مثال هيٺ ڏجي ٿو. اها مهرو نالي، هڪ مگڻهار جي چيل آهي ۽ سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ڀَٽ شاعر ڳائيندا آهن. ان ۾ محمد خان نوڙهي ڪوڙڙي ناريجي ۽ ٻين ديش دروهين جي خلاف عام ماڻهن جي غصي جو اظهار ڪيل آهي:

”ڪل نہ پيئي مير کي قيد، ڇي ڏاڍو رب ستار،
لکيا خط خريب جا سڙيل صوبدار،
ڪنڌ ڀڳو ڪوڙي جو، پيئي منشيءَ کي مار،
کهنبڙيا وارو خراب ٿيو، جنهن کي لعنت جي لغار،
لک لعنت صوبدار کي، جنهن لاٿي باهہ هنيار،
ٺوڙهو ڀڳو ٿاهہ سي، سڻ [9] گانڊوءَ
جا پار،
لک لعنت ٺوڙهي کي، جنهن لهرائي داروءَ کي
باهہ:
ڪلڪتي کان ڪوٺايائين“اڇي چاچا پڳ ٻڌاءِ،
ڪنجون وٺو ڪوٽ جون، ويهي سنڌ هلاءِ،
”مهرو“ مگٺهار چوي،
سگهون وجهي تو شير ۾، اوانجي والي واڳ
ورائي،

شاعر مير نصير خان جي حماقت تي افسوس ٿو ڪري، جو هن انگريزن تي ڀروسو ڪيو هو ۽ مير صوبدار تي لعنت ٿو ڪري، جو هن سرچارلس نيپيئر کي پڳ بنسبت خط لکيو هو ۽ هٿياربند ڪوهستاني قومن کي فاتح سنڌ تي حملي ڪرڻ کان روڪيو هو، هلندي هلندي هو ڪوڙي ناريجي نالي هڪ عملدار ۽ آوتراءِ منشيءَ کي سنڌن لياقت آهر ڪينڪر ڪري ٿو، جو انهن نصير خان

جي فوج کي جنگ جي ميدان ۾ ڌوڪو ڏنو هو. پوءِ زوردار لفظن ۾ محمد خان ٺوڙهي [7] تي ڦٽڪار ڪئي وڃي ٿي، جو هن شخص سنڌين جي ڇوڙ موجب دبي [8] جي لڙائي ۾ انگريزن سان منصوبو ڪري شير محمد جي داروءَ کي باهہ ڏيئي اڏايو هو. تنهن کان پوءِ، شاعر، ميرن جي حماقت تي ٺٺولي ڪري ٿو، جو هنن گهرو معاملن جي فيصلي ڪرڻ لاءِ اجنبي ماڻهن کي دعوت ڏيئي گهرايو هو. آخر ۾ هو پنهنجي پاران شير محمد کي دعا ڪري ٿو تہ هو شل موٽي پنهنجا ماڳ ماڻي.

هن شعر جي طرز ٿلهي- موٽي ۽ سادي آهي، پر اها ڳالهہ يورپي مطالعي ڪندڙن کي بہ قبول ڪرڻي پوندي تہ ان جا جذبا حب الوطنيءَ ۽ بلند خيالن کان خالي نہ آهن ۽ ”مهرو“ بيشڪ جس جو حقدار آهي.

ڪن پيشنگوين بنسبت روايت هن ريت آهي: هڪ لڳا ملتان جو مشهور ولي مخدوم بهاؤالدين ذڪريا، جنهن کي عام طرح بهاو الحق ڇوندا آهن، سو پنهنجن مريدن سان ملاقات ڪرڻ نڪتي آيو. مريدن هن جي دائمي حضوريءَ [11] جي نعمت حاصل ڪرڻ لاءِ، ڪيس مارڻ جو منصوبو ڪيو. پر شيخ جيئي نالي، هڪ مريد وڃي هن کي سازش جي سموري خبر ٻڌائي. پاڻ ۾ صلاح ڪري شيخ، مرشد جي جاءِ تي سمهي پيو ۽ انهيءَ ٿي رات هن کي ننڊ ۾ شهيد ڪيو ويو. ذليل مريدن اڇي لاش ڪنيو تہ رڏي

پڇائي ڪائون[12]. مگر چاڙهڻ ڪان پوءِ هو پشيمان ٿيا ۽ گوشت ڪني ۾ وجهي، ڍڪڻ ڏيئي، درياهه ۾ لوڙهي ڇڏيائون. قضا سان اهو ڪنو سنتن مهاڻن جي ور چڙهي ويو. هنن کي به حقيقت جي ڪل ڪا نه هئي، سو اهو کائي ڍؤ ڪيائون. پوءِ ته هو گوشت کائڻ سان ئي وليءَ ٿي پيا ۽ اڄا تائين ساموئي يا ماموئي يا "هفت تن [13]" جي نالي سان مشهور آهن. هو پوءِ غيب جي اشاري تي، سنڌو نٽي ڏي ڄام تماچي [14] جي درٻار ۾ ويا ۽ هن کي چيائون ته تنهنجي تخت جي هيٺان هڪ نانگ جي ڦڻ آهي، جنهن جو پڇ دهليءَ [15] ۾ آهي. جيستائين نانگ انهيءَ جاءِ تي آهي، تيستائين سنڌ کي هندستان جي والين مان خطرو نه آهي. آخر هنن، ڄام جي چوڻ تي زمين ۾ ڪلو ڪوڙي، نانگ جو سر قابو ڪيو. پر نٽي جي ماڻهن کي ان ڳالهه تي ويساهه نه آيو ۽ بادشاهه ۽ هنن ٻاهران آيل پارسا صلاحڪارن تي ٺٺوليون ڪرڻ لڳا، چي، جيستائين پاڻ ڪلو ڪڍي رت نه ڏسنداسين، تيستائين اسان کي اعتبار نه ايندو. بدقسمتيءَ سان ڄام تماچيءَ اها ڳالهه قبول ڪئي ۽ ساموئين جو چوڻ ٻڌو اڻٻڌو ڪري ڪلي پٽڻ جي اجازت ڏني. جڏهن هنن ڪلي جي ڇهنب مان رت ٽمندي ڏٺي، تڏهن سيني کي دهشت وٺي ويئي ۽ انهيءَ پيشنگوئيءَ تي يقين آين. ان ڪان پوءِ جو آڦي باقي فقيرن ٻڌاين ته نانگ ڦيرو کاڌو آهي ۽ سنڌ تي جيڪو منڍ چڙهيل هو، سو لهي ويو. تڏهن هنن جي خوف جي حد

ٿي نه رهي.

ڄام تماچيءَ غصي ۾ اچي حڪم ڏنو ته ساموئين جا سر ڌڙن کان ڌار ڪيا وڃن. پر تڏهن خبر پيئي جو هڪ هڪ ڌڙ پنهنجو سر هٿن ۾ کڻي، اوپر طرف هلڻ لڳو، ۽ هلندا هلندا اچي آمريءَ (لڳ ٺنبو جان محمد) ۾ پراڻ نديءَ جي ڪناري تي پهتا. اتي هنن جي حياتي پوري ٿي ۽ حرڪت بند ٿي وين ۽ هو زمين تي ڪري پيا. آسپاس جا ماڻهو هنن کي ڏسڻ لاءِ اتي اچي ڪٺا ٿيا، تن هنن کي دفن ڪيو ۽ اهي مقبرا اڄا تائين آمريءَ ۾ موجود آهن.

پيشنگوين سنتن شهرن ۾ آهن. چون ٿا ته جيئن هڪ هڪ وليءَ جو ڌڙ پنهنجو سر کڻي اٿندو ويو، تيئن ڄام تماچيءَ کي سنڌ جي مستقبل متعلق هڪ هڪ پيشنگوئي ٻڌائيندو ويو. تعجب آهي ته جڏهن انهن پيشنگوين جو ڄام تماچي يا سندس زماني سان واسطو ئي نه آهي، تڏهن انهن تي هرپرو ويساهه ڪرڻ ضروري ڪينهي. پر انهيءَ ۾ شڪ نه آهي ته بيت تمام پراڻا آهن، چاڪاڻ ته اهي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ [16] ۾ پکڙيل آهن.

يورپ جي رائمبر، بيد ۽ مرلن جي اڳڪٿين وانگر [11]، ماڻهو انهن پيشنگوين ۾ سورهن آنا يقين رکندا آهن. اهي بيت مبهم ۽ ذومعنيٰ اصطلاحن ۽ شعبده بازيءَ ۾ اسان جي شاعر "ارڪلدون" ۽ ٻين قديم غيبدان شاعرن جي ڪلام سان

مشابهت رکن ٿا. منهنجي خيال ۾ انهن بيتن جو اصل وڏو تعداد هوندو. انهن بيتن جو گهڻو حصو گم ٿي ويل آهي، جيئن عام طور قديمي چيزن سان ٿيندو آهي ۽ باقي جيڪي بچيا آهن، سي ٽٽل ڦٽل شعر وڃي رهيا آهن.

هاڻي اچو ته ڏسون ته پهرين لاش پنهنجي سر ڪٽڻ وقت ڪهڙو شعر چيو:

هاڪ وهندو هاڪڙو، پچندي ٻنڌ اروڙ،
ٻهه مڇي ۽ لوڙهه، ويندي سمي سوڪڙي. [17].

اها پيشنگوئي اجا پوري ڪا نه ٿي آهي، ڇاڪاڻ ته اروڙ جي ٻنڌ [18] اجا ڪا نه پڳي آهي ۽ ’هاڪڙي‘ ۾، جيڪو عمرڪوٽ جي پرسان هڪ ڦٽل درياءُ آهي، پاڻي ڪو نه آيو آهي. شعر جي ٻي مصرع ۾ پهرئين مصرع جي شرح ٿيل آهي. ان جي لفظي معنيٰ آهي ته ٻيڻ جا نڙ يعني ٻهه، مڇي ۽ ٻيڻ جون سڳارن جهڙون پاڙون يعني لوڙهه. جيڪي منڇر ۽ ٻين ڍنڍن ۾ ٿين ٿا، سي جيلسمير، ڪڇ ۽ ٻين اندرين ايراضين ۾ وڃي پهچندا، جتي هن وقت سمي قوم جا ماڻهو رهن ٿا. هيءَ پيشنگوئي اسان جي شاعر جي هيٺئين بيت جي هڪ يادگيري ڏياري ٿي:

”ايلدن جي وڻ وٽ، جي تون زنده آهين،
ته ٽويڊ نديءَ جي مٿان پل ڏسندين.“

هڪڙي زرخيز ملڪ لاءِ اهڙي پيشنگوئي ڪرڻ ته ان ۾ ڪنهن وقت نهرون کوٽبيون ۽ پليون ٺهنديون، اهڙي آسان ڳالهه آهي جهڙو چوڻ ته عربستان جي بيابان ۾ اهي ڳالهيون نه ٿينديون[19] ٻئي، لاش چيو:

”وسي وسي آرُ، جڏهن وڃي ڦٽندو،
تڏهن ٻاروچاڻو ٻارُ، پنجين درمين وڪبو.“

سنڌين جو چوڻ آهي ته هيءَ اڳڪٿي آهستي آهستي پوري ٿيندي ٿي وڃي. آڙ ۽ آوڙ، بگهاڙ جا ٻيا نالا آهن. جو هاڻي ڏينهون ڏينهن تانگهو ٿيندو ٿو وڃي. ۽ بلوچ، جيڪي اڳي ملڪ جا والي هوندا هئا، تن کي هاڻي انگريز، سنڌين، جَتن ۽ ٻين رعيتي قبيلن کان وڌيڪ مان نٿا ڏين. هن پيشنگوئيءَ جي لفظن جو مطلب آهي ته آخر ٻروچن جا ٻار، پنجين درمين [20] يعني ٿوريءَ قيمت تي وڪامندا. ان کان پوءِ ٽئين سر آلاپيو:

”ڪاري ڪاٻاري، جهيڙو لڳندو ڇهه پهر،
مرمڇي ماري، سک وسندي سنڌڙي.“

ماڻهو چون ٿا ته هن شعر ۾ مير شير محمد جي لڙاين ڏانهن اشارو ڪيل آهي، جنهن سر چارلس نيپئر جي هٿان شڪست کاڌي هئي. حقيقت کي ڄاڻندڙ اهڙين خسيس ڳالهين تي ڪو به ڌيان ڪو نه ٿا ڏين، ڇاڪاڻ ته اها لڙائي ڇهه پهر ڪا نه

هلي هئي ۽ نہ ڪي وري ڪاري ڪاٻاري وٽ ٿي هئي. هن ڪهني بيت ۾، ”مرمڇي“ جي ڪنهن بہ اچا خاطريءَ جهڙي سمجهاڻي ڪا نہ ڏني آهي. جڏهن ٽالپر سنڌ جا والي ٿيا هئا، تڏهن ائين سمجهيو ويو هو تہ ڪلهوڙن ڏي اشارو آهي. ان بعد شايد چوٿين ڏڙ ائين سمجهيو هجي تہ اهڙي مبهم لفظ جي ڪري مونجهاري ٿيڻ جو امڪان آهي، تنهنڪري هڪدم سوال جواب شروع ڪيائين:

”مر مڇي ماري، مرمڇيءَ کهڙا پار،
هيٺن ڪاريون پوتيون، مٿن ڪارا وار.“

هي بيت ڪجهہ زياده واضح آهي، پر ساڳئي وقت مبهم بہ آهي. بلوچ نيرا يا ڪارا پوتڙا چيلهہ سان ٻڌندا آهن. پر ڪيترين ٻيون قومون بہ ائين ڪنديون آهن. ڪي وري انهيءَ بيت جي ٻي مصرع هن ريت چوندا آهن:

”زالن مٿي بہ چوٽا، مڙسن مٿي وار.“

پنجين ڏڙ پنهنجي بيت ۾ آئيندي جو احوال هيٺين لفظن ۾ ڏنو آهي:

”لڳندي لاڙان، سونڪو ٿيندو سري ۾،
جڏهن تڏهن سنڌڙي، اڳوڻان وڻاه [قنڌارن جوڪو].“

هيءَ هڪ مشهور پيشنگوئي آهي، جنهن سنڌ ڪي

1839ع کان 1843ع تائين پريشان ڪيو هو ۽ آخر هڪ عجيب نموني ۾ پوري ٿي [21] هئي. ”مياڻي“ ۽ ”دٻو“. جتي لڙايون لڳيون هيون. سي لاڙ ۾ آهن. انگريزن جي فوج ڏکڻ کان ڪا نہ موڪلي ويئي هئي، جيئن ٿيڻ کپندو هو، پر ميرن کي هيسائڻ لاءِ سکر کان رواني ٿي هئي. ڏکڻ اوپر بمبئي جي ڏس ڏيکاري ٿو.

ڇهين ڏڙ جي پيشنگوئي صاف بہ آهي تہ منجهائيندڙ بہ جيڪا هيٺينءَ ريت آهي:

”ٽيرا گهوڙا ڏٻرا، اُتر ڪئون ايندا،
گگهيون گسن تي ورهائي ويندا،
تهان پوءِ ٿيندا، طبل تاجاڻين جا.“

پهرين بہ مصرعون عجيب آهن. ڏيهي ماڻهو چوندا آهن تہ انگريزن کي نُقرن گهوڙن جو شوق آهي، اهو اشارو انهن ڏانهن آهي. پر 1843ع ۾ انگريزن جي فوج جا گهوڙا نُقري رنگ جا ڪو نہ هئا. ماڳين ماڻهن جو چوڻ آهي تہ ٻيءَ مصرع ۾، ٻروچن جي زالن جو ذڪر ڪيل آهي. وڏن گهرن جون زالون پنهنجو بدن چيلهہ کان وٺي پيرن تائين، گگهن سان ڍڪينديون آهن. گگها ستر جي نشاني آهن ۽ ٻين ذاتين وارا ماڻهو ڪو نہ واپرائيندا آهن. هو سوڙهن پانچن وارين سٿڻن تي قناعت ڪندا آهن.

سنڌ جي فتح وقت، زالن جيڪا روش اختيار ڪئي هئي، سا هن شعر ۾، تمام موزون لفظن ۾ بيان ٿيل آهي.ميرن جي

ڏينهن ۾، ڪنهن ٻروچاڻيءَ جي عصمت سان هٿ چراند ڪرڻ ڪي موت جي برابر سمجهيو ويندو هو. تن ڏينهن ۾ سنڌ ۾ ٻروچن جي عورتن لاءِ هيءَ عام چوڻي هوندي هئي، ته ”ماين جي ڳڳهي هيٺان، تلوار ٻڌل آهي.“ ان ڪان پوءِ سماج جي حالت ۾ ڪهڙو نه عجيب ڦيرو اچي ويو آهي!

آخر ۾ ستين لاش هيٺيون عجيب بيت چئي، پيشنگوئيءِ جو خاتمو ڪيو آهي:

”اچي ويهجا ماڙهوئا، ننگر جي آڏار،
پراڻا پرار، نوان م اڏجا نجهرا.“

ننگر يعني شهر، عام طرح ٺٽي ڪي چوندا آهن. چاڪاڻ ته جڏهن سنڌ اوج ۾ هئي، تڏهن ٺٽو سندس بهترين شهر هو. سمجهيو وڃي ٿو ته هيءَ پيشنگوئي تڏهن پوري ٿي، جڏهن اسان ميرن جي گادي، حيدرآباد ڇڏي، اچي ڪراچيءَ کي حڪومت جو صدر مقام بڻايو هو.

آخر ۾، ايترو چوڻ واجب آهي ته سمجهه وارن پڙهندڙن کي اهو ٻڌي تعجب نه ٿيندو ته انهن ۾ واهيات بيتن جو سنڌ جي تقدير [22] تي نهايت گهرو اثر پيو آهي. سنڌ جي ماڻهن کي اها خاطري ٿي ويئي هئي ته هن سرزمين جي قسمت جو اهو فيصلو ٿيل آهي ته انگريز کين جيتي، مٿانئن حڪومت ڪندا. رياست پرتپور جي ماڻهن کي به اهڙو اثر ويٺل هو. جڏهن لارڊ ڪمنبر ميئر

[23] مٿن حملو ڪيو هو.

سنڌ جي ماڻهن ڪي جيڪي ڪهاڻيون ۽ گيت پسند آهن، تن جو هاڻي مختصر ترجمو [24] نموني طور ڏجي ٿو. ڀهريان سسئيءَ ۽ پنهون جو مشهور قصو ٻڌائجي ٿو. هن ملڪ جو رواج آهي ته شاعر اڪثر ڪري منڍ کان قصي شروع ڪرڻ بدران وچ مان ڪٽندو آهي. تنهنڪري اول قصي جا شروع وارا واقعا ڏيڻ ضروري آهن.

چون ٿا ته جڏهن اسلام، سنڌ ۽ ان جي آسپاس وارن علائقن ۾ ايجا پورو نه پکڙيو هو، تڏهن ڀنڀور ڪان پري هڪ برهمڻ کي ڌيءَ ڄائي، جنهن لاءِ پيشنگوئي ڪئي ويئي هئي ته هوءَ وڏي ٿي مسلمان ٿيندي ۽ پنهنجي ڪٽنب ڪي ٽِڪو لائيندي. پيءَ جي مرضي هئي ته اهڙي ٻار ڪي ڄمندي ئي نڙيءَ تي ننهن ڏيئي ڇڏجي، پر ڪيس انهيءَ ڳالهه کان باز آندو ويو ۽ پنهنجي زال جي چوڻ تي ٻار کي هڪ پيٽيءَ ۾ وجهي، سرن درياءَ ڪري ڇڏيو. ڪن ڏينهن کان پوءِ اها پيٽي ڀنڀور [25] جي محمود نالي هڪ ڌوٻيءَ کي هٿ آئي. هن کي پنهنجو ٻار ڪو نه هو. تنهنڪري نينگر کي گود ۾ ورتائين. سنڌي چون ٿا ته جڏهن اها ڇوڪري وڏي ٿي، تڏهن هن جي حُسن ۽ فضيلت ڪلور ڪري ڇڏيا. هاڻي شاعر پنهنجو قصو شروع ڪري ٿو:

”ٻاٻيهي نالي هڪڙو هندو واپاري، اتفاق سان ڪيچ مڪران

جي حاڪم، آري ڄام، جو وڪر جا اٺ ڪاهي، پنهور آيو. هڪڙي ڏينهن هو هڪ گهر جي آڳڻ وٽان اچي لنگهيو. سسئي ۽ سندس سهيليون جي اتي ويٺيون هيون، تن ڪيس سڏي، ڪانئس وڪر بنسبت پڇا ڳاڇا ڪئي. هن ورائي ڏني:

"چوٽا، چندن، ڪيوڙا [26] ، مون سان وڪر جون ويهون،
مُل مهانگي آءُ ڏيان، ٻيو وڻج ڳتيي ٻيٺون."

انهيءَ جواب تي مايون چونس ٿيون، ته تو کي زالن سان ڪجهه مروت ڪرڻ کپي.

"اسان جي آڱڻ ۾ ويهي تو کي ڪٿيو ڪائڻ نه کپي پنهنجو مشڪ ڪڍ، اتي، حاضرينن کي مڪ.

واڻيو، انهيءَ جو، واپارين وانگي جواب ڏئي ٿو ته.

"مان ڌاريو ۽ مسافر آهيان، ڇو ڪيان. زالون پنهور [27] ۾ اهڙا ظلم ڪو نه ڪنديون آهن."

اتي سسئي پنهنجي نيڪي ظاهر ڪري ٿي.

"واڻيا، اچ ۽ ڏج نه پنهنجو وڪر ڪڍ، مان تو کي روڪ ڏيندس، هڪ خدا ڄاڻي ٿو."

واڻيو وڪر ڪڍي ٿو ته مائي سهيلين کي مخاطب ٿي چوي ٿي ته:

"واپاري واڻيو گهمندو گهمندو اسان جي ملڪ ۾ پهتو آهي، هن جي سونهن ڏسو . سهيليون! هو ڪهڙو نه حسين آهي!" هندو خاڪساريءَ مان ڪم وٺي چوي ٿو ته انهيءَ تعريف

جي لائق مان نه پر منهنجي مالڪ جو پٽ، پنهون آهي:

"آءُ ڪڄاڙو آهيان جي ڏسو مون پيي ڏٽيوم[28] ،
تهين جي سونهن جو مون کي چاليهون واٽوم."

سسئي ۽ سندس سهيليون اها ڳالهه ٻڌي، تڪڙو تڪڙو پڇن ٿيون ته:

"واڻيا، تنهنجي ماءُ - پيءُ تو تي ڪهڙو نالو رکيو هو ۽ اهو جوان ڪير آهي، جنهن جي سونهن جي تون تعريف ڪرين ٿو."

هندو جواب ٿو ڏئي ته:

"منهنجا ماءُ پيءُ مون کي ٻاٻيهل [29] جي نالي سان سڏيندا آهن. ۽ انهيءَ جوان کي پنهل خان بلوچ سڏيندا آهن، جنهن جي مون واڪاڻ ڪئي آهي."

مائي نهايت اڻسهائيندڙ بيتابيءَ سان منٿ ڪري ٿي ته:

"منهنجا نيڏڙا ٻاٻيهل، بلوچ کي ڪوٺي اچي ته مان ڪيس ڏسان."

ٻاٻيهو پهريائين قاصد ٿيڻ کان انڪار ڪري ٿو ۽ طرحين طرحين جا اعتراض اٿاري ٿو، جيئن ته:

"هن کي ماڻس شڪار جي اجازت به نه ڏيندي آهي، بلوچ تي سخت چوڪسي آهي. مان هن کي ڪين آڻي سگهندس."

مائي انهيءَ ڳالهه کي گهٽو وزن ڪونه ٿي ڏئي:

"سوين قافلا ۽ لکين ماڻهو اچن وڃن ٿا، بلوچ کي اچڻ ۾

کهڙي مشڪلات آهي؟"

جڏهن ٻاٻيهو ڏسي ٿو ته خوبصورت مائي مڃڻ جي نه آهي، تڏهن پنهنجو آخري داءُ ڪيڏي ٿو:

"پنهون، پرٽ سهڻو، واڏو جنهن جا وار،
ٻه ڪنواريون تنهن جون، ڪوئل [30] جهڙي ڪار."

سسئي انهيءَ ڳالهه جي به پرواهه نه ڪري، چوي ٿي ته:

"مان به ڪنواري، پنيور جو نڪ آهيان، منهنجو آواز به ڪوئل جي ڪوڪ کان گهٽ مٺو نه آهي."

اهڙين حالتن هيٺ انسان ويچارو ڇا ڪري سگهي ٿو ٻاٻيهي کي ترس پوي ٿو ۽ هو چوي ٿو ته:

آءٌ پڻ هليس ڪيچ ڏي، ٻائي، الاهي توهار،
ڪيڙم ٻول ٻروچ جو، لڳ ڏٽيءَ آڌار."

سسئي گد گد ٿي چوي ٿي ته:

ٻاٻيهل بلوچ کي منهنجا سلام ڏيج،
ڄام، مان تو کي اُڇا اُڇا ڪپڙا سوکڙيءَ طور موڪليان ٿي."

قصي جو پهريون حصو اتي ختم ٿيو. هندو موٽي پنهنجي مالڪ ڏي وڃي ٿو ۽ کيس وڻج واپارجو سمورو احوال ٻڌائي ٿو. موقعي ملڻ تي هو گهر جي لاڏلي پنهونءَ کي پاسي ڪري، وڏيءَ شدمد سان کيس احوال کان واقف ڪري ٿو ۽ ناريءَ جو نياپو ۽ تحفا ڏئيس ٿو. اها ڳالهه ٻڌي پنهونءَ[31] جي دل ۾ محبت جو

مچ پڙڪاٽ ڪائي ٿو ۽ هو پنيور هلڻ جي تياري ڪري ٿو ۽ ٻاٻيهي جي اڳيان هيٺين دل پڄائيندڙ لفظن ۾ پنهنجي انتظار ۽ محبت جو اظهار ڪري ٿو.

"دوس، دمامان [32] دائرا مون کي ويهڻ وهه ٿيا،
توجي بابو موڪل نه ڏي، آءٌ پيي هلندس تونسان."

ٻاٻيهو بيزاري ڪري چويس ٿو ته دل قابو رک تحمل سان آخر ڪاميابي حاصل ٿيندي. پيرسن ڄام وري جڏهن وڻج واپار لاءِ ٻئي قافلي تيار ٿيڻ جو حڪم ڏئي ٿو ته چالاڪ گماشتو چئيس ٿو ته جيستائين پنهونءَ کي هلڻ جي اجازت نه ملندي تيستائين اسان مان ڪو به ڪو نه ويندو. ٻيڙو وراڻي ڏئي ٿو ته:

"هو تو، نو تو، جڪرو، نيو ٻير ٻانهو ساڻ."

انهيءَ تي ٻاٻيهوورندي ڏئي ٿو ته:

"هت هوتي، نوتي ۽ ٻير ٻانهي جي ڪانهي ڪاڻ،
اسان کي پنهون ڏي ته هلي حاڪمن سان گڏجي"

آري ڄام پهريائين ته پڙ ڪدي بيهي ٿو، پر پوءِ جڏهن ڏسي ٿو ته اوٺي ضد ڪيو بيٺا آهن، تڏهن پٽ کي وڃڻ جي اجازت انهيءَ شرط تي ڏئي ٿو ته هو پنهنجي ماءُ کان موڪل وٺندو.

"ته پي پر توءِ رب کي جان موڪل ڏيئي ماءُ"

قافلي وارن تي انهيءَ جواب جو بجليءَ جهڙو اثر ٿئي

تو "قافلي وارا خوشيون منائن ٿا ۽ ڪل ۾ سندن وات مان گل پيا ٿڙن"

ٻيو ڄام پوءِ شهر ۾ هڪ ٻيءِ موڪلي ماڻهن کي پٽ جي اُسهڻ جي خبر ڏئي ٿو ۽ هن جي هڪجيڏن دوستن کي گهرائي ٿو. آخر جڏهن سڀ تيار ٿين ٿا ۽ پنهون پنهنجي دل گهرائي اٺ تي چڙهي، هٿيار ٻڌي، روانو ٿئي ٿو، تڏهن سندس ٻيءِ ماءُ رڙ ڪري چوي ٿي ته:

اي جوانو، منهنجو پنهون پرتو اٿو.

اهي لفظ ٻڌي ياڄوڪڙ جوان جي ننڍي زال، عائشه، گهر کان ٻاهر نڪري، اٺ کي مهار کان جهلي، چوي ٿي ته:

يتار، مون کي اڪيلو نه ڇڏ. نالي الله جي هيءَ رات مون سان گهار يا مون کي پيڪي موڪل."

وڏي زال جنهن کي انهن ڳالهين جو زياده آزمودو آهي، سا ننڍيءَ کي باز آڻيندي ٻڌائيس ٿي ته يتار جي دل تي ڪنهن ٻيءَ جو قبضو ٿي چڪو آهي.

پنهون خوشيءَ کان ڪپڙن ۾ نٿو ماپي ۽ سڄي وات قافلي وارن کي سنين مٺين ڳالهين سان وندرائيندو هلي ٿو. ڪتاب ۾ هڪڙو ٻيو [33] سنڌي ماڻهن جي سوڻن ڏي اشارو ڪري ٿو:

ڏائو تتر جي لنئي ساڄو سراءُ.

هڪ ڪاٺائو سٽ جو ٻيو پرين ميڙاءُ

رستي تي هو هڪڙي شهر مان لنگهن ٿا. اتي هڪ مائي رهندي هئي جا پاڪدامنيءَ جي ڪري نه پر پنهنجي حسن سببان گهڻو مشهور هئي. البيلي مائي، جنهن جو نالو هو سهڄڻ، تنهن جڏهن پنهونءَ کي هسوار ڏٺو، تڏهن مٿس اکن ڇڪن تي پئي. دل ۾ فيصلو ڪيائين ته پنهونءَ سان ڪيئن به ڪري ملاقات ڪنديس. تنهنڪري مرداڻو ويس ڪري، لوءِ جي مڪان وٽ قافلي سان اچي گڏي. اتي اوٺي، ڪجين هيٺان آرام ڪري رهيا هئا ۽ پنهون پنهنجي راز محرم دوست، ٻاپيهي سان شطرنج راند ويٺي ڪيڏي. پنهون هڪدم راز سهي ڪري ويو. نازڪ ناريءَ جي سوپيا ڪيس موهي وڌو. پنهونءَ سندس دعوت قبول ڪئي ۽ هن جي صحبت ماڻڻ لاءِ قافلو تي ڏينهن ترسايو ويو.

هوڏانهن سسئي پنهنجي عاشق کي ڏسڻ لاءِ منتظر هئي، سو ويئي منشي آخود لعل جي گهر. ان کي نيزاري ڪري چيائين ته "هر جائي جوان لاءِ هڪ درد ڀريو خط لکي[34] ڏينم." اهو عالم به ڪو مائيءَ تي گهڻي وقت کان مفتون هو ۽ هن جي عشق ۾ روئي روئي انڌو ٿي پيو هو، سو چيائين ته "اکين سان [35]." قدرت سان ائين چوندي هن جون اکيون سڄيون ٿي پيون. سسئيءَ قاصد هٿان چٺي موڪلي، جنهن "لوءِ" ۾ پهچي، پنهونءَ جي حوالي ڪئي. هوڏانهن سندر جوان سهڄڻ جي نرم دل تي اهڙو جادو

ڪيو، جو هوءَ وڃڻ جي اجازت ڏئيس ئي نہ. آخر لاچار ٿي پنهونءَ هن جي پيالي ۾ آفيم وڌو. ٻاڀيهي ڪي پنتي چڙهيائين تہ جڏهن ڦندي ۾ ڦاٿل دلربا اٿي تہ ڪانئس معافي وٺي. جڏهن رازدار، مائيءَ ڪي حقيقت کان آگاهہ ڪيو تڏهن هن جي غصي جي حد ئي نہ رهي. ٻاڀيهي ڪي اڦٽ ماري وجهي ها پر هن چالاڪي ڪري ٺاهہ ٺاهي چيس تہ ”قاصد خبر آندي هئي تہ پنهونءَ جي ماءُ گذاري وئي آهي. انهيءَ جواب ٻڌڻ تي سهڄڻ روئي سڏڪا پري، سهيلين کي چيو تہ:

”هلو هلو، جيڏيون، هلي پسو لال لوءِ،
اوطاق پنهل جي، هلي چشمن ساڻ چمو.“

ٻاڀيهي ڪي ٻائيءَ سوغاتون ڏئي روانو ڪيو ۽ هو جلد وڃي پنهنجي مالڪ سان گڏيو.

جڏهن قافلو منزل کي ويجهو پهتو تڏهن حرفتي ٻاڀيهي، هر هڪ اٺ جي وات ۾ مشڪ [36] جو ذرو وجهي، سندن ٻوٿ ايستائين ٻڌي ڇڏيائين. جيسين وڃي ڀنڀور پهتا. هنن جي سواري ڏسڻ لاءِ ماڻهن جا هشام اچي کٺا ٿيا. اٺن ۽ انهن جي پاڪڙن جي تعريف مان ڍاپن ئي ڪين. آخر قافلي اچي سسئيءَ جي باغ ۾ منزل ڪئي. پر سسئيءَ کي شرم وچان يا ڪنهن ٻئي سبب ڪري همت نہ ٿي جو عاشق کي گهرائي، ساڻس ملاقات ڪري. پنهونءَ ڏاڍا وس ڪيا. آخر ڏنائين تہ هڪ ڪبوتر انب جي وڻ تي

ويٺو آهي، سو ڪمان ڪڍي شست وٺي، اهڙي اٽڪل سان تير هنيائين جو وڃي ڪبوتر کي لڳو ۽ ڪبوتر سسئيءَ جي ڀڦيءَ جي هنج ۾ اچي ڪريو.

ٻڍيءَ غصي ۾ اچي چيو تہ:

”خوني ٻچي خچرو تو خونيءَ خون ڪيو،
پکي ماري اسان جو تنهنجو کهڙو ڪاج سريو؟“

پنهون جواب ڏئي ٿو تہ:

”مان خوني آهيان، ۽ خوني ڪم ڪيو اٿم، پر مون کي ان پکيءَ کي مارڻو هو، جنهن مون کي پنهنجي گهران، ڪيچ مان گهرايو آهي.“

سسئي اها ڳالهہ ٻڌي وٺي ٿي ۽ تير ڪڍي وڃي پنهونءَ کي ڏئي ٿي. پنهون کي هاڻي ترسڻ لاءِ ڪو بهانو ڪو نہ آهي، پر تنهن هوندي بہ در وٽ بيهي رهي ٿو ۽ تند مزاج ٻڍي وري اچي متجيس ٿي:

”ٺلين ويڙهن وچ ۾، تون ڪنهن جو مور،
ڪ تون ڪاٺ هٽندڙ ڪ تون ڪپڙ چور [37]؟

پنهون انهن تهمتن کان هيٺينءَ ريت انڪار ڪري ٿو:

”ٺلان ويڙهن وچ ۾، دوستن جو مور،
نہ آهيان ڪاٺ هٽندڙ نڪي ڪپڙ چور.“

آخر سسئيءَ کي جوان تي رحم آيو ۽ هن سان ملاقات

ڪرڻ قبول ڪيائين. سندس آزمائش وٺڻ لاءِ چيائنس ته جيڪڏهن منهنجي ٻانهن ڪپئي ته منهنجي پيءُ وٽ اچي ڏوٻيءَ جو ڪم ڪر. پنهونءَ اها ڳالهه قبول ڪئي، پر پنهونءَ جي اڻ ڄاڻائيءَ ۽ عاشق معشوق جي ملاقاتن ۽ ٻين عجيب واقعن مان گهڻا گل نڪرن ٿا. قصو ڪوتاهه، آخر پنهون ٻاپيهي سان جهيڙو ڪر ي ٿو ۽ سسئيءَ سان سندس شادي ٿئي ٿي.

پر هنن جي سک گهڻو جٽاءُ ڪو نه ڪيو. مائي پنهنجي هرجائي مڙس کان وڇن گهريو ته ڀنڀور شهر جي هڪ گهٽيءَ ڏي نه ويندين. هن چڱي مڙس واعدو ڪيو ته مان ان جي ويجهو به نه ويندس، مگر انجام ڪندي ئي انهيءَ گهٽيءَ جي ڳولا شروع ڪري ڏنائين. آخر سندس نظر وڃي هڪ سوناري [38] جي خوبصورت زال، پاڳل تي پيئي. مائيءَ کي به بلوچ جوان جي صورت وڻي ۽ هن جو ڌيان ڇڪائڻ لاءِ ڏاڍيان چيائين ته ”خدا شل ميڙو ملائي.“ اهي لفظ ٻڌي پنهون گهر ويو ۽ اتان ترار جو مياڻ ڪٽي مرمت ڪرائڻ جي بهاني سوناري وٽ آيو. سسئيءَ سهي ڪيو ته ڪو مڙيوئي فريب آهي، تنهنڪري پنهنجين سهيلين کي چيائين ته:

”ته پنهل هليم تيوري پڇي تيڪ مياڻ،
جيڪس سوناريءَ سهتيوئين پاڳل هنيس ٻاڻ.“

پاڳل هڪ نهايت بدڪار عورت هئي. پنهون کي ريجهي

هن جي دل تي انهيءَ اثر ويهارڻ جي ڪوشش ڪيائين ته سندس زال سسئي ساڻس وفادار نه آهي. جڏهن سسئي بيوفا مڙس کي وٺڻ آئي ته سندس رقيب خوب ڳالهايس.

”موهت مٿيئي سپ واڻيا، آڏاڻي ڪوري [39]
ڪو نه ڇڏيئي ڪو ٻيو، هوئي جو ٿرن ۾ ٿوري.“

سسئيءَ کي اهي تهمتون ٻڌي ڏاڍو غصو آيو ۽ رقيب کي چيائين ته انهيءَ ڳالهه جو فيصلو باهه جي آزمائش سان ڪنديونسين. ملڪ ۾ ڇوڏاري واه واه ٿي ويئي ۽ تماشي ڏسڻ لاءِ جتان ڪٿان ماڻهو اچي گڏ ٿيا. ماين جي آزمائش لاءِ ٿي - چار مڻ ڪپهه، تيل ۽ گيهه ۾ ٻوڙي آڻي گڏ ڪيائون. اهو نظارو ڏسي، بدبخت پاڳل جي منهن جو پنو ئي لهي ويو ۽ وٺي پڳي. پر سسئيءَ کنن کان جهلي زوريءَ باهه ۾ ڌڪيس. ست جي آخر ستيا ٿي، سوناري جي زال سڙي پسم ٿي ويئي، فقط کن بچيس جن کي سندس پاڪدامن رقيبه جا هٿ لڳا هئا. پنهون [40] پنهنجي زال جي وفاداري ڏسي خوش ٿيو ۽ ساڻس گڏجي ساهري گهر آيو.

هن واقعي پوري ڪرڻ کان پوءِ شاعر پنهنجي اصلي مقصد تي اچي ٿو. ٻاپيهي واڻيي غصي ۾ ڀنڀور ڇڏي وڃي سموري حقيقت آريءَ ڄام کي ٻڌائي. ٻڌي کي جو لڳي مٽيان سو پنهنجن ڇهن جوان پٽن کي موڪليائين ته وڃي ڪيئن به ڪري

باغيءَ کي وٺي اچو. هنن جي سفر جو ڏکيو قصو آهي. مطلب ڳالهہ جو تہ رواج مطابق هو پنهونءَ ۽ سندس ڪنوار کي نشو ڏيئي، اڌ رات جو فقط پنهونءَ کي اُٺ تي ٻڌي، ڪٽي ويا. سسئي جڏهن هوش ۾ اچي ٿي ۽ ماجرا جي حقيقت پويس ٿي، تڏهن واويلا مچائي ٿي. شاعر انهيءَ واقعي جو ڏاڍو درد ڀريو بيان ڪري ٿو:

"سا گهر نهاري سسئي، تہ محبت نہ مهاڙي،
ڏناڻين ڏيرن جا، اُٺ نہ اوتاري،
نيو نهاري، ٽي سجر پير پنهونءَ جا.

رويو رت ڦڙا، ڪر ٽي چپر چاڙهي،
شيشا لعل گلال [41] جا، هڻہ هڻہ ڪيو هاري،
سا گهايل ڪيئن گهاري، جنهن جو جانب جت وٺي
ويا.

پوءِ سندس سهيليون اچي ٿيون ڪيس آٿت ڏين. ماڻس ياد ڏياريس ٿي تہ گهر جو ڪم رهيو پيو آهي ۽ سهيليون انتظار ڪري رهيون آهن. گهڻو ڏک ڪرڻ چڱو نہ آهي. ٻائي جواب ڏئي ٿي تہ:

"منهنجو ڀتار ويو آهي تہ مون کي هاڻي چرخو منو نٿو

لڳي ۽ نڪي مون کي سهيلين جي ڳالهہ مان ڪو مزو ٿو اچي. منهنجو ساهہ جبلن ۾ آهي، جتي بلوچ اُٺ ٿا ڪاهين."

سسئيءَ کي ڪنهن بہ ڳالهہ مان ڏڍ نٿو اچي. هوءَ آخر سهيلين کي چوي ٿي تہ مون ڀتار جي پيڇي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو آهي، سڀ ڪيس انهيءَ ڳالهہ کان باز آڻڻ جي ڪوشش ڪن ٿيون ۽ رستي تي جي ڏک ڏاڪڙا آهن، تن جي ڪيس چٽيءَ طرح تصوير ڪڍي ٻڌائين ٿيون:

"سچ وچ نہ سسئي، تا نئي ۾ نانگ سجهن،
گدڙ، بگهڙ، پولڙا، تا رڇ راڙيون ڪن،
ڪارا نانگ نين [42] ۾، اڳيان واڪا ڪيو ورن،
ڏاڍا ڏينيو ڏونگرين، ڪوراڙيون [43] ڪرڪن،
وحهيو ور وٽن ۾، لوهاريون لڏن،
تنهن کان پوءِ سُڄن، پڪا پنهونءَ چام جا.

پر سسئي پنهنجي ارادي کان نٽي هٽيءَ سهيلين کي ساڻ گڏجي هلڻ کان هيٺين لفظن ۾ منع ڪندي چوي ٿي تہ:

"وريتيون ورو، آءٌ نہ ورندي ور وري،
متان اُڄ مرو، منهنجي پنهونءَ [44] کي پاراتو ڏيو."

پوءِ سسئي رواني ٿئي ٿي ۽ ٽڪرن ڏي منهن ڪري چوي ٿي تہ:

”اي ڏونگرو، مون کي محبوب جو ڏس ڇو نٿا ڏيو؟ ڪالهه ته اٺن جي قطار هتان لنگهي آهي. منهنجو دوست دلدار قافلي ۾ نه هو ڇا؟“

هتي شاعر رستي جي ڏکن ڏاکڙن گرميءَ، مائيءَ جي دل جي امنگن ۽ اورچائيءَ جو نهايت صاف ۽ چٽو نقشوچٽيو آهي. بيوس ماءُ ڪيئن پٿرن تي ڊوڙي، هوءَ ڪيئن گرميءَ، سرديءَ، هوا ۽ لڪ وغيره جي پرواهه نه ڪندي، ڦٽيل پيرن سان هلندي هلي ٿي. آخر ڪيس هڪڙو ٻڪرار گڏجي ٿو، جنهن کي چوي ٿي ته:

” او ادا ٻڪرار، شل ڌڻي تنهنجي ٻڪرين ۾ برڪت وجهي، شل تون هر تڙ تي مشهور هجين! نالي خدا جي، ٻڪرار مون کي ڏيرن جو رستو ڏيکار!“ پر هي بدبخت، انسان نه هو، بلڪ هڪ بدصورت بڇڙو ڀوت هو. هن کي سندس ڪراڙي ڏائڻ ماءُ چيو هو ته تو کي جهنگ ۾ هيرن جواهرن ۽ پَٽ پٽيهر سان لال ڪنوار ملندي سسئيءَ کي ڏسي، سمجهيائين ته منهنجي لال ڪنوار اها آهي. سو نهايت اڌنگي ۽ اٽسهائيندڙ روش اختيار ڪيائين، ۽ فضيلت جي ليڪي کان لنگهڻ لڳو. مائي اُڃ جو بهانو ڪري پيانڪ بدوءَ کي عرض ڪيو ته ” مون کي اُڃ لڳي آهي، ٻڪري ڏُهي پيار.“ هن چيو ته مون وٽ ٿانو ڪو نه آهي.“ ان تي حسين خاتونءَ پنهنجو لوٽو ڪڍي ڏنس. هو ٻڪري وٽي اچڻ

لاءِ ويو ته مائي پٿر ڪٽي لوٽي جي تري ۾ ٽُنگ ڪري ڇڏيو. بدوءَ جون اکيون، مائيءَ جو حسن ڏسي، اهڙيون انڌيون ٿيون ۽ هن جا حواس ايترو خراب ٿي ويا، جو اها ڪل ئي نه پيس ته لوٽو ڇو نٿو ڀرجي. سسئي لاچار ٿيو چارو نه ڏسي، ٻاڏايو ته ”اي ڌڻي، ست رک، زمين ڦاٽي پوي ته مان هن ۾ غرق ٿي وڃان.“ نيٺ ڌڻيءَ هن جو عرض اونايو ۽ زمين ڪيس اوچتو ڳهي ويئي. بدبخت ٻڪرار، پنهنجي خطا محسوس ڪئي، پر ”ڏڌو ڪير ٽٽڻ نه پوي“ سو نازنين جي يادگيريءَ ۾ ان جاءِ تي لوڙهه ۽ منهن [45] ٺاهي ڇڏيائين.

هوڏانهن قصن جي دستور مطابق، پنهون، ڀائرن کان جند ڇڏائي، لالوءَ نالي هڪ ٻانهو ساڻ ڪري، تڪڙو تڪڙو ڀنڀور ڏانهن پئي آيو، سو اچي اتان لنگهيو. لوڙهه ڏسي وڏي اوڏي ويو. اچا ويهڻ تي هو ته سندس ڪنوار، قبر مان پڪاري چيو ته:

”پنهون آءٌ پيهي، سوڙهي ڀانءِ مَ منهي،
اندر باغ بهاريا، ميوا منجهيئي.“

پنهونءَ لالو غلام کي سڏي، اُٺ جي مهار هٿ ۾ ڏيئي چيو ته وڃي منهنجي قسمت جو سمورو قصو منهنجي پيءُ ۽ احبابن کي ٻڌاءِ. پوءِ ڌڻيءَ در ٻاڏايائين ته ”يا الله، مون کي سسئيءَ سان ملاءِ!“ قدرت مالڪ جي زمين ڦاٽي پئي ۽ عاشق اندر هليو ويو. آخر لالو، ٻيءِ ڄام کي پنهونءَ جي آخري گهڙيءَ جو احوال ٻڌائي ٿو ۽ قصو ختم ٿئي ٿو:

”ويو وڇوڙو، پرين گڏيا پاڻ ۾،
عاشقن روح رتا، گل ويو گلزار ۾.“

هيءُ واقعو، اهڙيءَ ريت هڪ ڏندڪٿا پيو لڳي. ليڪن اها ﺑﻪ حقيقت آهي ته ڪيترا سنڌي ان قسم جي ڪرامتن ۾ اعتبار ڪو نه ٿا ڪن. اهڙن ماڻهن وٽ وري هڪ ٻي روايت مشهور آهي ته پنهونءَ کي لالو بدمعاش ماريو هو، جو پنهونءَ هن کي پنهنجيءَ ڪنوار سان ڏسي ورتو هو. بلڪ هو ائين ﺑﻪ چون ٿا ته لالو، پنهونءَ کي مارڻ کان پوءِ، هڪ هفتو سسئيءَ سان رهيو هو. ان بعد معاملو لئي مٿي ڪرڻ لاءِ سسئيءَ کي ﺑﻪ ماري ڇڏيائين ۽ پوءِ ٻڌي چام ۽ سندس رشتيدارن کي مٿين ڳالهه ٺاهي وڃي ٻڌايائين. اهڙن شخصن کي يورپ جي انهن آزاد خيال ماڻهن مان شمار ڪرڻ گهرجي، جي ”ٽراءِ“ جي گهيري ۽ ”اينيس“ جي سفر کي ڏند ڪٿائون ڪري سمجهن ٿا.

منهنجي مختصر داستان ۾ جيڪو ٻيو قصو ايندو، سو آهي عمر سومري ۽ مائي سانگياڻيءَ [47] جو. اهو قصو پالڻي جي ڪهاڻيءَ سان شروع ٿئي ٿو، جو هڪ روايت موجب مارئيءَ جي ماءُ، مهراڏا کي سندس مڙس، ڦلا لاکي جي گهران پڄائي ويو هو:

”خدا جي امر سان مهراڏا ٿنولين جو شڪار ٿي، پر هوءَ ڄاول يا خريد ٿيل ٻانهي ﻧﻪ هئي. هوءَ هڪ ماروءَ تي عاشق ٿي ۽

پالڻي سان پڄي وئي، پر قادر جي قدرت سان وڃي ٿر نڪتي“

ان کان پوءِ جلد ئي ڳوري ٿي پئي. ٿنهنڪري هن جو نڪاح تيستائين ڪو ﻧﻪ پئجي سگهيو. جيستائين مهراڏا پير لڌا. شاعر انهيءَ ڳالهه جو تفصيل سان بيان ڪري ٿو. هڪ نجومي هيٺين اڳڪٿي ڪئي هئي ته ڇوڪر کي سندس حياتيءَ ۾ عجيب غريب واقعا پيش ايندا:

”ڇهين ڏينهن يعني ستينءَ رات ٻار جي ڄمڻ کان پوءِ [48] هن پيشنگوئي ڪئي ته تنهنجي ڌيءَ جي قسمت اهڙي ٿيندي جو توهان جي در عمر لنگهي ايندو.“

ماءُ انهيءَ پيشنگوئيءَ جو جواب ڏئي ٿي ته:

”ﻳﻠﻲ اڇي، هن کي هيءَ ڦل جي ڌيءَ ملندي، ساهر جي پوٽي، مهراڏا جي ڌيءَ، جا پالڻيءَ جي سام آهي، جو ٿر ۾ رهي ٿو.“

اتهاسن ۾ وڏيڪ ڄاڻايل آهي ته ڪيئن اها ڇوڪري، جنهن جي قسمت جو فيصلو اڳيئي ٿي چڪو هو، وڏي جوان ٿي ۽ حسن ڪديائين ۽ ڪيترن جوانن کي مست ڪيائين. هن جي حسن جو پهريون شڪار هو ڦوڳ، جو پالڻيءَ جون رڍون چاريندو هو. جڏهن هن کي ڪا اميد نظر ﻧﻪ آئي تڏهن مالڪ کي چيائين ته مون کان هاڻي نوڪري ڪا ﻧﻪ ٿي پڄي. پالڻيءَ جي مرضي ﻧﻪ هئي

ته هو ڪو اهڙو ڪارائتو ٻيلي وٺائنس نڪري وڃي. هو سندس ناراضپي جو راز سمجهي ويو ۽ ڏيءُ جي سڱ ڏيڻ جو انجام ڪيائينس. ڦوڳ ڏاڍو خوش ٿيو ۽ پنهنجو روزانو ڪم وڏي چاهه سان ڪرڻ لڳو. شاعر چوي ٿو ته:

”من ۾ متارو ٿيو، سيٹن جي سهاڳ،
هٽ ڊيري، ٻانهه ويڙهي، ٿو ڪتي اُن آجهاڳ،
چاري منجهان چاڳ، ٿو پهون پاڻ مهاڙيون. [49]

ٿوري وقت ڪان پوءِ جڏهن ربيدار ڏٺو ته ڪاج سڌ ٿيڻ جي اميد خير ڪي آهي، تڏهن مالڪ ڪي وڃي دڙڪو ڏنائين ته وڃي تو حاڪم کي دانهن ڏيان ته تو مون سان دوهه ڪيو آهي. دغاباز پالٽي چويس ٿو ته:

”عمر عادل بادشاهه ڏور آهي. هو وٽج وهائڻ سان دست اندازي ڪا نه ڪندو. او ڦوڳ ، تون پاڻ کي اجايو نقصان پهچائيندين.“

انهيءَ جواب تي ڦوڳ غصي ۾ تر ڪان عمرڪوٽ تائين ڊگهي مسافري ڪري وڃي بادشاهه کي دانهن ڏني تو ته:

پهچ تون پهنوارن کي، اي بادشاهه دوداڻي [50]
دَس
وهه ڏيئي واڏاندڙو مون کي چار چڪاياءُن چس،

مون تان مارئيءَ بس، سير تو کي سومرا [51]

عمر چيو ته ” واهه، هيءَ ته واعدي شڪنيءَ جي عجيب سزا آهي.“ ڦوڳ کي حسن جي پرک جي چاڻ هئي يا نه تنهنڪري سندس امتحان وٺڻ لاءِ هو ڪيس پنهنجي حرمسراءِ ۾ وٺي ويو، پر تنهن کان اڳ هن پنهنجين راڻين کي خوب هار سينگار ڪرائي ويهاريو. ربيدار جي جڏهن راڻين تي نظر پيئي تڏهن عرض ڪيائين ته ”قبلا. وڏ گهراڻين ۾ هڪ به اهڙي نه آهي، جا ٽريڇڻ جو مٽ ٿي سگهي.“ آخر شاعراڻي انداز ۾ چوي ٿو ته:

”او عمر سومرا، تنهنجي پيڻ جي شڪل ڪجهه مارئيءَ جي شڪل سان ملي ٿي، پر اها به هن جي مٽ نه آهي. هن جو نيلوفر جهڙو نڪ [52] ، هن جو ڳل جيئن عنبر تي اجالو، هن جي مٿي جا ڪارا وار ۽ ڇيلهه جيڏا چوٽا، ڏسڻ سان تعلق رکن ٿا. مون تي ويساهه ڪر، او عمر سومرا!“

آخر عمر ربيدار جي راءِ سان متفق ٿي هلڻ لاءِ تيار ٿيو، شاعر هنن جي سفر جو بيان هن ريت ڪري ٿو:

”جڏهن سومرو، جبرو حاڪم روانو ٿيو، تڏهن ڦوڳ پنيان پيادو ۽ عمر پنهنجي اُٺ تي سوار. آخر ٻيئي ماڳ پهتا ۽ سهٽي شهر ملير [53] جا وڻ ڏٺائون.“

پهريان پهريان، هنن جي نظر ٻن ماين تي پئي جي هڪ

ڪوهه تي بيٺيون هيون، جن جو تعارف شاعراڻي ڍنگ ۾ هن طرح ڪرايو ويو آهي:

”جيئن ڪنورن ۾ ڪنگو [54]،

تيئن مهراڏي سين مارئي.“

اجنبين کي ڏسي مارئي چوي ٿي ته:

اما [55]، عمر آيو، سومري جو سوار،

قادر لهي قرار، پر سنڌي پايان سومرو.“

اجنبيءَ اُٺ بيهاريو، ۽ ڳالهه ڇيڙڻ جي ارادي سان اُج جو بهانو ڪري مهراڏا کي چيائين ته اڃ لڳي آهي، تورو پاڻي ڪدي ڏي ته پيان. حسين مهراڏا هن جي ويس وڳي جي پرواهه نه ڪري، هڪدم ڦهڪائي ڏنائينس ته:

”اي مسافر، تو ڪي پاڻي ڪپي، سچ چئو،

تون چاچي[56] آهين يا خود عمر.“

عمر جواب ڏنو ته ” نه مان چاچي آهيان نه عمر، پر پياسي ضرور آهيان.“ تنهن تي شاعر چوي ٿو ته:

”تڏهن مارئي ماڳهين ڪڍيو، آب اڇو، ڪر ڪير،

انگڙيان ويچو ڪريو، لاهيو وجهي نير،

منجهان حب همير، تو گهُورون وجهي

گهوٽيو.“ [57]

ڳچ مهل ڪان پوءِ عمر ٽپ ڏئي اُٺ تان هيٺ لهي پيو ۽ البيليءَ کي ٻک وجهي، چاڙهي عمرڪوٽ ڪٽي ويو. ويچاريءَ گهڻيون ئي دانهون ڪوڪون ڪيون، پر وريس ڪي به ڪين. مارئيءَ چگو تي پاڻي پياريو! ڪاڏي پيتي ڪي هٿ ئي نه لائي ۽ نه سوال جواب ڪري. پر شاعر چوي ٿو ته بک بڇڙي بلا آهي. پيٽ جون علامتون دفع ٿيون ته ننر عمر، حسينه جي خاموشيءَ جو علاج ڪرڻ شروع ڪري ڏنو. ڏينهن جو روز هن کي بيڙيون وجهي، زنجيرن سان جڪڙي ڇڏيندا هئا. جڏهن رات ٿيندي هئي ته هن کي عمر جي ڇپر تي نيندا هئا. ٻنهي جي وچ ۾ هڪ سوني ڪٽاري رکي هوندي هئي. هي ماجرا ڪجهه وقت هلي، مارئيءَ چيو:

” او سومرا، هي شاديءَ جي ناتي ڳنڍڻ جو رستو نه آهي. تون جنهن سان محبت ڪرين ٿو، ان کي ٻڌين ٿو. هي محبت ڏيکارڻ جو عجيب طريقو آهي! افسوس، مان ته ڏسڻ لاءِ مران ٿي.“

پهنوارن جا پڪ پير [58]، شل مان ماروئڙا ڏسان. شاعر مارئيءَ کي هيٺين لفظن ۾ آٿت ڏئي ٿو:

”ماندي ٿي مَ مارئي، هنجون هڏ مَ هار،

ڏکن پنيان سکڙا، سِگها ٿين سکار،

پيچي زيرين پار، توتان بند بدا ٿيو.“

اهڙيءَ طرح، مارئيءَ پهرين بازي کٽي. عمر قيديءَ کي آزاد ڪيو ۽ ڪيس محل جي ٻين زالن سان رهڻ جي اجازت ڏني. موقعي ملڻ تي مارئي پنهنجي سوٽ، ماروءَ کي نياپو موڪليو ته اچي بند مان آزاد ڪر. مارو اُٺ تي چڙهي، راتو واهه عمرڪوٽ آيو ۽ اچي هڪ پير جي خانقاه ۾ لٿو. اُٺ، پير جي حوالي ڪري محل جون ڀتيون ٽپي اچي انهيءَ ڪمري ۾ داخل ٿيو، جتي عمر ۽ مارئي ستل هئا. مارئي جاڳي. ماروءَ جي مرضي هئي ته عمر کي پورو ڪري ڇڏي، پر مارئيءَ ڪيس انهيءَ ڳالهه کان باز آندو. آخر صلاح مصلحت کان پوءِ فيصلو ٿيو ته سوني ڪٽاري ڪڍي ان جي جاءِ تي چانديءَ جي ڪٽاري رکجي. ان کان پوءِ مارو مجاور [60] جو ويس ڪري وڃي خانقاه ۾ آرامي ٿيو. صبح جو عمر ڪٽاري ڏٺي. مارئي کان پڇيائين ته هي ڇاهي؟ مگر هن سموري حقيقت کان اڻڄاڻائي ڏيکاري. پنجن - ڇهن ڏينهن کان پوءِ مارئيءَ خانقاه تي زيارت لاءِ وڃڻ جي اجازت ورتي، جو چيائين ته ڪا باس ڏيڻي اٿم. عمر کي ڏٿو ڏنائين ته زيارت ڪري اچان ته پوءِ جيئن تنهنجي مرضي هوندي اٿين ڪنديس. عمر خوش ٿي پنهنجي ڀيڻ ۽ هڪ ٻانهيءَ کي مارئيءَ سان گڏ موڪليو. ممڪن آهي ته هن ڪين مارئيءَ تي نظر رکڻ جي ارادي سان موڪليو هجي. مارئيءَ مقبري تي زيارت ڪري دعا گهري، پنهنجي سوٽ ڏي اشارو ڪري، ماين کان پڇيو ته توهان منهنجي پاءُ فقير [61] سان گهمڻ وينديون؟

عمر جي ڀيڻ چرچو ڪري چيو:

”مارو ڇڏي ملير ۾ ٻيو مون ڀاءُ هٿ ڪيو،
اهڙي نواڙي تو، وڃ هلي ٻئي سين“[62].

مارئيءَ انهن لفظن مان سٺو سوڻ ڪڍيو. جلد ئي سهيلين کان جدا ٿيڻ جو موقعو مليس ۽ ماروءَ سان گڏ اُٺ تي چڙهي سنڌو ملير جو رخ ڪائين.

عمر کي اها خبر پئي، پر عزيزن ۽ دوستن جي چوڻ تي مارئيءَ سان شادي ڪرڻ جو خيال لاهي ڇڏيائين. پوءِ پاڻ ملير وڃي ڪيس چيائين ته اڄ کان وٺي تون منهنجي ڀيڻ لڳين. هن کي اهو فيصلو ٻڌائي، ملير مان موٽي آيو. پر هن جي عشق جي آگ اجا ڪا نه اجهاڻي هئي ۽ وڃي بستري داخل ٿيو. ڀيڻ بيماريءَ ۾ پڇڻ ايندي هيس، پر هن جو حال ويو هيٺو ٿيندو. آخر هڪ ڏينهن، مارئي، عمر ڏي وڃڻ لاءِ تياري ڪري رهي هئي ته ڪيس ڪنهن اچي ڪوڙي خبر ٻڌائي ته عمر گذاري ويو. هن کي هن ڳالهه تي ايترو ته صدمو پهتو جو سندس روح خاڪي پڃري [63] مان پرواز ڪري ويو. عمر کي جڏهن مارئيءَ جي مرڻ جي خبر پهتي ته هو به بنان هڇڪيءَ جي حياتي کي خيرباد چئي ويو.

مصنف، تر جو هي قصو، قديم دستور موجب، قرآن شريف جي انهيءَ آية سان ختم ڪري ٿو:

اِنا لله واِنا اليه راجعون

باب پنجون

مومل ۽ راڻو- سهڻي ۽ ميهار- دودو ۽ چنيسر
هير ۽ رانجهو- دولهه دريا خان ۽ مل محمود جا قصا

اڳئين باب ۾ جيڪو مختصر انتخاب ڏنو ويو آهي، سو ڏيکاري ٿو ته سنڌي ادب جو اخلاقي معيار ڪافي بلند آهي. پر مومل ۽ راڻي جو قصو جو البت اعتراض جوڳو آهي. عاشق خود شڪي چال جو ماڻهو آهي، ۽ معشوق هڪ ڪسبياڻي بيان ڪئي ويئي آهي، جا ڪاڪ محل ۾ شوقينن کي، شرط پوري ڪرڻ تي، ملڻ لاءِ ويٺل هئي. پر يورپ وارن کي ائين نہ سمجهڻ گهرجي تہ هتان جون ڪسبياڻيون کي اسان جي ملڪ جي انهن ڏُکي عورتن جهڙيون آهن، جي احتياج يا شوق خاطر انساني خواه الهامي [1] احڪامن جي پيڪڙي ڪنديون آهن.

قصو هن ريت شروع ٿئي ٿو: همير سومرو جو ان وقت سنڌ جو حاڪم هوندو هو، تنهن هڪڙي ڏينهن پنهنجن لنگوٽين دوستن ڏؤنر پوٽاڻي (پٽي؟) سنهڙي راجاڻي ۽ سندس سالي مينڌري کي سڏي چيو تہ ”هلو تہ جيسلمير جي پرسان ڪاڪ جي ڪناري تي مشهور معشوقہ مومل راٺورياڻيءَ [2]، وٽ هلي دل وندرايون.

رستي تي دوستن کي فقيراڻي ويس ۾ هڪ شخص گڏيو. شاعر انهيءَ واقعي جو بيان هن ريت ٿو ڪري:

”بابو [3] گڏيو بر ۾، جان پهر سج کان پوءِ،
قصا ڪريو ڪاڪ [4] جا، رت ورنو روءِ،
ڪاڪ نه وڃي ڪوءِ، متان مان جيئن مُنو ٿئي.“

دوست ڪيس چون ٿا ته:

”بابو بر جا، تو کي ڪاڪ جي ڪهڙي شڪايت آهي؟“

فقير جواب ڏئي ٿو:

”جوانو، وڻ به توهان لاءِ ارمان ڪندا. پٿر دانهون ڪندا ۽ پاڻي به اوهان لاءِ ڳوڙها ڳاڙيندا. جادوءَ جا پردا وڄ وانگي توهان کي انڌو ڪندا. چوي ٿو ته اي! مير [5] مومل کي ڏسڻ جي ڪنهن کي مجال! سواءِ ڦرڻ جي، ٻيو ڪجهه حاصل ٿيڻو نه آهي.“

اها ڳالهه ٻڌي، دوست سوچ ۾ پئجي وڃن ٿا. شاعر انهن جي ٻُڌ تَر هن طرح بيان ڪري ٿو:

”تڏهن همير نهاري راڻي ڏانهن، راڻو ڏانهن همير.“

راڻو، فقير کان فضيلت ۽ نهٺائيءَ سان پڇي ٿو:

”بابو بر جا، تون اڄ پلي آئين. سامي تنهنجي ڳلي ۾ ٿا چمڪن سونا مڻيا [6]. انهن کي ڇا سان رڱيو اٿيئي جو اهڙا سهڻا لڳن ٿا. اي اڪابر جوڳي، اسان کي ڪاڪ جي ڪل ڏي؟“

تنهن تي، شاعر چوي ٿو ته:

”تڏهن ڏسڪي ۽ ڏس ڏي، ٿو روئي رتو آب،
ته آيس لڌاڻي ڪئون، عاقل، سان اسباب،
آءُ نانگو، هوس نواب، پر ڪاڪا ماري ڪيس ڪاپڙي[8]“

(شاهه)

راڻو اڳتي هلي چوي ٿو:

”تون ڪشمير [8] جو فقير آهين،
ڪين ڪاهو پٽ جرار جو ؟“

فقير جواب ڏئي ٿو:

”مينڌرا، منهنجي پويان پنج هزار جوڌا هئا. سوڍا، انهن مان هر هڪ ڳوٺ ڳوٺ جو مالڪ هو، هر هڪ ڍال، ڪٽاري ۽ ترار سان پنهنجي گهوڙي تي سوار هو، پر ڏائڻ جادوءَ جي هڪ نظر سان سڀني کي پورو ڪري ڇڏيو! هن سڀني کي برباد ڪري ڇڏيو. دوست، مان هاڻي اڪيلو آهيان. مينڌرا، ڪاڪ جي واٽ کان تون پاسو ڪر ۽ جنهن ڪڏ ۾ مان ڪريس، تنهن کان پري رهه [9].“

لاشڪ دوستن کي اها صلاح پسند نه آئي، ۽ هو هڪدم ڪاڪ لاءِ روانا ٿيا. هو تيستائين هلندا هليا، جيستائين ڪاڪ جي پاڻيءَ کي نه پهتا. اتي هڪ کوهه جي چوڌاري ٻانهين جو ٽولو ويٺو هو. هنن جي ويجهو وڃي ڪانئن نهر ۽ شهر جو نالو وغيره پڇيائون. سهيلين جي اڳواڻ جو نالو هو ناتر، جا مومل جي ڪنيز هئي. هن

ڪي مسافرن جي اڀوجهائپ تي غصو آيو. ۽ سندن جواب ۾ چيائين ته:

”ڪاڪ، ملاقاتين جي تنبن ۽ شاميانن سان ڀري پئي آهي، توهان ڪير آهيو جو ڪاڪ ۽ ان جي ڪارنامن کان غير واقف آهيو. ۽ رانوڙ عورتن جي خبر ڪا نه اٿو جي اتي رهن ٿيون: هنن جي مٿن تي گلابي روا آهن ۽ سيني تي گيرو گج. هنن جا ويس وڄ وانگي چمڪن ٿا، هو وڻن هيٺان پينگهن ۾ لڏن ٿيون ۽ پنهنجن لڱن تي قيمتي لوٽن مان گلاب جو پاڻي اوتين ٿيون. ۽ ملاقاتين جي مٿان عطر هارين ٿيون. او امير ميندرا، ڪاڪ ۾ اهڙا مزا آهن!“

آخر دوست وڃي هڪڙيءَ اوطاق [11] ۾ لٿا. مومل کي هنن جي اچڻ جي خبر اڳيئي پئجي ويئي هئي، تنهن ڪين نياپو موڪليو. قاصدياڻي جُهڪي سلام ڪري، هڪ هڪ مسافر اڳيان پڳڙن جي مُٽ ۽ ڪَچي پَٽ جي ڦوري رکي موٽي ويئي. راڻي کان سواءِ ٻين سيني چٺا ڪائي، پَٽ صفا ڪري، وٺي واپس موڪليو. پر اسان جي سورمي (راڻي) ناتر کي گهرائي ان جي اڳيان پَٽ کي وَٽي، گهوڙي کي ڏاوڻ ڪري وڌو ۽ چٺا اڳيان ڪائڻ لاءِ اڇلائي ڏنائينس. ناتر کي چيائين ته پنهنجي مالڪياڻي کي وڃي اهو جواب ڏي [12]. ٻين دوستن حسين ڪنيز سان چرچا گهٻا شروع ڪري ڏنا. همير چيو ته:

”تون گهمين جا رنگ محل ۾، واڻي ڪر ٻانهي؟
ماربن مشتاقن کي، جي ڪٽيو نيڻ نهارئين.“

ناتر سهائيندڙ نخري سان جواب ڏئي ٿي ته:

”آءُ ٻانهي، راڻيون ٻيون، مون نيٽين مَ ڀُل،
سندي ڪاڪ ڪنڌيءَ آهي ڪامڻين هُل“[13].

جڏهن مومل کي انهيءَ واقعي جي خبر پئي، تڏهن راڻي کي ناتر هٿان حلوو ماني موڪليائين.

عاشق نوڪر کي چنڊ ڪڍي چيو ته توهان کي اهڙي همت ٿي آهي جو مون ڏي زنانو ڪاچ موڪليو اٿو. تنهن کان پوءِ جلد ئي مومل دوستن کي دعوت موڪلي، پر شرط اهو هو ته هڪ هڪ ٿي اچن ۽ پهريان اهو اچي جو سيني کان وڌيڪ بهادر هجي. همير کي پهريان وڃڻ جي اجازت ڏني ويئي. پر رستي تي نانگن، بلائن، شينهن ۽ ڀوتن جون اهڙيون خوفناڪ شڪليون ڏنائين، جو ويچارو بکيو ئي موٽي آيو. ان کان پوءِ ٻيا درٻاري ويا، پر انهن سان به ساڳي ڪار ٿي. جڏهن راڻي جو وارو آيو، تڏهن هن سياڻپ ڪري نازنين ناتر کي پاڻ ساڻ سونهون ڪري ڪنيو. رستي تي ناتر کسڪي وڃڻ جي ڪوشش ڪئي، پر سوڍي ڪٽاري ڪڍي اهڙي اک ڏيکاريس جو هوءَ ڊڄي ويئي ۽ وري ڀڄڻ جي ڪوشش ڪا نه ڪيائين. هو رستي تي جادوءَ جي شڪلين کان ڪونه ڏنو. سمجهيائين ته اهي فقط منهنجي ڊيڄارڻ لاءِ رکيون ويون آهن.

آخر سوڍارو جانباز، مومل جي ماڙيءَ تي پهتو. ٻانهين ڪنولي تي ويهڻ لاءِ اشارو ڪيس، جنهن مان سمجهائين ته ڪو مڙيو ئي فريب آهي. ڪٺندي ئي ڪمان ڪٺ تي هنيائين. ڪٺ ڪَچي واڻ سان واڻيل هئي. ان جي هيٺان هڪ اوڙاهه هو. پوءِ ڪيس هڪ ڪمري ۾ وٺي ويا. اتي البيلين جي قطار اٿي سندس آجيان ڪئي. هو انهن جو حسن ۽ لباس ڏسي، واٽڙو ٿي ويو. سيني جون هڪجهڙيون شڪليون هيون ۽ اها ڪل ڪا نه پيس ته مومل ڪهڙي آهي. پر پوءِ ان وقت اتفاق سان هڪ پوئنر هن جي وارن جي چوڏاري واس وٺي رهيو هو [15] جنهن مان سهي ڪري ويو ته هوءَ ڪير آهي.

راڻي ڪي اهڙيءَ طرح پنهنجي عقل جي زور تي ماني ٻه ملي ۽ حسين مومل جي صحبت ٻه نصيب ٿيس. پر هن جي خوشيءَ گهڻو جٽاءُ ڪو نه ڪيو. سومرو ساڙ ۾ ٻه ٿي ڏينهن ترسيو. جڏهن سندس پيٽيويو ، مومل کان موڪلائي گهر موٽڻ لاءِ آيو، تڏهن عرض ڪيائينس ته مون ڪي ٻه ڪلاڪ ڪن مومل جو ديدار ڪرڻ ڏي. راڻي اها ڳالهه قبول ڪئي، پر ان شرط تي ته شهزادو هن وٽ ڌراڙ جو ويس ڪري هلندو. همير ان ڳالهه تي راضي ٿيو. پر پوءِ جڏهن مومل وٽ ويو ۽ هن چيس ته مينهن ڌهي ڏي، تڏهن مينهن ڪي اهڙيءَ اڻجاڻائيءَ واري نموني ڌڏائين جو سندس رتبو جهت ظاهر ٿي پيو. گهرڏياڻي سمجهي وئي ته معاملو ڪيئن

آهي ۽ پنهنجي عاشق ڪي چيائين ته:

”راڻا نـه ڄانتوءِ، وڏي ويڻ ورسيين،
ست پٽيرو [16]سومرو، ڪو جهو ڪري آندو.“

(شاهه)

شهزادي ڪي پنهنجي بيعزتيءَ تي ڏاڍي مٺيان لڳي ۽ راڻي کان وير وٺڻ لاءِ ڪيس هيٺيون پيغام موڪلي ٿو:

”مينڌرا! تون اچين ٿو يا نه. تنهنجا دوست تو لاءِ ماندا آهن، يا ڍاٽ[17] جي حاڪمن لاءِ تو ڪي ڪو نياپو سنيهو آهي؟“

راڻو ان جو هيءُ جواب ڏئي ٿو:

”سؤ سلام سهڻي ڍاٽ ڪي، ويهه سلام پاڙي وارن ڪي، سائين مومل جي محبت ۾ اسان ڪي ڪنهن جي پرواهه نه آهي.“

بدقسمتيءَ سان مومل، راڻي ڪي صلاح ڏني ته تنهنجا دوست ڪاڪ مان موٽي وڃن، تنهن کان اڳ تون انهن کان موڪلائي اچ. هن جي مرضي نه هئي ته دوستن ۾ ڪو ويڇو پوي. راڻو ويو ته هن ڪي جهلي، چوڪنيو ٻڌي، اُٺ تي چاڙهي، عمرڪوٽ وٺي آيا. اتي همير ڪيس هڪڙيءَ اونداهيءَ ڪوٺيءَ ۾ بند ڪري ڇڏيو، ۽ پنهنجي ڪامياب رقيب ڪي تيستائين آزاد نه ڪيائين، جيستائين هن قسم نه ڪنيو ته ڪاڪ جو وري نالو نه وٺندس.

سنڌ خواه ٻين هنڌين عاشقن جي وعدن ڪي ڪو ٻه وزن

ڪو نہ ڏنو ويندو آهي. هوڏانهن راڻي جو آزاد ٿيڻ ۾ هن جو پنهنجي معشوقہ ڏانهن وڃڻ. هڪڙي ڏينهن صبوح جو هن جي زال ڏٺو تہ پاڻي جنهن ۾ راڻي پنهنجي سر جا وار ڌوتا هئا، سو هڪ عجيب رنگ جو هو. سو آخر پنهنجيءَ سس کي سڏي چيائين تہ:

”پِٽي! پُٺوءِ پر گهر هنڌاڻيون ڪري شيل شڪار،
ڪني ويرئين وڍيو، ڪني ڏنيس مار،
ڪيئن جيئن منجهہ ڪاپار، رت ريلا ڪيو نڪري!“

(شاهہ)

ٻيءِ ڏينهن ڏٺ وچان اهو برتن، شهزادي ڏي ڪٽي وئي، جنهن سجاتو تہ ڳاڙهو رنگ ڪاڪ جي پاڻيءَ جو هو. تنهنڪري هن راڻي کي وري نظر بند ڪري رکيو ۽ هن جي دل گهرئي اُٺ جي پيرن ۾ لوهہ جا ڪير هٿائي ڇڏيائين. آخر همير جي زال وچ ۾ پئي، پاءُ جا بند خلاص ڪرايا. راڻي نڪرڻ سان هڪدم وري مومل ڏي وڃڻ جو فيصلو ڪيو. پنهنجي وڏي اوٺار کي گهرائي پڇيائينس تہ منهنجي پياري اُٺ ڪٿي آهي؟ جواب مليس تہ اَٺ مري وئي، پر هڪ توڏو ڇڏيو اٿس، جو رات جو اڪيلو ويندو آهي ۽ صبوح جو موٽي ايندو آهي. گهڻي ٽڪ جي ڪري وات ڳاڙهو هوندو اٿس

۽ ڳريل ۽ ڏٻرو نظر ايندو آهي. اوٺار جي خيال ۾ توڏي کي ڪو مرض لڳو آهي، سو راڻي کي چيائين تہ:

”هڪڙو گورو [18] آهي، تنهنجي اُٺ جو توڏو، اصيل، گهڻي وقت کان بيمار آهي، ماءُ مري وئي اٿس، شايد ان لاءِ هڃي ٿو ۽ هاڻي سڪي سڙي ويو آهي.“

راڻو چويس ٿو:

”مون کي اهو سڪل سڙيل توڏو ڏيکار، مان ان جي دوا ڪندس ۽ مرض ڇڏائيندس.“

جڏهن راڻي توڏو ڏٺو تہ سمجهائين تہ ان ڪاڪ جو پاڻي پئي پيتو آهي. جانور نهايت شاندار هو. هن کي گهر وٺي، گهنگهرون ۽ جهاٻن سان جهُل وجهي مٿان چڙهي وينس ۽ خوشيءَ وچان چيائينس:

”هل ميان ڪرهل، تہ پسان ماڙيون مومل جون،
تو کي چندن چاريان، طرح موچاري تل،
اسين ماڻيون مومل، تون نايو ناگيليون [19] چرين.“

(شاهہ)

پر قسمت جي مرضي ڪا ٻي هئي. حسين مومل، پنهنجي غم غلط ڪرڻ لاءِ هڪ عجيب طريقو اختيار ڪيو هو، چا ڪندي هئي جو پنهنجيءَ ڀيڻ سومل کي، راڻي جو هڪ پراڻو وڳو پهرائي، پاڻ سان گڏ ساڳيءَ کٽ تي سمهاري ڇڏيندي هئي.

جڏهن عاشق آيو، تڏهن رات هئي. هن ڏٺو ته هنڌ ۾ ٻه ڄڻا ستل آهن. غيرت جي جوش ۾ ٻنهي کي مارڻ لاءِ ترار ڪڍيائين پر وري سوچي، ترار مياڻ ۾ وجهي، پنهنجو لڪڻ کٽ جي آڏو رکي، ماٺ ميٺ ۾ هليو ويو. جڏهن مومل اٿي ۽ نشاني ڏٺائين، تڏهن سمجهائين ته هاءِ غضب ٿي ويو!

”تون ڪاڪ کهي آيو آهين ۽ پنهنجي محبوب کي بيوفا سمجهين ٿو، جت، تنهنجو عقل ته نه اڏامي ويو آهي. تون دل ۾ ڏک سانڍي هليو وئين مينڌرا.“

هتي شاعر، مومل جي ڏک، ماتم ۽ مصيبتن جو هڪ نهايت عجب جهڙو بيان ڪري ٿو: عاج جا ائٽ، ڪيوڙي جي وڻن هيٺان بيڪار پيا آهن ۽ ريشمي پينگهون پپر جي گهاٽن وڻن ۾ اجايون پيون لٽڪن. ڪا به خوشي دل کي آنند ڪا نه ٿي ڏئي. آخر لاچار ٿي مومل هڪ واپاريءَ جو ويس ڪري ڍاٽ وڃي راڻي سان دوبدو ٿئي ٿو، سوڍي جي دل ۾ هن لاءِ عجيب عشق پيدا ٿئي ٿي. جنهنڪري هو هن سان دوستيءَ جو ناتو ڳنڍي ٿو ۽ وقت بوقت دعوت ڏيئي گهر ۾ گهرائيس ٿو، هڪڙي ڏينهن، شطرنج کندي راڻي جي وات مان اوچتو نڪري وڃي ٿو ته اي سوداگر، اڄ ته تون عشق جي شمع مومل جون سڪون ٿو لاهين. بس مومل کي موقعو ملي ٿو ۽ پنهنجي اصلوڪي ويس ۾ اچي، راڻي جي ڏنل منڊي هن جي هنج ۾ اڇلي ٿي. هو انهيءَ راز کي معنيٰ خيز

سمجهي ٿو، پر غصي ۽ غيرت ۾ ڪنڌ ڦيرائي ڇڏي ٿو. ان بعد معشوقه چويس ٿي ته:

”مينڌرا، انسان خطا جو گهر آهي. چڱا چڱائي ڪندا آهن ۽ ٻين کي گهٽ آزاريندا آهن. هو دوستي نِت نباهيندا آهن. ۽ ان جا زنجير نه پڇندا آهن.“

تڏهن راڻو جواب ڏئي ٿو:

”ڇني جا هيڪار، ڪيهي جوڙي تنهن دل

جي،

نه ڄاڻان پيهار، ميڙو مٽي ڪِين جيئري!“

مومل پوءِ ڪيس جهوليءَ کان جهلي چوي ٿي:

”منهنجا محبوب، مان گهر ٻکيارڻ ٿي آئي آهيان ۽ تنهنجو دامن پنهنجي ڳچيءَ [20] ۾ ڳارو ٿي ڪريان.“ پر راڻو مُڙڻ جو نه آهي ۽ آخر دُکي مومل گهر ڇڏي هلي وڃي ٿي. هوءَ حياتيءَ مان بيزار ٿي ڪاٺين جي چکيا تيار ڪرائي ٿي ته:

”مينڌرا، جي اسان جو ميرو هت نه ٿيو ته مان اوڏانهن وڃان ٿي، جتي اسان جا روح گڏبا!“

ائين چئي، هڪ ڪاٺين جي ٻريل باهه جي آڙاهه ۾ ٽپو ڏيئي، سڙي خاڪ ٿي وڃي ٿي.

جڏهن ڪنور جوان کي هن دکدائڪ واقعي جي خبر پوي ٿي، ته هو اتي وڃي هنجون هاري پنهنجي مومل جي پِتر کي

مخاطب ٿي چوي ٿو:

”پياري اسان جو وڇوڙو ختم ٿيو، ڏک سڀ دور ٿيا، تنهنجي عشق ۾ مان به انهيءَ دنيا کان موڪلايان ٿو، جنهن ۾ تون نه آهين. منهنجن دوستن کي چئجو ته راڻو مومل جي ڪڍِ ويو.“

پوءِ نوڪرن کان ڪاٺيون گڏ ڪرائي، انهن کي باھ ڏئي مچ ۾ ٽپي پوي ٿو. هن دکدائڪ ڪهاڻيءَ جي پڄاڻيءَ جو بيان ڪندي شاعر چوي ٿو ته:

”سچا عاشق اهي آهن جي هڪ ٻئي سان وفادار هجن جن جون دليون محبت جي رنگ ۾ رتل هجن. اهڙي عشق جي آگ آخرت جو رستو کولي ٿي.“

پڙهندڙ شايد انهيءَ راءِ سان متفق نه به ٿين، پر ڪين اهو قبول ڪرڻو پوندو ته سنڌي شاعر متئين شعر ۾ هڪ ڏکيو مضمون نهايت نزاڪت سان ادا ڪيو آهي. اسان هن جا شڪر گذار آهيون جو هن اجائي پٽاڙ ڪا نه ڪئي آهي. يورپ ۾ جيڪر اهڙي سنهي تاجيءَ کي وٺي وٺي، خسيس ۽ اجائي ڳالهين سان پيري، گهٽ ۾ گهٽ ٽن جلدن ۾ پورو ڪن ٿا. تنهي قصن جي پڇاڙي دکدائڪ آهي. مشرق ۾ جان ۽ مال هميشه جوکي ۾ رهي ٿو. حياتي ڪنهن به وقت خطرن کان خالي نه آهي، تنهنڪري مشرقي ماڻهو يورپي لوڪن وانگر دکدائڪ يا هولناڪ واقعن جا ڏکها بيان

گهڻو پسند ڪو نه ڪندا آهن. انهن ڪهاڻين ۾ انهيءَ ادب جو ٻج نظر ٿو اچي، جو پوءِ ابوڪاڪشيءَ پنهنجي خداداد ذات جي زور تي تڪميل جي پايي تي پهچايو.

هيٺيان قصا سنڌ ۾ ايترا ته مقبول ۽ پسند آهن جو انهن کي درگذر ڪرڻ موزون نه ٿيندو. انهن مان سيني کان زياده دلچسپ قصو آهي سهڻي ” ٻڏمئيءَ“ جو. پٽ ۽ چارڻ اهو قصو ڏاڍي شوق سان پڙهندا آهن. ڪن جو چوڻ آهي ته سهڻي هندواڻي هئي، ٻيا چون ٿا ته هوءَ سنگر جي هڪ جاٽ جي ڌيءَ هئي، جو جهنگ سيال ضلعي ۾ سنگرندي جي ڪناري تي هڪ ڳوٺ آهي. هن جي پيءَ ڏم نالي پنهنجي هڪ ذات واري سان سندس شادي ڪري ڏني هئي. جڏهن ڄڃ ڪريا ڪرم ڪرڻ ۽ سوڻن لاءِ واھ تي ويئي، تڏهن سهڻيءَ کي سندس مڙس، جهنگ مان ڪير ڪٽي اچڻ لاءِ موڪليو. اتي هن هڪ ميهار [21] ڏٺو ۽ ڏسڻ سان مٿس عاشق ٿي پئي. هيرو ۽ لئينڊر جي يورپين قصي جي رواج جي خلاف، هوءَ روز گهڙي تي سنڌوندي تَري، رات عاشق سان گهاري، هن جي بانسري جا آلاپ ٻڌي، پرھ ڦٽيءَ کان اڳ گهر موٽي ايندي هئي.

سَسون ساريءَ دنيا ۾ بدنام آهن. هت ان مائيءَ، جنهن کي سهڻيءَ جي سس هجڻ جو شرف حاصل آهي، تنهن ڇا ڪيو جو پنهنجي عاشق، ڪوڙو ڪنيار کان هوبهو سهڻيءَ جي گهڙي

جهڙو هڪ ڪَچو دِلو تيار ڪرايائين. سهڻيءَ هڪڙيءَ رات، چانڊوڪيءَ ۾ پنهنجي دوست ميهار سان وڃڻ لاءِ رهاڻيون ڪيون ته اوچتو ميهار ڏي نهاري چيائينس، ته تنهنجي اک ۾ ڦلو ته نه آهي؟ ميهار ڪي سنسو ٿيو ۽ جواب ڏنائينس تو مون ڪي ايترا مهينا پئي ڏٺو آهي، پر پوءِ به تنهنجو ڦُلي ڏانهن ڌيان ڪڏهن ڪو نه ڇڪيو آهي. پانڌيجي ٿو ته اسان تي ضرور ڪا مصيبت [22] اچڻي آهي. ٻئي دفعي جڏهن سهڻيءَ درياءُ پار ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ته ڪَچو گهڙو جو هن جي دغاباز سس، پڪي گهڙي جي بجاءِ اتي متائي رکيو هو، سو درياءَ ۾ ڳري ويو ۽ سهڻي ويچاري کي پاڻيءَ جو موت نصيب ٿيو.

سهڻي جي ساراهه بيتن ۾ اڪثر ڪري هن ريت ڪئي ويندي آهي:

”سهڻي صورت [23] ۽ سيرت ۾ سهڻي هئي، هن ۾ ڪا به وڏ ڪا نه هئي، هن خوشي خاطر گهر ٻار ڇڏيو ۽ محبت جي پنيان قبر نصيب ٿيس.“

دودي ۽ چنيسر جو قصو رزمي وضع جو آهي. ٻهريئن بزرگ يعني دودي کي لنگها ۽ ڀٽ ڏاڍو ڳائيندا آهن. دودو ۽ چنيسر ڀائر هئا. هو سومرا قوم جي شهزادي ڀنگر جا پٽ هئا. دودو ننڍو ۽ چنيسر وڏو هو. جڏهن هنن جو پيءُ مري ويو تڏهن دودو، جنهن سان سارو سپاهه ٻڌل هو سو چنيسر جو حق ماري تخت تي

ويٺو. تاجپوشيءَ جي ڏينهن چنيسر جي ماءُ لڙهه ٻڌي پڇيو ته هي ڇا آهي؟ جڏهن پٽس حقيقت ٻڌايس تڏهن چيائينس ته ”تو جهڙي پٽ کان مون کي ڌيءَ ڄمي ها ته چڱو ٿئي ها.“

ماءُ جو مهڻو چنيسر لاءِ نياڳ جي حد هئي. جڏهن ٻيو ڪو چارو نظر نه آيس، تڏهن مغلن کان مدد وٺڻ لاءِ دهليءَ روانو ٿيو. هن مغل جي دارالسلطنت ۾، شهنشاهه تائين پهچڻ جي ڪوشش ۾ پنهنجو ڪيترو وقت ضايع ڪيو. آخر جڏهن صاف جواب مليس، تڏهن، هن ڇا ڪيو جو بادشاهه جي هڪ پياري هاٿي کي جادوءَ جي لڪڙيءَ(جا ڪيس سفر ۾ هڪ ريبار ڏني هئي) جي هڪ ڌڪ سان ماري ڇڏيائين. انهيءَ ڏوهه لاءِ هن کي علاؤالدين بادشاهه جي اڳيان پيش ڪيو ويو. وزير ڪائنس پڇا ڳاڇا ڪئي. چنيسر ڪيس پنهنجي مطلب کان واقف ڪيو ۽ پنهنجي قوت ثابت ڪرڻ لاءِ هڪ چيتو اڪيلي سر ماري ڏيکاريائينس. بادشاهه هن جي بهادري ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو ۽ ڪيس تخت واپس وٺي ڏيڻ لاءِ پنهنجي سر تياري ڪرڻ لڳو.

جڏهن مغلن جو ڪٽڪ جيسلمير پهتو، تڏهن بادشاهه چنيسر جي صلاح سان دودي ڏي خط لکيو ته ٻه ٽي سومريون اسان ڏانهن موڪلي، اچي آڻ مڃي، سنڌيءَ (دودو) پنهنجي قوم جا ماڻهو گڏ ڪيا. هنن رايو ڏنو ته اهڙو مطالبو قبول ڪرڻ سومرن جي شان وٽان نه آهي، پر تنهن هوندي به چيائون ته ٻڍي مڱڻهار سان،

جو انهن ڳالهين ۾ پڙ سمجهيو ويندو هو، مشورو ڪرڻ ڪپي، هو ٻڍي ڪي ڪپهه ۾ ويڙهي ٽوڪري ۾ وجهي بادشاهه جي حضور ۾ وٺي آيا. هن جواب ڏنو ته سومرن جي قوم جو اهڙو ايمان سورهين پيڙهين ۾ ڪو نه ٿيو آهي. ساڳئي وقت دودي جو مطلب هو ته ڪيئن به ڪري رتوچاڻ کي ٽارجي. سو هڪ سؤ گهوڙا ۽ هڪ هاٿي شهنشاهه ڏي نذراني طور موڪليائين. علاؤ الدين پهريائين انهيءَ خراج قبول ڪرڻ تي راضي هو، پر چنيسر چيس ته ظالم دودي روبرو اچي تحفا پيش ڪرڻ جي بدران جانور موڪلي بادشاهه سان غلامن جهڙو برتاءُ ڪيو آهي. علاؤ الدين غصي ۾ اچي وڌيو، دودو مقابلي لاءِ تياري ڪرڻ لڳو. پهريائين شرم [24] (ٻار ٻچا) اوڏرڪپور راڻي ڏانهن موڪليائون پر پوءِ انهن کي ڪچ جي سمي قوم جي هڪ دلير راجا، ابڙي آبراڻيءَ جي حفاظت ۾ رهاياٺون. ڏرين جي وچ ۾ ڪيترا ڏينهن مقابلا ٿيندا رهيا. آخر ٻنهي جا لشڪر هڪ ٻئي سان دوبدو ٿيا. سنڌين، سندن چوڻ مطابق، عجيب ڪارناما ڪري ڏيکاريا. دودي اڪيلي سر بادشاهه جي پهريدارن تي حملو ڪيو. هو ماڻهن جي ميڙ مان چيريندو علاؤ الدين جي هاٿي جي ٽنگ ۾ خنجر هڻي، مٿي چڙهڻ وارو هو ته مٿانئس وارو وار ٿي ويئي، مڙس بادشاهه کي پهچي ئي پهچي، تنهن کان اڳ پاڻ زخمي ٿي ڪري پيو.

سنڌين جي فوج ۾ اچي ٿاڪوڙو پيو. مغلن، اوڏر کي

شڪست ڏيڻ کان پوءِ سمي تي حملو ڪيو. سمون گهوڙيءَ تي چڙهي، هني تي ويهي، دشمن جي مقابلي ڪرڻ لاءِ پنهنجي ڪوٽ مان نڪتو. هن جا ٿورا ماڻهو اڪيچنيپ ۾ ٽُڪر ٽُڪر ٿي ويا. آخر پاڻ به موت جو شڪار ٿيو. هن جو لاش سندس گهوڙي، جنگ جي ميدان مان گهر ڪڍي آئي. هن جي زال اها ڪارروائي برج تان ڏٺي. هن لاش ڪڍي اپو ڪري دريءَ مان بيهاري ڇڏيو ته دشمن سمجهي ته ابڙو اڃا جيئرو آهي. پر قلعي کي گهيرو ڪيو ويو ۽ زالون پنهنجو بچاءُ نه ڪري سگهيون. تنهنڪري زهر پي سورمين وانگر ساهه ڏنائون.

مڪار چنيسر جڏهن ڏٺو ته منهنجي هٿان خاندان جو ايمان ۽ خاتمو ٿيو آهي، تڏهن علاؤالدين کي پوري ڪرڻ جو پهه پچاياٺين. جيئن سندس پاءُ ۽ ٻيا عزيز سندس هٿان چٽ ٿيا هئا، سو کهي ويو ڄام ابڙي جي اڪلوتي پٽ ڏونگر راءَ وٽ ۽ ان سان صلاح مصلحت ۽ مشورو ڪيائين. انهيءَ جو نتيجو اهو نڪتو جو سنڌ ڪڇ جا سڀ محب اتي ڪٺا ٿيا. فقط حجم ڪو نه شامل ٿيا، جن کي اڃا تائين حقارت جي نظر سان ڏٺو ويندو آهي. لڙاين پٺيان لڙايون ۽ حملا ٿيا ۽ آخر مغلن جو لشڪر ناس ٿي ويو ۽ بادشاهه ستن ماڻهن سان پڇي وڃي ماٿيلي ۾ پناهه ورتي. اتي پهچندي خبر پيس ته دهلي ۾ فساد ٿيا آهن، سو حياتيءَ کان تنگ اچي زهر کائي پران ڏنائين. باقي جيڪي ماڻهو ان جي

لشڪر مان بچيا، سي ڏاڙهيون ڪوڙائي وڃي فقير [25] ٿيا.

اسان جي فهرست ۾ ٻيو آهي پنجاب جو مشهور قصو، جيڪو هير رانجهو [26] جي نالي سان سڏجي ٿو. هير هئي معشوقه ۽ رانجهو سندس عاشق. چون ٿا ته رانجهو، جهنگ سيال يا ڪن جي چوڻ مطابق تخت هزاريءَ جي ڄام محمد عرف فوجي نالي هڪ زميندار جي اٺن پٽن مان هڪ هو. پيءُ ارادو ڪيو ته پٽ کي شادي ڪرائجي. هن انهيءَ مراد سان، ملڪ جي سيني حسين ڇوڪرين کي ڪَٺو ڪيو. پوءِ رانجهي کي چيائين ته تون پنهنجي ڪنوار انهن مان پسند ڪر. ان جوان اتفاق سان وڃي هڪڙيءَ اهڙيءَ عورت تي هٿ رکيو، جنهن کي انهيءَ جماعت ۾ حاضر رهڻ جو حق ڪو نه هو. چاڪاڻ ته هن جي اڳيئي شادي ٿيل هئي. انهيءَ واقعي مان سيني ڪنيائن. خبر نه آهي ته ڪهڙي بنياد تي ائين مشهور ڪيو ته رانجهو جهنگ سيال جي مشهور نازنين، هير تي عاشق ٿيندو. تنهن کان پوءِ عاشق فقيراڻو ويس ڪري معشوق جي ڳوٺ ۾ نڪتو. رستي ۾ ڪي معمولي ڪرشمن ڏيکارڻ کان پوءِ، هن کي آخر محبوب سان ملاقات جو فخر حاصل ٿيو. پوءِ معشوق جي اڳيان زهر جو پيالو پي هن پنهنجي پاڪيزگي نه، ته به عشق جي انتها ثابت ڪري ڏيکاري ۽ اهڙيءَ طرح عاشق معشوق جو ميڙو ٿيو. تنهن کان پوءِ هو ٻيئي سير جي ارادي سان روانا ٿيا.

هي قصو پٽن ۽ چارڻن کي نهايت پسند آهي. انهن مان ڪي هيج مان سهڻي هير جي مقدس قبر تي زيارت لاءِ به ويندا آهن. عاشقن جو قصو هزارن شعرن ۾ چيل آهي. انهن مان ڪي مختصر شعر مثال لاءِ هت ڏجن ٿا، جيئن ته هير چوي ٿي:

"يا الله، رانجهو شل مون کان ڌار نه ٿئي! الله، اسان جي مدد ڪر. ويڌڻ شل نه مون کان سواءِ ڪنهن ٻئي سان محبت ڪري! جتي نانگن ۽ وڇن جا ٻر آهن اتي رانجهو بيدپو گهمي ٿو [27] رات کان وٺي جڏهن مان ساٽس گلابي ويس [28] ۾ گڏي هيس. شل ڪيڙو [29] مربي ۽ سندس تڪليفون ختم ٿين ۽ رانجهو هميشه جهنگ سيال ۾ هجي!"

ٻيو مثال:

"جڏهن سؤ هزار حڪيم نااميد ٿي وڃن، تڏهن رانجهو اچي ته مان بستري مان اٿي کڙي ٿيان. جتي رانجهو پنهنجا ڍڳها وار وڃائيندو، اتان مان مٽي گڏ ڪنديس [30] . مون کي ٻيرن جي هڙي ۾ مزو ٿو اچي، جتي رانجهي جون مينهون ٿيون چرن."

دولهه دريا خان جو قصو به سنڌين جي زور آزمائيءَ ۽ ملڪ گيريءَ جي هڪ نيم تاريخي ڪهاڻي آهي. چون ٿا ته ڪينجهر [31] ڍنڍ جي ڪناري تي ڪينجهر نالي هڪ شهر هو. اتان جي

حاڪم ڄام نندي کي ٻار ڪين ٿيندو هو. تنهنڪري هن گود جي هڪ ٻار وٺڻ جو خيال ڪيو. هڪڙي ڏينهن، شڪار ڪندي، ڏٺائين ته هڪ ريڍار جو ٻار وڻ هيٺان سمهيو پيو آهي. ڪلاڪن جا ڪلاڪ انهيءَ کي ڄاچيندو رهيو. ڏٺائين ته ٻار جي مٿان ڇانوئي ڇانو بيٺي آهي. سمجهيائين ته هيءُ غيب جي نشاني آهي ۽ ٻار وڏيءَ ڳالهه وارو ثابت ٿيندو. تنهنڪري هن کي ڪڻي گود ۾ ورتائين. نالو رکيائينس دولهه دريا خان. خان ساماڻندي ئي نالو ڪڍيو. گهڻائي بهادريءَ جا ڪم ڪيائين ۽ سنڌ جي آسپاس وارا ملڪ فتح ڪيائين. آخر قنڌار وٺڻ جو ارادو ڪيائين ۽ ان ۾ پڻ ڪامياب ٿيو. سڄي واٽ تي باهين جا مچ ٻارائي ڇڏيائين، ته جيئن سندس ماٽيلي پيءُ کي فتح جي خبر پوي. انهيءَ واقعي سببان سنڌ جا ماڻهو خوشيءَ ۾ ڍاپيائي نٿي.

جڏهن دولهو موٽي آيو، تڏهن سولنگي قوم مان سڱ وٺڻ جو ارادو ڪيائين. پر هنن اهو شرط قبول نه ڪيو. بهانو ڪيائون ته اسان وٽ تنهنجي لائق ٻانهن ڪا نه آهي. ان ڳالهه تي خان کي بيحد غصو لڳو.

آخرڪار انهيءَ تڪرار ۾ سولنگين جا چڱا مڙس مارجي ويا. قوم جي سردار هڪ پيرسن مائي هئي جا اتفاق سان بچي ويئي. هن قسم کنيو ته جيستائين وير نه وٺنديس، تيستائين سک سان نه ويهنديس. سو ويئي دهليءَ، مغلن کان مدد وٺڻ. مغلن جي

مدد سان هوءَ هڪ چڱو لشڪر ڪَنو ڪري پنهنجي ملڪ ۾ موٽي آئي ۽ خان سان لڙائي ڪري، کيس سخت شڪست ڏنائين.

اهو ثابت ڪري ٿو ته هڪ عورت جو انتقام ڪهڙو نه خوفناڪ ٿي سگهي ٿو.

مل محمود يا محمود بهادر جو قصو، اسلام جي اوائلي سورمن جي بهادريءَ جي يادگيريءَ کي تازو ڪري ٿو. بهادر مل محمود حضرت علي رضه جي اصحابن مان هڪڙو هو. هو سچن جانبازن وانگر، مڪي مان، خدا ۽ رسول ﷺ جن جي منڪرن جي لشڪر کي ناس ڪرڻ جي ارادي سان نڪتو هو.

انهن ڏينهن ۾ حيدرآباد جي قلعي جو مالڪ، نيرون نالي، هڪڙو ڪافر هو. هن پليت جي ڌيءَ بيبي نگار، شڪار ڪندي جهنگ ۾ پريان باهه ڏٺي. وڃي ڏسي ته هڪ بڪايل شخص شڪار ويٺو پچائي. هن جي پوشاڪ مان صحيح ڪيائين ته هو ڪو اجنبي سپاهي آهي. مائي مرداڻي طبيعت ۽ مزاج جي هئي ۽ ڪثرت ۽ ورزش جو شوق هوندو هوس. سو اجنبيءَ سان زور آزمائڻ لاءِ تيار ٿي. محمود کي اها ڪل ڪا نه هئي ته مخالف ڪا عورت آهي، تنهنڪري هن جي شوق پوري ڪرڻ لاءِ کيس هڪ چڱو خاصو ٺڦڙ وهائي ڪڍيائين. پر هن کي دشمن جي ٻانهن جي پرسان هڪ عجيب قسم جي نرمائش محسوس ٿي. اهڙيءَ طرح ٻه ٽي دفعا ڪوشش ڪيائين، پر ناڪامياب ٿيو. آخر وڌيڪ

مقابلي ڪرڻ کان انڪار ڪيائين. مائيءَ مشڪي نقاب لاٿو ۽ راز ظاهر ڪيائين. ٻئي ڏريون ڏسڻ شرط ٿهه پهه هڪ ٻئي تي عاشق ٿي پيون. آخر ته ٻيئي مشرقي هئا! شاديءَ جي هڪدم تياري ٿي ويئي. اهڙي جلد بازي مغربي ملڪن جي ماڻهن ۾ ممڪن نه آهي. پوءِ مائي عاشق کي پنهنجو نالو ۽ پتو ڏئي هلي وئي. وڃڻ وقت وفاداريءَ جي وعدي سان گڏ هڪ سوني منڊي به نشانيءَ طور ڏنائينس. جوان به وفاداريءَ جو سُنهن کنيو ۽ هن کي مذهب بدلائڻ لاءِ زور پريائين. پوءِ هن کان اجازت ورتائين ته مڪي وڃي پنهنجي مربي عليرضہ کي شاديءَ ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ دعوت ڏئي، وٺي ٿو اچان.

مائيءَ جي ساٿين قلعي ۾ پهچڻ شرط، هن جي پيءُ کي خبر ڏني ته تنهنجي ڌيءَ جي هڪ مسلمان سان لنؤن لڳي ويئي آهي. پڻس ارادو ڪيو ته ڇوڪريءَ جي ڪنهن مٽ مائٽ سان شادي ڪرائي ڇڏجي ته چڱو. حڪم ڏنائين ته ڄڃ جو هڪدم بندوبست ڪيو وڃي، ڳاني وارا گهرايا وڃن. ۽ ٻيو مناسب بندوبست ڪيو وڃي. بيبي نگار لاچار ٿي ڪري هڪ تيز رفتار اُٺ تي، هڪ سوار کي مڪي روانو ڪيو. هو جلد وڃي محمود کي پهتو. هو جڏهن موٽيا پئي ته خوشقسمتيءَ سان حضرت علي اسدالله به ڪين پنهنجي برڪت واري گهوڙي، ذوالجناح تي چڙهي اچي پهتو. حيدرآباد ۾ حضرت عليءَ رضہ کي هڪ باغ ۾

ترسائي، مل محمود ويس بدلائي، قلعي جو واءُ سواءُ وٺڻ ويو ته کهڙو قسم ڪٽجي. هڪڙي ٻانهيءَ هن کي سڃاڻي ورتو ۽ ڪيس قلعي جي هيٺان هڪڙي کوھ [32] ۾ بند ڪيو ويو.

حضرت علي رضہ ڪجهہ وقت پنهنجي مريد لاءِ ترسيو، پر جڏهن ڏٺائين ته هو خير ڪي موٽيو، تڏهن هن کي ڳولڻ لاءِ نڪتو. هو سڌو بيبي نگار جي ڪوٺيءَ ۾ پهچي ويو. جڏهن گهوٽ ۽ ڪنوار وڃي آرامي ٿيا، تڏهن موقعو وٺي ظاهر ٿي، گهوٽ کي ختم ڪيائين. تنهن کان پوءِ بهادر محمود کي جلد آزاد ڪرائي، ٽيئي ڄڻا گهوڙن تي سوار ٿي روانا ٿي ويا. ڪافرن به هنن جي پيڇي ڪرڻ ۾ دير ڪا نه ڪئي. فجر جي نماز مهل دشمنن جو ڪٽڪ اچي ڪين ويجهو پيو. هنن گهوڙن تان لهي نماز پئي پڙهي ته دشمن به اچي مٿان ڪڙڪين. بيبي نگار نماز ادا ڪرڻ بعد اٿي دشمنن جو مقابلو ڪيو ۽ بهادريءَ سان وڙهندي ساھ ڏنائين. هن جو عاشق به پنتي نه پيو ۽ حضرت علي رضہ به پنهنجو فرض ادا ڪيو. بيشمار دشمن قتل ڪري، پنهنجن ساٿين جو انتقام ورتائين. تنهن کان پوءِ هو مڪي موٽي ويو.

اهڙيءَ طرح، سنڌ ۾ به ٻين اسلامي ملڪن وانگر عجيب روايتون هلندڙ آهن.

اهي آهن اسان جي سنڌ صوبي جون مکيہ ۽ سڀ کان زياده مشهور روايتون.

باب ڇهون

ڏيهي حاڪمن جي ڏينهن ۽ اسان جي حڪومت ۾ درسگاهن ۽ مڪتبن ۾ اسلامي تعليم- طب ۽ جراحت وغيره جو اڀياس- هندن جي تعليم - ماڻهن کي ڪهڙي تعليم ڏيڻ گهرجي- نسخي الف - بي جي قائدي ۾

مسلمانن جي تعليم جو سرشتو هن ريت آهي: ڇوڪري [1] کي لکڻ پڙهڻ [2] سکڻ لاءِ صبح جو ڇهين بجي کان شام جو ڇهين بجي تائين، مڪتب [3] ۾ موڪليو ويندو آهي. آخوند هن کي پهريائين "الحمد" شريف جا اکر سڃاڻڻ سيکاريندو آهي. هيءَ رسم هڪ مذهبي فرض وانگر ادا ڪئي ويندي آهي، تنهن کان پوءِ شاگرد آهستي آهستي مصحف شريف جو پويون پارو پڙهندو آهي. هن کي اٽڪل ڇهه مهينا مذهبي تعليم جي انهن ابتدائي مرحلن ۾ لڳي ويندا آهن. ان وقت آخود پئسن ۽ ڪپڙن [4] لاءِ دستوري [5] طور جُماڳي طلب ڪندو آهي. تنهن کان پوءِ ڇوڪرو قرآن شريف جون ڪي خاص آيتون حفظ [6] ڪندو آهي ۽ ساڳي وقت لکڻ بہ سکڻ شروع ڪندو آهي. آخوند تلهيءَ

ڪلڪ سان تختيءَ تي اندا پائيندو آهي ۽ شاگرد انهن تي مشق پچائيندو آهي. ساڳي وقت هِجي (آئيوٽا) به سيکاري ويندي آهي. انهيءَ لاءِ ڇهه مهينا ڪافي سمجهيا ويندا آهن.

مڪتب ۾ پهرئين سال ڪان پوءِ، جڏهن ڇوڪر پاڻهي لکي پڙهي سگهندو آهي، تڏهن هن کي معنيٰ سمجهڻ ڪان سواءِ قرآن شريف پڙهائيندا آهن. ترقيءَ جي رفتار تمام ڍلي هوندي آهي. ڇوڪر مادري ٻوليءَ جو باقاعدي ابياس شروع ڪري، تيستائين هو شايد نون ورهين جو ٿي ويندو آهي. مادري زبان يعني سنڌي جو نصاب هن طرح آهي:

1. ”نورنامو“: هي هڪ ننڍڙو سليس مذهبي ڪتاب آهي، جو عبدالرحمان جو لکيل آهي.
2. مخدوم هاشم [9] جو تفسير ۽ ٻيون ڪي تصنيفون.
3. نظم ۽ نثر ۾ ڪهاڻيون، جهڙوڪ ” سيف الملوڪ “ ”ليليٰ مجنون“ وغيره سڀ ڪان وڌيڪ مقبول تصنيفون هي آهن: ”حڪايت الصالحين“[10] ، هي عبدالحڪيم نالي هڪ سنڌي ملان جو عربيءَ مان سنڌيءَ ۾ ترجمو آهي. ان ۾ اوائلي اسلام جي مشهور اوليائن، مردن خواه زالن، جون حياتيون، ڪارناما ۽ ٻيون روايتون ڏنل آهن. لاڏاڻي ۾ رسول ڪريم ﷺ جن جي وفات جو ذڪر آهي، جو ميان عبدالله، ”تاريخ حبيب السير“ تان ورتو آهي. ”معراج نامي“ ۾ رسول ڪريم ﷺ جن جي معراج

مبارڪ واري سير ۽ سفر جو ذڪر ڏنل آهي. ”سؤ مسئلا“ اسماعيل جو لکيل ننڍڙو ڪتاب آهي، جنهن ۾ عبدالحڪيم فقير جو قصو ڏنل آهي. ان ۾ ڏيکاريل آهي ته ڪيئن هڪ فقير، روم جي سلطان جي ڌيءَ جي سؤ سوالن جا جواب ڏئي، ساڻس شادي ڪئي هئي. چون ٿا ته انهيءَ مائيءَ جا بيشمار عاشق [11] هوندا هئا ۽ هوءَ انهن کي گمراهه ڪرڻ لاءِ ڪانئن کي سوال پڇندي هئي.

ٻارن لاءِ اهڙيون گهڻيون ئي تصنيفون آهن، جن جي مدد سان هو پنهنجي دماغ ۽ تخيل ۾ سڌارو آڻي سگهن ٿا. هو اٽڪل ٻه يا ٽي ورهيه اهڙا ڪارائتا ڪتاب پڙهندا آهن.

ٻارهن يا تيرهن ورهين جي ڄمار ۾، شاگردن کي باقاعدي فارسيءَ جي تعليم ڏني ويندي آهي. شروعات لغتن جهڙوڪ ”دو وابو“ ”توايو“ ۽ ”چشم چراغ“ سان ڪئي ويندي آهي. پهرئين ڪتاب ۾ جيئن سندس نالو ڏيکاري ٿو، فارسي معنيٰ سان سنڌي لفظن جي فهرست ڏنل آهي.”توايي“ ۾ عربي لفظ به ڏنل آهن. پوئين ڪتاب ۾ فارسي فعلن جا گردان ڇاٽايل آهن.

ٻيو، سليس ۽ عام فهم شعر جا ڪتاب جيئن ”ڪريما ۽ ”ناگهان“ آهن، جي سعدي جا لکيل سمجهيا ويندا آهن. انهن ڪتابن تي اهي نالا انهن جي منڍ وارن لفظن تان پيل آهن. اهي شعر، سنڌي ساهت ۾ اها حيثيت رکن ٿا، جا انگلنڊ ۾ Deserted Village (ويران ڳوٺ) ۽ Grays Elegy (گري جي مرثين) کي

حاصل آهي.

ٿيون. تاريخ انشا ۽ مشهور شاعرن جا ڪلام، جيئن ته ”گلستان“، ”بوستان“، ”حافظ“،”جامي“،”نظامي“ وغيره آهن. پويان ٿي ڪتاب شرح ۽ حاشيہ [12] ڪان سواءِ پورا ڪڏهن نہ سمجهيا ويندا آهن. اهي علم جا سهارا، آسانيءَ سان دستياب بہ ڪو نہ ٿيندا آهن. سچ پچ ڏکيا ڪتاب جهڙوڪ مثنوي جلال الدين روميءَ جي، خاقاني جا قصيدا ۽ انهيءَ قسم جا ٻيا ڪتاب شاگردن خواهہ استادن جي سمجهہ کان ٻاهر هوندا آهن. فردوسيءَ جو ”شاهنامو“ ورلي پڙهيو ويندو آهي.

جيڪڏهن طالب علم ڪي عالم ٿيڻ جو ارادو هوندو آهي. تہ پوءِ هو پندرنهن سورهن ورهين جي ڄمار ڌاري، ڪنهن مدرسي ۾ وڃي داخل ٿيندو آهي. چون ٿا [13] تہ ٽالپرن جي ڏينهن ۾ سنڌ ۾ اهڙا ڇهہ مکيہ مدرسا هوندا هئا. 1. سيوهڻ، 2. پاٽ، 3. کهڙا، 4. متعلوي يا متياري، 5. عمرڪوٽ جي پرسان مُهڙ، يا ولهار ۽ 6. ناري تي چوٽيارين ۾.

مدرسن جو دارومدار وقف تي هوندو آهي. دنيادار ۽ ديندار ماڻهو مدرسي جي فائدي ۾ بخشش يا وصيت ڪندا آهن. اسلام ۾، هيءُ هڪ نهايت ڪارآمد ۽ تعريف جوڳو رواج آهي تہ ان جا مڃيندڙ مقبرن ۽ خانقاهن جي بدران مدرسن ۽ درسگاهن جي مدد ڪندا آهن. خالص اسلامي ملڪن ۾، (جهڙوڪ افغانستان) ڪيترا

ماڻهو پنهنجي ساري زندگي طالب ٿي ڪنهن مدرسي يا مسجد ۾(جنهن کي ڪنهن وقف مان امداد ملندي آهي) بسر ڪندا آهن. ان مان غريب طالبن کي وڏيون سهولتون ملنديون آهن. اتي هنن کي هميشہ ڪو نہ ڪو اهڙو قابل عالم ملي ويندو آهي، جنهن پنهنجي سڄي حياتي ڪنهن خاص علم جهڙوڪ منطق، فسلفي يا صرف و نحو جي تحصيل ۾ صرف ڪئي هوندي آهي. وقف اهڙن طالب علمن [14] جي پرورش لاءِ هڪ ڪارائتو ۽ ڪفايتي طريقو آهي، جي زندگيءَ ۾ طبيعتاً ڪنهن عملي ڪم ڪرڻ جي لائق نہ هوندا آهن. اهو هنن جي ڪاهليءَ کي، چڱي ڪم ۾ رڌل رکندو آهي. ٽالپر هر هڪ مدرسي کي ان جي ضرورت مطابق ماهيانو وظيفو ڏيندا هئا. هڪ هڪ مدرسي ۾ هڪ يا ٻہ مخدوم هوندا هئا، جي مٿين درجن جي طالبن [15] کي درس ڏيندا هئا، انهن کي چڱيون پگهارون ملنديون هيون ۽ سندن نهايت تعظيم ڪئي ويندي هئي. انهيءَ عهدي لاءِ گهڻا ماڻهو خواهان هوندا هئا. ملڪ جو وڏي ۾ وڏو سيد بہ انهي عهدي لاءِ درخواست ڪرڻ کان عار ڪين ڪندو هو. ٻيا استاد، ٽي چار يا پنج مولوي هوندا هئا، جن کي ٽيهن کان سٺ رپين تائين وظيفو ۽ بعضي کي انعام پڻ ملندا هئا. خطابين جو تعداد مقرر ڪو نہ هوندو هو. ان جو مدار مدرسي جي جڳهہ [16] جي وسعت تي هوندو هو. شاگردن کي روزاني خوراڪ ۽ ڪن حالتن ۾ روڪ خرچي بہ ملندي هئي. ڪين

ڪپڙو لٽو بہ سرڪاري خرچ تي ملندو هو. هو سڄو ڏينهن پڙهندا هئا، سواءِ اڱاري ۽ جمعي جي ڏينهن جي. ٻن عيدن ۽ محرم ۾ عاشورن جي موقعي تي ڪين موڪلون ملنديون هيون. جيڪڏهن ڪو طالب پاڻ ڪي لائق ثابت ڪندو هو تہ ڪيس ٻئي ٻئي سال گهر وڃڻ جي لاءِ ٻہ ٽي هفتا موڪل ملندي هئي. بنان موڪل غير حاضريءَ ۽ نافرمانبرداريءَ جي سزا مدرسي مان نيڪالي هوندي هئي. بدڪاريءَ لاءِ خاص ڪري، جنس نازڪ سان دڙا[17] هنيا ويندا هئا. شاگردن کي تلوارن ڪٽارين ڪڻڻ جي اجازت هوندي هئي، بلڪ هو اهو پنهنجو حق سمجهندا هئا. پر هو انهن جو بيجا استعمال ڪين ڪندا هئا، جيئن افغان طالب العلم ڪندا آهن.

تعليم جو عام نصاب هن ريت آهي: جيڪڏهن سنڌي زبان جي اسان جي مادري زبان سان، فارسيءَ جي لاطينيءَ سان ۽ عربيءَ جي يوناني زبان سان ڀيٽ ڪبي تہ ڏسڻ ۾ ايندو تہ عيسائي يونيورسٽين ۽ اسلامي مدرسن ۾، جوان طالب علمن کي هڪجهڙي دماغي غذا ملي ٿي: 1. صرف و نحو، 2. منطق، 3. فقہ، 4. تفسير، 5. حديث ۽ آخر ۾ علم معاني، بيان ۽ بديع ، جو ورلي پڙهيو ويندو آهي.

درسي ڪتابن جو مختصر احوال دلچسپيءَ کان خالي نہ رهندو. طالب علم صرف جا بنيادي اصول يا عربي فعلن جا گردان، شايد مڪتب مان اڳيئي سکي ايندو آهي. پهريون ڪتاب [18]

جو هن پڙهيو سو اهي ميزان صرف نالي، فعلن جي مضمون تي مشهور ولي ۽ عالم، لال شهباز جو لکيل مختصر رسالو. اهو گهڻو ڪري اجناس يا منشعب وانگر حفظ ڪيو ويندو آهي. اجناس ۾ اشتقاق ٺاهڻ جا سليس قاعدا آهن. ”قسم دويم“ ۾ بيقاعدي فعلن جو ذڪر ۽ صرف صغير [19] ٺاهڻ جو طريقو ڏنل آهي. اهي ٻيئي ڪتاب، فارسيءَ ۾ لال شهباز جي روحاني قلم جا لکيل آهن. ٽيون ڪتاب جو اڪثر پڙهيو ويندو آهي، تنهن جو نالو آهي ”عقد“، اهو بہ ساڳئي مصنف جو جوڙيل آهي. اهو گڏيل فارسيءَ ۽ عربيءَ ۾ لکيل آهي، ۽ حرفن جي تبديل جي بي پايان، مضمون سان تعلق رکي ٿو. ان ۾ جدا جدا قسمن جي بيقاعدي فعلن جا اصول پڻ ڏنل آهن. چوٿون ڪتاب آهي ”زبدة“، ان ۾ ساڳي مضمون جا وڌيڪ مثال ڏنل آهن. اهو ڪتاب ياد ڪرڻ لاءِ نظم ۾ بہ لکيل آهي ڪي شاگرد نثر ياد ڪندا آهن ۽ ڪي نظم. تنهن کان پوءِ طالب، نحو يا اسمن ۽ ضميرن وغيره جا گردان پڙهڻ شروع ڪندو آهي. اول اول هو مشهور ڪتاب ”مائة عامل“ يا سؤ مکيہ حرف ۽ ان جي شرح [20] پڙهندو آهي. انهن ڪتابن جي دور بعد هو وري ٻيهر صرف ڏي ڌيان ڏيندو آهي ۽ مير سيد علي شريف [21] جي تصنيف يا جاميءَ جو فارسي ۽ عربيءَ ۾ تصنيف ٿيل ڪتاب ”صرف زرادي“ پڙهندو آهي. اتي هن جي تعليم ختم ٿيندي آهي. جيڪڏهن اڃان بہ وڌيڪ تحصيل ڪرڻ جي مرضي

هوندي اٿس ته ”عجيب چوڪري“[22] ابن حاجب جو بي بها ڪتاب ”شافيه“ پڙهندو آهي. پر هيءُ ڪتاب اڪثر استاد خواه شاگرد جي سمجهه کان ٻاهر هوندو آهي، ڇاڪاڻ ته جاربردي يا الرازيءَ جون شَرَحون ڪن ٿورن وٽ آهن. تنهن کان پوءِ وري ڦري ايندو آهي نحو تي ۽ ابوالحسن علي الضريري القهُندي جو عربي ڪتاب ”نحوضريري“ پڙهندو آهي ۽ منطق سکڻ شروع ڪري ڏيندو آهي. عربي صرف و نحو ۽ منطق جي وچ ۾ ٿورو تفاوت آهي ۽ اهي ٻئي هڪ ٻئي جي مدد کان سواءِ چڱيءَ طرح ڪو نه سمجهي سگهبا آهن. نحو تي جي مکيه ڪتاب پڙهيا ويندا آهن، سي هن ريت آهن: سجاونديءَ جي تصنيف، اهو ڪتاب اهڙو قيمتي نه آهي، جهڙو سمجهيو وڃي ٿو. هداية النحو ۽ آخر ۾ الڪافيه [23]، جو برزبان ياد ڪيو ويندو آهي ۽ ان سان گڏ جاميءَ جي مشهور شرح جنهن کي ”شرح ملا جامي“ چوندا آهن ۽ عبدالحڪيم ۽ عبدالغفور جون حاشيون.

منطق ۾ پهريون ڪتاب جو پڙهيو ويندو آهي، سو آهي فرفوريوس جو ”ايساغوجي“، جو اثير الدين ابهري عربيءَ ۾ ترجمو ڪيو هو. اهو هميشه پهريون ڏاڪو ڪري ليکبو آهي. تنهن کان پوءِ ان جي هڪ شرح آهي، جنهن کي ”قال اَقول“[24] چوندا آهن. ان کان پوءِ ڪي طالب ”شمه“ ۽ ان جون به شرحون پڙهندا آهن. شمه برزبان ياد ڪيو ويندو آهي. تنهن کان پوءِ وري به ننڍڙا

رسالا ”نيم روزي“ ۽ ”يڪ روزي“ [25] پڙهيا ويندا آهن. اهي رسالا اڌ ۽ هڪ ڏينهن ۾ لکيا ويا هئا، تنهنڪري انهن نالن سان سڏجن ٿا. انهن کان پوءِ شاگرد علامه عمر بن علي ڪاتبيءَ جي مشهور ڪتاب ”شمسيه“ جو اڀياس ڪندو آهي. نصاب ”قطبي“ سان ختم ٿيندو آهي جا متئين ڪتاب تي هڪ ڊگهي شرح آهي. ڪن عالمن ” زبدة“ ”تهذيب“ ۽ ”سُلم“ به پڙهيا آهن. مرزائن ۽ ٻين منطقين جا منجهائيندڙ ڪتاب بنهه ڪو نه پڙهيا ويندا آهن.

اسلام ۾ منطق جو علم غير مقبول آهي، خاص ڪري نيم خواندن ۾، جي ان تي مذهبي اعتراض [26] وٺندا آهن. مگر اها ڳالهه سڀ قبول ڪندا آهن ته منطق جو علم عقل کي تيز ڪري ٿو. ڪي وري ان کي شيطاني علم ڪري سمجهندا آهن. جوان شاگرد جڏهن ترڪيب جون پيچيدگيون سکي علم ڪلام جي جادوءَ جي اثر هيٺ ايندو آهي، ته هن جي دماغ کي الاهي ۽ مذهبي عملن جي زنجيرن ۾ جڪڙيو ويندو آهي. انهيءَ تعليم جو پهريون ڏاڪو آهي، ”هداية“ ۽ ” وقاية“ ۽ ٻين رواجي حنفي مذهب جي ڪتابن جو پڙهڻ ۽ ياد ڪرڻ“

صغير ٻارن ۽ زالن لاءِ مذهب جي اصول ۽ عمل تي نظم خواه نثر ۾ گهٽائي سنڌي رسالا آهن. شاگرد اهي ڪتاب گهڻو ڪري مڪتب ۾ پڙهندا آهن، تنهنڪري مدرسي ۾ انهن جي وڌيڪ اونهي اڀياس ڪرڻ لاءِ هو ڪجهه قدر اڳي ئي تيار هوندا

آهن. تنهن کان پوءِ ٻيو ڏاڪو آهي ڪو تفسير پڙهڻ، جهڙوڪ: ”جلالين“ ”مدارڪ“، ”بيضاوي“، ”اصمعي“، ”ڪشف جواهر“،

”حسيني“ ۽ ٻيا. ساڳئي وقت حديث جو علم پڻ سيکاريو ويندو آهي. مگر ان جو اونهو اڀياس ڪو نہ ڪندا آهن. چاڪاڻ تہ حديث گهڻي ڪم ۾ ڪا نہ ايندي آهي. حديث فقط اهي پڙهندا، جن کي پنهنجو سمورو وقت مذهبي علم جي تحصيل ڪرڻ ۾ صرف ڪرڻ جو ارادو هوندو آهي. تمام ٿورا طالب نحو ۽ منطق ۾ ايتري ترقي ڪندا آهن، جو معافي ۽ بيان جي علم پرائڻ جي ڪوشش ڪري سگهن. جيڪڏهن ڪي اهڙي ترقي ڪندا بہ آهن، سي ”تلخيص“ نالي هڪ درسي ڪتاب ۽ ان جي ٻن شرحن مختصر ۽ مطعول کان اڳتي ڪو نہ ويندا آهن.

ٻيا علوم هي آهن:

1. قرأت.
2. مناظره.
3. عروض.
4. طب.
5. غيب جو علم جهڙوڪ رمل، نجوم ۽ جعفر.
6. تاريخ، جا ولي پڙهي ويندي آهي.
7. حڪمت يا فلسفو. مون ٻڌو آهي تہ سنڌ ۾ اهڙا ماڻهو

نہ آهن جن ”بو علي سينا“ ۽ ”چلپي“ ۽ ٻيا مشهور مصنف پڙهيا هجن ۽ نہ ڪي منهنجي اهڙن ماڻهن سان ملاقات ٿي ٿي آهي. 8. علم خط.

قرأت يا تجويد يعني قرآن جي صحيح اچارن ۽ پڙهڻ جي فن تي اسان جي صوبي ۾ گهڻو ڌيان ڪو نہ ڏنو ويندو آهي. هندستان [27] وانگر، سنڌ ۾ ستن قارين مان، جن قرأت جا اصول قائم ڪيا هئا، عام طرح ماڻهن کي فقط حفص جي خبر آهي. درس لاءِ عام طرح ”لجزري“ جو ننڍڙو رسالو ڪم آڻيندا آهن، جو سندس وڏي ڪتاب ”طيبات النشر“ جو خلاصو آهي. پر اهڙيون ٻيون بہ گهڻيون عربي، فارسي ۽ سنڌي تصنيفون، نثر خواه نظم ۾ آهن. سنڌ جا ماڻهو عربيءَ جا اچار هڪ عجيب نموني ۾ ڪندا آهن. هو ڪيتري بہ ڪوشش ڪندا آهن. پر پوءِ بہ سندن ناقص تلفظ نہ سڌرندو آهي. ها، البت ڪو حاجي گهڻو وقت مقدس شهرن ۾ رهي پنهنجي وطن موٽي ايندو آهي، تہ اهو صحيح اچار ڪري سگهندو آهي، نہ تہ ٻيو مڙيو ئي خير. ساڳئي وقت سارو ملڪ، حافظن سان ڀريو پيو آهي، جن کي سارو قرآن برزبان ياد آهي. اهي ماڻهو مسجدن ۾ ۽ مقبرن تي ختما ڪري، پنهنجو گذران ڪندا آهن. هو ننڍي هوندي کان وٺي حفظ ڪرڻ شروع ڪندا آهن ۽ پنجن، ستن ورهين [28] ۾ سارو قرآن ياد ڪندا آهن. سيني عالمن کي ڪتاب مقدس جا هيئيان حصا ياد ڪرڻا

پوندا آهن:

1. فاتحه يا پهريون فصل.
2. آخري جزءِ يا حصو، ان جون ننڍيون سورتون نماز ۾ پڙهبيون آهن.
3. ڇٽيهون باب ياسين، جو سڪرات جي آسانيءَ لاءِ پڙهيو ويندو آهي.
4. چوٽيتاليهون، ايڪهترهين ۽ ٽيهترهين باب جون سورتون، جي مصيبت، تڪليف ۽ تنگيءَ ۾ تعويذ جو ڪم ڏينديون آهن.
5. مصحف جا اهي حصا، جن ۾ احڪام ڏنل آهن. مثلاً ٻئي پاره. وضوءَ ۽ غسل تي مختصر آيتون آهن.

خوشقسمتيءَ سان علم مناظره يا حجت جي فن جي گهڻي خبر ڪا نه اٿن. اهو علم منطق جي هڪ شاخ آهي. يونانين وانگر سنڌي به ان کي ٻن ڀاڱن ۾ ورهائين ٿا: هڪڙو استفهاميه مناظره ۽ ٻيو عام مناظره. انهيءَ قسم جو مون فقط هڪرو ڪتاب ڏٺو آهي. اهو هڪ ننڍڙو رسالو هو، جنهن ۾ ست جدا جدا مضمون هئا. انهن ۾ ڏيکاريل هو ته مخالف ذر جيڪڏهن برابر هجي ته ڪيئن هن کي رد ڏجي ۽ پاڻ غلط هجي ته ڪيئن پنهنجيءَ راءِ کي صحيح ثابت ڪجي.

علم عروض، عربي صرف و نحو جي شاخ ڪري نه شمار

ڪئي ويندي آهي، تنهنڪري ان جو ورلي باقاعده اڀياس ڪيو ويندو آهي. فقط "نصاب الصبيان" ۽ ان جون شرحون عام طرح ڪم آنديون وينديون آهن.

طب جو طالب العلم پهريائين " طب يوسفي"[29] پڙهندو آهي. اهو هڪ ٿورڙن صفحن جو نثر ۽ نظم ۾ لکيل رسالو آهي ۽ ان جا بيت ياد ڪيا ويندا آهن. تنهن کان پوءِ، هو ادويات ۽ علاج جون فارسي تصنيفون جهڙوڪ "ميزان" ۽ "تحفة المومنين" پڙهندو آهي. ساڳئي وقت هو ڪنهن گانڌي يا پساريءَ جي دڪان تي وڃي، سندس پيشو پڻ سکندو آهي. پوءِ هو پنهنجو خاص پيشو اختيار ڪندو آهي. سنڌ ۾ حڪيم ٽن درجن جا هوندا آهن: هڪڙا ادنيٰ يعني ڪورا جاهل، جي لکي پڙهي نه ڄاڻن، ٻيا وچولا، جي سنڌيءَ يا سليس فارسيءَ جا ڪتاب پڙهي سگهن. ٽيان اعليٰ، جي وڏي پايي جا ۽ تعليم يافته [30] هوندا آهن ۽ علمي ٻولين جي چڱي واقفيت هوندي اٿن. طالب کي ڪنهن مشهور حڪيم جو شاگرد ٿيڻو پوندو آهي، جنهن کان هو علاج جا آسان طريقا سکندو آهي. هو نشتر هڻڻ جو علم نهايت محنت ۽ ڪوشش سان اک ۽ پير جي پنن تي سکندا آهن. قاروره يعني پيشاب، خبرداريءَ سان چڪاسيو ويندو آهي. نبض جون خاصيتون پڻ سکيون وينديون آهن. ڏنپ استاد پاڻ ڏئي ڏيکاريندو آهي. تنهن کان پوءِ هو مفلس مريضن جي علاج ڪرڻ جي لائق سمجهيو ويندو آهي.

مرهم پٽي ڪرڻ، رت ڳڙهه ڦيهڻ ۽ ڦلي ڪڍڻ جو ڪم بہ انهن تي سڪندو آهي. پڇاڙيءَ جو هو علم تشريح ۽ جراحيءَ جو مختر اپياس ڪندو آهي. پرهيز جي اصولن، نسخن ۽ جڙين ٻوٽين [31] جو هن کي ڪافي علم هوندو آهي.

الڙ حڪيم، پنهنجي ليکي ماڻهو مارڻ شروع ڪندو آهي. سنڌيءَ ۾ چون تہ ”دوا اندر دم ٻاهر“. آزمودو ۽ شهرت حاصل ڪرڻ لاءِ هو پُڙيون ۽ صلاح مفت ڏيندو آهي. شهرت حاصل ڪرڻ جو اهو طريقو اهڙو خطرناڪ نہ آهي، جهڙو ڏسڻ ۾ اچي ٿو. گهڻا ماڻهو صلاح مصلحت ڪري دوائون وٺي ويندا آهن، پر انهن جو استعمال ڪي ٿورا ڪندا آهن.

ماڻهن کي مارڻ ۽ ڪارڻ ڪان پوءِ، حڪيم پنهنجو محنتاڻو وٺڻ شروع ڪندو آهي. في، علاج کان اڳ ۾ مقرر ڪئي ويندي آهي ۽ چڱڻ کان اڳ ڏيڻي پوندي آهي. حڪيم کي خبر آهي تہ جيڪڏهن مريض مري پيو تہ هن جا رشتيدار ڪيس معاوضو ڪو نہ ڏيندا. پر جيڪڏهن هو بچي پيو تہ بہ لوازمي ملڻ جو امڪان گهٽ هوندو آهي. اجوري جي مقدار جو مدار، مريض جي شان ۽ دولت تي هوندو آهي. جيڪڏهن مريض ڪنهن وڏي عهدي تي هوندو آهي تہ في هن جي ڪرم تي ڇڏي ويندي آهي. پيشي ۾ ايمانداري خيرڪي هوندي آهي. حڪيم کي بيمار زالون ورلي ڏسڻ ڏيندا آهن. حڪيم ۽ مريضہ جي ٺهي وڃڻ جو هر وقت انديشو رهندو

آهي. حڪيم کي هر ڪنهن نموني جي سهولت ڏني ويندي آهي. هن کي سواري لاءِ وهٽ موڪليو ويندو آهي. ڪمري ۾ عزت واري جاءِ تي ويهاريندا اٿس، ۽ اهڙي قسم جون ٻيون سهولتون بہ ڏنيون وينديون آهن. جيڪڏهن ائين نہ ڪن تہ مريض کي فضيلت [32] سيڪارڻ لاءِ نسخي ۾ ضرور ڪا نہ ڪا ڀل چوڪ ٿي ويندي. تشخيص هن نموني ٿيندي آهي: حڪيم ويهي مريض کي جاچي، علامتون پڇي، سندس نبض ڏسندو آهي. بعضي هو سندس پيشاب گهرائي چڪاسيندو آهي. تنهن کان پوءِ هو عربيءَ ۾ ڪجهہ پڙ پڙ ڪندو آهي تہ جيئن ڪنهن کي ڪجهہ سمجهہ ۾ نہ اچي. آخر هو مريض کي دلداري ڏيئي، ڪانئس موڪلائيندو آهي. تنهن کان پوءِ هو وجي ڪتاب اُٿلائي ڏسندو آهي ۽ مرض جي تشخيص ڪندو آهي. ان بعد هو هڪ ڊگهو نسخو [33] لکندو آهي. شروعات نشتر سان ڪئي ويندي آهي، پوءِ جلاب ڏنو ويندو آهي ۽ پڇاڙيءَ جو خوراڪ جون هدايتون هونديون آهن. پرهيز سخت ڪرائي ويندي آهي. جيڪڏهن مريض نشتر ۽ جلاب مان ڇڙهيو تہ هن جي بچڻ جو امڪان هوندو آهي. جيڪڏهن ڪو مريض بيماريءَ مان اٿندو آهي تہ سندس سمورا عزيز گڏ ٿيندا آهن ۽ حڪيم تمام گنڀيرتا سان مريض کي غسلِ صحت يا مٽي تي پاڻيءَ وجهڻ جي اجازت ڏيندو آهي. حاضرين ان جي مٿان پئسا گهوريندا آهن. اهي پئسا حڪيم جو لوازمو سمجهيا ويندا آهن. پر

جيڪڏهن ڪا ڳالهه هيٺ مٿي ٿيندي آهي ته حڪيم پاڻ کي ۽ فوتيءَ جي عزيزن کي آٿت ڏئي چوندو آهي ته جيڪا الله جي مرضي، بس قسمت ائين هئي، ان ۾ شايد غيبات جو هٿ هو!

سنڌ ۾ جراحي تمام پٺتي پيل آهي. علم تشريح جو پورو اڀياس ڪو نه ڪيو ويندو آهي. اهي ڪتاب، جن ۾ بدن جي عضون جون شڪليون ۽ بيان ڏنل هوندا آهن، سي جاهل ڪاتب نقل تان نقل ڪندا آهن. تان جو انهن جو اصلي مقصد ئي بدلجي ويندو آهي. وڌيڪ تي مذهبي اعتراض ڪيو ويندو آهي، جنهنڪري استاد خواهه شاگرد جاهل هوندا آهن. نه سنڌ بلڪ سڄي مشرق ۾ ماڻهو يورپي جراحن جي ڪاريگريءَ ۾ اعتقاد رکندا آهن. پر اسان جي دوائن ۾ هنن کي ايمان ڪو نه هوندو آهي. اسان ڏيهي ماڻهن جي بدني بناوت، خوراڪ ۽ عادتن جو چڱيءَ طرح اڀياس ڪو نه ڪيو آهي، تنهنڪري ڪيترن خوبين هوندي به اسان جي حڪيمن لاءِ انهن کي عزت ڪا نه آهي. هو اهو به سمجهي نه سگهندا آهن ته اسان ڇو قوت باهه جي ادويات کان غير واقف آهيون. مشرق ۾ اهڙو طب جو ڪتاب نه هوندو، جنهن جو ڪجھ حصو انهيءَ مسئلي لاءِ وقف ٿيل نه هجي. هر هڪ حڪيم کي گهٽ ۾ گهٽ ڏهه پيرا ڏينهن ۾ انهيءَ مسئلي تي مشورو ڏيڻو پوندو آهي.

هڪڙو شريف ماڻهو پنهنجي گهر واريءَ کي ويم ۾ مرڻ

ڏيندو، پر ڪو ويڄ يا حڪيم نه گهرائيندو! تنهن کان سواءِ ويم جو ڪم رڳو دايون ڄاڻن. ان جو نتيجو اهو نڪرندو آهي ته جي ويم سولو هوندو آهي ته واهه، نه ته مائيءَ جو ٿيو خاتمو. اهڙين حالتن ۾ ٻيو علاج هوندو آهي صدقو ڪيڻ، دعائون پڙهڻ يا مريض جي ستر ۾ تعويذ ٻڌڻ، جي مائي هيٺ مٿي ٿي ته گارين جو وسڪارو هوندو آهي[34] جنن تي.

سنڌ جا ماڻهو ڪنهن زماني ۾ خوشنويسيءَ ۾ مشهور هوندا هئا. هن وقت هنن وٽ فقط ٽن نمونن جا اکر آهن:

1. نسخي، جنهن کي عام طرح عربي اکر چوندا آهن.
2. نستعليق يا چٽا اکر.
3. شڪسته يا پڳل اکر.

مون سنڌ ۾ نسخي اکرن جا تمام سهڻا نمونا ڏٺا آهن. عام طرح سنڌ ۾ اهي اکر چڱيءَ طرح لکيا ويندا آهن. پر شڪسته اکر نهايت اٹوٹندڙ نموني ۾ لکيا ويندا آهن. ڪوفي اکر هاڻي ماڻهن کان بلڪل وسري ويا آهن. پر مسجدن ۽ مقبرن جون پٿيون شاهدي ڏين ٿيون ته انهن جو ڪنهن زماني ۾ گهڻو رواج هوندو هو. ٻين زيبدار اکرن جهروڪ ثُلثي، ريحان وغيره اکرن جي ماڻهن کي خبر به نه آهي. ٽالپر مير، خوشنويسن جا مربي هوندا هئا. هو بعضي بعضي مشهور ڪاتب ايران کان به گهرائيندا هئا.

پڇاڙيءَ جو سنڌ ۾ مسلمانن جي تعليم متعلق ايترو چوڻ

ضروري آهي تہ اسان جي نقطئہ نظر کان ان ۾ حسابن تي تمام گهڻ ڏيان ڏنو وڃي ٿو. حافظي تي عربي صرف و نحو جي باريڪ نڪتن جي بوجي وجهڻ ۽ درسي ڪتاب بر زبان ياد ڪرڻ جو رواج، تعريف جي قابل نہ آهي. پر هنن کي حفظ ڪرڻ جي طريقن جي خبر آهي، جيتوڻيڪ هو جديد يورپي طريقن کان بلڪل غير واقف آهن. اکرن کي عدد ڏيڻ جو دستور، جنهن کي ابجد چوندا آهن، سو تاريخن ڪڍڻ لاءِ هڪ نهايت ڪارائتو طريقو آهي، ان جي مدد سان شاگرد بامعنيٰ جملا [35] حفظ ڪري، تاريخون ياد ڪري سگهن ٿا. مصنوعي لفظ، جن ۾ مخفي معنائون رکيل هونديون. يا جوتشن يا رمل جا حساب وغيره ڏنل هوندا آهن، تن جو پڻ گهڻو رواج آهي. هي اڪثر بيتن جي صورت ۾ هوندا آهن. پيشن ۽ هنرن سان واسطو رکندڙ شعر گهڻو ڪري ياد ڪيا ويندا آهن. انهن جي مدد سان ترڪيب، منطق ۽ علم عروض جا نڪتا سولائيءَ سان ياد ڪري سگهبا آهن. [36] ۽ اهي حافظي ۾ گهڻو عرصو رهندا آهن. اهي برابر ڪارآمد طريقا آهن، پر انهن جو اثر وگيانڪ طريقي جي علمن جهڙو پختو ۽ پائدار نہ آهي.

سنڌ جي برهمڻن جي وديا جي مون کي ذاتي خبر ڪا نہ آهي، مگر مون انهيءَ نيات جي ماڻهن سان ڳالهيون ڪري، ڪافي معلومات حاصل ڪئي آهي. هو سڀ قبول ڪن ٿا تہ اسان جي وديا فقط سنسڪرت وياڪرڻ، جوتش [37] عام ڌرم شاسترن

تي محدود آهي. ڪي پڳوت، پراڻ يا منتر شاستر بہ سکندا آهن. ڪي ٿورا بجرويد جو سنهيتو ۽ انهن کان بہ ٿورا خود. اهو سڄو ويد پڙهندا آهن. هندو عامل، جو هميشہ ويش ذات جو هوندو آهي، سو ورلي سنسڪرت سکندو آهي. ننڍي عمر ۾ هو ڪنهن برهمڻ وٽ ويندو آهي، جو ڪن ڌرمي ساٽ سڳڻ کان پوءِ وديارتيءَ کي چڳي سوڻ لاءِ ديوناگري آئيويتا پرهائيندو آهي. ان کان پوءِ وديا جو ڪم باقاعدي شروع ٿيندو آهي. اُن ڇوڪر کي آخوند وٽ موڪليو ويندو آهي. جو گهڻو ڪري مسلمان هوندو آهي. اتي هو فارسي زبان لکڻ ۽ پرهڻ سکندو آهي، هو جڏهن ايتري ترقي ڪندو آهي جو ”گلستان“ هر ڪرن جي انشا“ ۽ سليس حساب [38] سمجهي سگهي، تڏهن ڪيس ڪو مٽ مائٽ دفتر ۾ ملازمت لاءِ رکائيندو آهي ۽ اتي هو عريضن لکڻ جا راز ۽ اهڙا سولا حساب سکندو آهي جن جي ڪيس سندس ڪاروبار ۾ ضرورت پوندي آهي. هو پنهنجي پيشي جون لچايون، نڳيون ۽ چالاڪيون پڻ چڳيءَ طرح سکندو آهي. هن جي فارسي نهايت ڪل جهڙي هوندي آهي. هو صرف ۽ نحو جي سليس قاعدن کان بہ غير واقف هوندو آهي ۽ اسم ۽ فعل جي تفاوت جي خبر بہ ڪا نہ پوندي اٿس. هو جامي، نظامي، خاقاني ۽ ٻيا ڏکيا مصنفن جا ڪتاب پڙهندو يا پڙهڻ جو ڏيک ڪندو آهي، پر سمجهي حافظ جو هڪ معمولي شعر بہ نہ سگهندو آهي. هن جي لکڻ جي طرز انشا نويسن جي ناقص

تصنيفن جي طرز تي هوندي آهي ۽ هن جو تلفظ آخوندن جي اچارن تي ۽ اکر دفتر جي ردي اکرن تي ٻڌل هوندا آهن. جيڪڏهن نانڪ شاهه جي متن ۾ ويساهه هوندو اٿس، ته هندو عامل اڪثر گرنٿ جا شبد واچڻ ۽ ٻولڻ سڪندو آهي. هو گرنٿ جي سمجهڻ يا گُرمکي اکرن پڙهڻ جي ڪوشش نه ڪندو آهي، جيستائين ڪو خاص مقصد نه هوندو اٿس. رواجي طرح هو ضروري پراوٿنائن جو نستعليق اکرن ۾ هڪ نقل وٺندو آهي ۽ اهو ڀڳتيءَ جي اُتساه ۽ ويساهه مان پڙهندو آهي. مون فقط هڪڙي هندوءَ جو نالو ٻڌو آهي، جنهن اهڙي دق علم [39] سکڻ جي ڪوشش ڪرڻ جي همت ڌاري هئي.

هاڻي اسان جي حڪومت ۾ مسلمانن کي هندن کان گهٽ پڙهڻ جون سهولتون آهن. تعليم جي ترقيءَ لاءِ ڇهن مدرسن بدران اسان هن وقت تائين حيدرآباد ۾ فقط هڪ اسڪول کولڻ جي اجازت ڏني آهي ۽ ڪراچيءَ ۾ هڪڙي اندو برٽش اسڪول کي به اسان امداد ڪيون ٿا. ان کانسواءِ هڪ ب؟ي اسڪول کي به اسان مدد ڪيون ٿا، جو خانگي چندن سان هلي ٿو ۽ جنهن جي سنڀال هڪ هندو ڪرستان ڪري ٿو. تنهنڪري مسلمانن جي تعليم جو دائرو هينئر تمام تنگ ٿي ويو آهي ۽ ان جو سارو دارو مدار ننڍن ننڍن مڪتبن تي وڃي رهيو آهي، جن سان سڄو ملڪ ڀريو پيو آهي. هندن جو سوال ٻيو آهي. [40] هنن جا ضمير ۽ اصول

وڌيڪ ملائم آهن. هو پنهنجي حالت سڌارڻ لاءِ ڪرستان ٿيڻ جي آخري قدم کڻڻ کان سواءِ ٻيو سڀ ڪجهه ڪرڻ لاءِ تيار ٿيندا. هو اسان جي ماڻهن کان مذهبي رسالا ۽ انجيل مقدس جا ترجما، جن جي تقسيم ڪرڻ جو اسان جي هموطنين کي شوق آهي، وٺي پڙهندا، خاص ڪري جي اپوجهه سخاوت ڪندڙ کي دنيوي فائدي ڏيڻ جو ذريعو هوندو [41]. هندو پنهنجن حاڪمن کي خوش ڪرڻ لاءِ انجيل پڙهي ان مان فقرا ياد ڪندا، انهن جي اسڪولن ۾ ٻنان ناغي جي ويندا ۽ انهن جي پرارٿنا ۾ به شامل ٿيندا. پر جڏهن هنن جو مطلب پڪي طرح سڌ تي ويندو، يا هو اميد بلڪل لاهي ويهندا، تڏهن هو اوائلي گوا جي "ڀَٽ جي ڪرستانن" وانگر، پنهنجي اسلوڪي جاءِ روپ ۾ ظاهر ٿيندا. پوءِ هو پنهنجي نيات ۾ پنهنجي اصلوڪي جاءِ حاصل ڪرڻ لاءِ جا هنن لالچ ڪري وڃائي هئي، اڳي کان به زياده ڪٽرپڻو ۽ تعصب ڏيکاريندا. مسلمان هنن جي برعڪس پري بيهي زماني جي رفتار کي حسرت جي نگاه سان جاچيندو ۽ پراڻي مذهبي ڀاڪي جي شهادت ڏيندو ته "النناس عليٰ دين ملوکهم" يعني ماڻهن کي سندن حاڪم مذهب ڏيندا آهن.

اڄڪلهه ملڪ جي حاڪمن ۾ ان ڳالهه تي هڪ بيسود ۽ ڏگهو بحث هلي رهيو آهي ته ادبي ۽ سرڪاري ڪاروبار لاءِ ڪهڙي زبان منتخب ڪئي وڃي. ٻولين جا ماهر سنڌيءَ جي

فائدي ۾ آهن، ڇاڪاڻ تہ جنهن مقصد لاءِ زبان جي ضرورت آهي، تنهن لاءِ سنڌي ٻولي نهايت موزون آهي ۽ عام ماڻهو اها چڱيءَ طرح سمجهن ٿا.

ٻي ڌر، فارسيءَ يا هندستانيءَ جي فائدي ۾ آهي. هنن جو خيال آهي تہ سنڌي هڪ خام ۽ ڳوناٺي ٻولي آهي. ازانسواءِ ان جو پورو معيار بہ نہ آهي ۽ ان کي نہ ڪي باقاعدي اکر آهن ۽ نہ ان ۾ ڪو اتهاس آهي. سنڌي اتهاس پست پيل آهي، جيتوڻيڪ سنڌي زبان زنده آهي [42]. هن مسئلي تي گهڻي جهالت ۽ غلط فهمي ڦهليل آهي، پر پوءِ بہ مان سمجهان ٿو تہ زبان جا ماهر ضرور ڪٿندا، ڇاڪاڻ تہ هو حق تي آهن. مطلب ڳالهہ جو هيءُ آهي تہ زبان کي ڪيئن ڦهلائي سڌارجي ۽ ڪارائتو بڻائجي. انهيءَ لاءِ اهو ضروري آهي تہ اسڪول هڪدم قائم ڪيا وڃن.

سنڌ جي پنجن وڏن شهرن يعني ڪراچي، ٺٽو، حيدرآباد، سيوهڻ ۽ سکر ۾ ڏيهي سنڌي اسڪول کوليا وڃن. انهن ۾ لکڻ پڙهڻ، ڪجهہ صرف و نحو ۽ انشا سيکارڻ گهرجي. شاگردن جو تعداد چاليهن يا پنجاه جي اندر هئڻ گهرجي. تعليم جو معياد ٽي يا چار سال هئڻ کپي. سنڌ جهڙي ملڪ ۾ ابتدائي تعليم تي وقت وڃائڻ اجايو آهي.

مڪاني زبان جي انهيءَ خدمت ڪرڻ کان پوءِ واجب آهي تہ اسان پنهنجي ٻوليءَ جي تعليم کي ترغيب ڏيون ۽ ان ۾ اسان

جي پڻ پلائي آهي. جيڪڏهن ڏيهي ماڻهن کي علم پرائڻ جو موقعو ڏيڻو آهي ۽ اهو ثابت ڪري ڏيکارڻو آهي تہ اسان ڪائنٽ گهڻو اڳتي آهيون. جيڪڏهن ڪين پاڻ ڏي اوڏو ڪرڻو آهي تہ پوءِ انهن کي انگريزي ٻولي ضرور سيکارڻ گهرجي. ٽن مکيہ شهرن يعني ڪراچي، حيدرآباد ۽ شڪارپور ۾ اسڪول کولڻ گهرجن. تعليم جو نصاب انگريزي لکپڙهہ، گرامر، مضمون نويسي، حساب، ليکو چوکو ۽ مختصر تاريخ ۾ جاگرافي هئڻ کپي ۽ تعليم جو معياد اٽڪل پنج ورهيہ ٿيڻ گهرجي. انگريزي اسڪولن جا شاگرد سڌا ڏيهي اسڪولن مان کڻڻ کپن، البت جيستائين سرڪاري نوڪريءَ جو دلاسو نہ ڏبو، تيستائين شاگردن جو تعداد نہ وڌندو.

انهيءَ ۾ ذرو بہ شڪ نہ آهي، تہ اسان جي روشن دماغ حڪومت اهي قدم اڳي پوءِ ضرور کڻندي.

سنڌي زبان لکڻ لاءِ گهڻن ئي قسمن جا اکر ڪم آڻيندا آهن. مسلمان عربي اکرن جا ڪيترا نمونا استعمال ڪندا آهن. انهن کان سواءِ هندو گهڻ ۾ گهٽ اٺن قسمن جون آئيويٽائون ڪم آڻيندا آهن، مثلاً:

1. خدا آبادي يا واڻڪا اکر، 2. ٺٽئي جنهن جا ٻہ قسم آهن (الف) لوهاڻہ ۽ (ب) ڀاٽيہ آئويٽا، 3. سرائي، جي اتر سنڌ ۾ ڪم ايندا آهن. 4. خواجن جا اکر، 5. ميمڻن جا اکر، 6. پنجابيءَ جو اچڪو نمونو، 7. پنجابيءَ جي لهندي صورت ۽ 8. گرمکي يا پنجابي.

آئيوٽا ۾ سراسري چاليھ اکر هوندا آهن، جن مان ڏھ حروف علت آهن ۽ ٽيھ حروف صحيح.

اهي اکر لهندي [43] ۽ گرمکيءَ جي معرفت ديوناگريءَ مان نڪتل ٽا نظر اچن. سنڌ ۾ هندو هميشہ اتر کان پئي آيا آهن، تنهنڪري ممڪن آهي تہ هنن اهي آئيوٽائون پنجاب مان انهيءَ صورت ۾ آنديون هجن، جيڪا نانڪ شاھ ڪتب آندي هئي. شايد انهيءَ پوءِ رواجي اکرن جي صورت ورتي، ۽ ان ۾ ايتريون تبديليون ٿيون، جيتريون نياتيون هيون[44]. مانوارو مسٽر جيمس پرنسيپ، انهيءَ ڳالھ ۾ بلڪل غلط آهي تہ سنڌي، مارواڙيءَ جي بگريل صورت آهي يا گجراتي، تامل ۽ ملايالم ڀاشائن جي ميلاپ مان ٺهيل آهي.

پر اهي سڀ آئيوٽائون هن وقت بيڪار آهن. انهيءَ جو سبب هيءُ آهي تہ انهن ۾ پورا حروف علت [45] ڪونہ آهن، جنهن جو نتيجو هيءُ نڪرندو آهي تہ واپاري پنهنجو ليکو چوکو بہ نہ سمجهي سگهندا آهن، جيستائين يادگيري نہ هوندي اٿن.

اسڪولن ڪولڻ کان اڳ اهو ضروري آهي تہ هي ڪارائتا اکر چونڊ ڪيا وڃن. مگر انتخاب ڪرڻ ۾ مشڪلاتون آهن. چئن نمونن جي اکرن جي حمايت ڪئي ويئي آهي، يعني 1. ديوناگري، 2. خدا آبادي، 3. گرمکي ۽ 4. نسخي.

ديوناگري، جا سڀني کان وڌيڪ علمي آئيوٽا آهي ۽ اها

اسان جي الف ب سان مشابهت رکي ٿي. ديوناگري لغتن، وياڪرڻن ۽ اهڙن ٻين پستڪن لاءِ ڏاڍي موزون آهي، جي ڪتاب يورپي ماڻهن ڪي ڏيهي ٻولي سيکارڻ لاءِ تيار ڪيا وڃن ٿا. ساڳئي وقت ان ۾ ڪيتريون ڪوتاهيون پڻ آهن. گهٽ ۾ گهٽ ويهن اکرن [46] ڪي سجاڻپ جون نشانيون ڏيٽيون پونديون، نہ تہ سمجھ ۾ نہ ايندا. تنهن کان سواءِ، جيتوڻيڪ اهي اکر ڇپيل ڪتابن لاءِ موزون آهن، پر اهي سرڪاري لکپڙھ ۾ اهنجا ۽ اوکا لڳندا[47]. ماڻهو بہ اهي آسانيءَ سان ڪو نہ سکي سگهندا. هن وقت هو انهن کان غير واقف آهن. هي اعتراض تمام وزنائتو آهي. هڪڙي عام فهم الف بي ڪدي، ان جي جاءِ تي ٻي نئين آئيوٽا مڙهڻ هڪ تمام ڪَٺن ۽ بيسود ڪم آهي.

خدا آبادي [48] اکرن جي حمايت انهيءَ ڪري ڪئي وڃي ٿي جو هو اڳيئي گهڻي قدر ڪتب آندا وڃن ٿا. پر انهن جو استعمال هندن جي فرقي تائين محدود آهي. جيتوڻيڪ اهو تمام اهم فرقو آهي. هندن ۾ فقط واپاري طبقو اهي اکر ڄاڻي. منشين ۽ عاملن جو انهن سان ڪو بہ واسطو ڪو نہ آهي. انهن تي مکيہ اعتراض هيءُ آهي تہ هاڻوڪيءَ صورت ۾ اهي پڙهڻ تمام ڏکيا آهن. ڪنهن صلاح ڏني آهي تہ انهن اکرن کي گجراتي حروف علت جو جامو پهرائي [49] نئون روپ ڏجي. اها ڳالھ شايد ڏکي نہ ٿئي، پر سوال آهي تہ ماڻهو اها صلاح قبول ڪندا؟

گرمکي اکر، ديوناگريءَ جي سادي صورت آهن. اهي پنجابي زبان جي لکڻ لاءِ نهايت موزون آهن. پر سنڌيءَ لاءِ ڪارائتا نہ آهن. انهن جي استعمال ۾ بہ ساڳيون مشڪلاتون درپيش اينديون، جي ديوناگري اکرن جي ڪتب آڻڻ ۾ اچن ٿيون. ماڻهو انهن ڪان ٿورو واقف آهن. انهن ۾ گهڻيون ڦير ڦاريون ڪرڻيون پونديون. اهي اکر ڇاپي لاءِ چڱا آهن. پر لکڻ ۾ ڍلا ۽ ڏکيا لڳندا.

سنڌ جون حالتون عربي الف بي جي نسخي اکرن جي فائدي ۾ ٿيون نظر اچن. انهن اکرن جي ذاتي خوبين جو ضرور اعتراف ڪرڻو پوندو، ڇو جو اهي عربستان مان اُوڀري، الجزائر ڪان، گنگا ندي ۽ بخارا ڪان سلون تائين پکڙجي ويا آهن! انهن کي صدين جون صديون آزمايو ويو آهي ۽ اهي ڪيترين ئي ٻولين لاءِ ڪارگر ثابت ٿيا آهن. اهي معمولي ڦيج گهٽ ڪرڻ سان هندستانين جي ڄڀ مان نڪرندڙ آوازن، ايران ۽ ملايا جي ماڻهن جي منهن لاتين ۽ عربن جي حلقي مان پيدا ٿيندڙ ٻولين کي ظاهر ڪرڻ لاءِ ڪم آندا ويا آهن. انهن کي ايشيا جي بهترين الف بي ڪري ڇئجي تہ بجا ٿيندو. اها ڳالهہ ممڪن نہ آهي تہ ڪو جديد رومي طرز جا اکر، انهن جي جاءِ پري سگهندا ۽ نہ اهي اکر تمدن جي ترقيءَ سان پنتي پوندا. انهن جي بيهڪ ۾ نزاڪت آهي ۽ اهي سليس ۽ سمجهڻ ۾ آسان آهن. مطلب تہ اهي ٻيءَ ڪنهن بہ الف- بي کان گهٽ نہ آهن. انهن جي خوبيءَ جي ثابتي اها آهي تہ

اهي جنهن زبان لاءِ ٺاهيا ويا آهن، تنهن جو هر هڪ آواز چڱيءَ طرح ظاهر ڪري سگهن ٿا. پر اهو سمجهي سگهجي ٿو تہ جيئن اهي اکر عربيءَ ڪان پري ٿيندا تيئن زياده ڪرندا ويندا. هن وقت سنڌي لکڻ لاءِ انهن ۾ تڪڙي ڦيرگهير ڪري انهن جو روپ بدلايو ويو آهي. اعرابون منجهائيندڙ آهن ۽ هڪ هڪ حرف کي ڪيترا آواز آهن. تنهنڪري اهي حرف ڏکيا ۽ منجهائيندڙ لڳن ٿا. پر انهن جي ذاتي خوبي ڪا نہ ويئي آهي، ۽ اها قائم رکي سگهجي ٿي تہ جيئن تعليم ترقي ڪندي ويندي، تيئن انهن کي سڌارڻ جا اپاءَ ورتا ويندا. هندستاني ماڻهن تازو نستعليق خط لکڻ جي طريقي ۾ ڪيترين ڦيرين ڦارين ۽ سڌارا ڪيا آهن.

نسخي حرفن اختيار ڪرڻ جي حمايت ڪرڻ لاءِ مون کي هي سبب مناسب نظر اچن ٿا:1. ملڪ جو سمورو اتهاس صدين کان وٺي انهن اکرن ۾ لکبو پئي آيو آهي. 2. سڀ تعليم يافتہ مسلمان، اهي اکر پڙهي ۽ انهن مان ڪيترا لکي ڄاڻن، 3. هن وقت ساريءَ سنڌ ۾ هندو عامل اهي اکر پڙهي نٿا سگهن، مگر هو نستعليق سنڌي يا فارسي اکرن کان واقف آهن. جنهنڪري کين انهن اکرن سکڻ ۾ مشڪلات ڪا نہ ٿيندي. 4. انهن اکرن ۾ ايتري رواني آهي جو اهي ڪافي تڪڙا لکي سگهجن ٿا. عربن جي انشانويسي ان ڳالهہ جي ثابتي آهي.

نسخي اکرن کي ترجيح ڏيڻ لاءِ اهي سبب آهن. ٻئي

طرف ڇيو ويندو ته نستعليق جي فائدي ۾ مکيه ڳالهه اها آهي ته صوبي ۾ هر هڪ ليکڪ اهي اکر ڄاڻي. اهي هندستساني ۽ پنجابيءَ [51] ۾ ڪاميابيءَ سان ڪم آندا ويا آهن، تنهنڪري سنڌيءَ ۾ به اهڙائي ڪامياب ٿي سگهن ٿا. انهن تي مکيه اعتراض هيءُ آهي ته جيتوڻيڪ اُهي پروانن، عريضين، حڪمن ۽ سرڪاري لکپڙهه لاءِ برابر ڪارگر آهن، پر انهن جي مختصر نويسيءَ سان ايتري ته مشابهت آهي جو اُهي سنڌي ٻوليءَ لاءِ موزون نه ٿيندا. سنڌي ٻولي آواز، بناوت ۽ اعرابن جي تعداد ۾ اهڙي ته پيچيدي آهي، جو ان لاءِ هڪ وڏيڪ مڪمل الف- بي جي ضرورت آهي، جيئن عام ماڻهن جو عمل ڏيکاري ٿو، سنڌي جا عالم ڏسندا ته سنڌ جي سمورن تعليم يافته ماڻهن کي به ڏيهي بيتن پڙهڻ ۾ تڪليف ٿيندي آهي، جي، ڪي مصنف مذهبي ۽ طبي تصنيفن ۾ اڪثر ڪم آڻيندا آهن. ان ڳالهه جو اهو فيصلو ته آزمودو ۽ تعليم اها تڪليف گهٽي قدر دور ڪندا يا نه. سو مان زبانن جي ماهرن تي ڇڏيان ٿو.

باب اٺون

سنڌ ۾ تصوف، صوفي شاعر، پير، تصوف جا ٻه مکيه طريقا يعني جلالي ۽ جمالي جو بيان

سنڌ ۾ ٻه ڳالهيون سڀ کان زياده توجهه ڏيڻ لائق آهن: پهريون ته سنڌ تمام گهڻا "اولياءَ" پيدا ڪيا آهن. ٻيو ته سنڌ جي ماڻهن ۾ "تصوف" عام پکڙيل آهي.

سر. يو. جونس. [1] تصوف جي متن جو اختصار نهايت فصاحت سان ڏنو آهي. اڄڪلهه يورپ جي عالمن کي انهن جي بزرگن جيتري ئي خبر آهي. پر ڪي ڪتاب مثلاً [2] ڊي.جو.ڊيءَ جو "بخارو" ڏيکارين ٿا ته صوفي فرقي بابت اڃا غلط فهميون آهن.

تصوف جي ابتدا ڪٿان ٿي، تنهن بنسبت تمهيدي طور هتي ڪجهه چوڻ ضروري آهي. انهيءَ ڳالهه جو عالمن اڃا فيصلو نه ڪيو آهي ته تصوف ايران يا هندستان مان شروع ٿيو. يهودي ايسيني صوفي فرقو، جنهن پنهنجا صوفي متا زرتشي مذهب مان ماخذ ڪيا [3] تن جو زمانو مقرر ڪيو ويو آهي. اهو ڏيکاري ٿو

اهي اصول وچ ايشيا ۾ تمام جهوني زماني کان رائج هئا. هندن جا ڌرمي پستڪ ڏيکارين ٿا تہ هندستان جي ماڻهن انهن ۾ گهڻي ترقي ڪئي هئي.مذهبي خيالن جي ڪن ماڻهن جو بہ خيال آهي تہ تصوف هندستان مان پيدا ٿيو. شيعي مذهب وارا ڪي ماڻهو تصوف کي عباسي گهراڻي جي خليفن ڏانهن منسوب ڪن ٿا، جن امامن جي پارسائيءَ شرعي اصولن جي مقابلي ۾، بُت پرست قوم جو هڪ نئون ۽ مرغوب متو پيش ڪيو هو. درحقيقت، تصوف ۽ ويدانت [5] جي اصول ۾ عجيب مشابهت آهي. مثلاً هندن کي ”جوڳ“ جي تاثير بنسبت جيڪو خيال ويٺل آهي، سو صوفين جي ”رياضت“ جي اصول سان ٺهڪي اچي ٿو: ٻنهي جو اهو اعتقاد آهي تہ ڪنهن خاص نموني جي عمل سان انسان ناپاڪ جسم جي بدن کان آجو ٿئي ٿو ۽ غير معمولي طاقت حاصل ڪري ٿو، جنهن جي وسيلي هو روپ بدلائي، مرن ۽ حيوانن کي عقل بخشي، محبت پيدا ڪري، دشمنن کي ماري غيب جو علم ڄاڻي ٿو. روح، پريون، جن ۽ ملائڪ هوا ۾ اڏامندا ڏسي، جادوءَ کي رد ڏئي، درد لاهي، مرن ۽ جيتن جي زهر جا زخم ڇٽائي، سون ٺاهي ، بيمارن کي ڇٽائي، ستارن کي قبضي ۾ آڻي سگهي ٿو. مطلب تہ عبادت جي وسيلي سڀ ڪجهہ حاصل ڪري سگهجي ٿو. پر انساني فطرت هميشہ هر هنڌ هڪجهڙي آهي. هڪجهڙين قومن، هڪجهڙن ملڪن ۽ هڪجهڙين حالتن ۾ هڪجهڙن خيالن پيدا

ٿيڻ جو امڪان هوندو آهي، ۽ هڪجهڙا خيال پيدا ٿيندا آهن. جهونن اتهاسن جا عالم تہ شايد ائين بہ چون تہ تصوف ۽ ويدانت جا اصول اهڙا تہ انسان جي عقل مطابق، سندس ٻلي وارا ۽ تمنائن ۽ آوزن لاءِ مرغوب آهن. جو انهن جي ابتدا يقيناً انسانذات جي پيدائش جي شروع ۾ ٿي هوندي. انهيءَ ۾ ڪو بہ شڪ ڪو نہ آهي تہ اهو طريقو، جيڪو جامي، حافظ، سعدي، جلال الدين، عبدالقادر، ابن الفارض ۽ شاهہ ڀٽائيءَ جهڙن روشن دماغ ماڻهن اختيار ڪيو هو، تنهن ۾ ضرور ڪا ذاتي خوبي هوندي. تصوف جو سڀ کان دلفريب نڪتو آهي، خوبي ۽ حسن جو تصور، ۽ عالمگير فيض ۽ محبت، جيڪي نيڪيءَ جي سرچشمي مان نڪرن ٿا. ايراني ماڻهو، جي تخيل ۽ تشبيہ جا مالڪ آهن، تن مذهب جي نظر يعني پرستيءَ [7] کي مذهب جي نثر يعني وحدانيت سان ملائڻ جو ڪٺن ڪم پاڻ تي هموار ڪيو. انهيءَ طريقي سان هنن نہ فقط پنهنجي عالم تخيل ۾ پرواز ڪرڻ جو شوق پوري ڪرڻ جا اسباب پيدا ڪيا، پر عقل کي الهام تي ترجيح ڏيئي، تخيل جي پرواز کي جائز ٺهرايو. صوفين جي دعوا آهي تہ روح غير مادي آهي تنهنڪري لافاني آهي ۽ ان ڪري ان ۾ ازليت بہ آهي ۽ ابديت پڻ. عقل سيڪاري ٿو خدا پاڪ جي هستيءَ کان سواءِ ٻي ڪا بہ شيءِ، ساڳئي وقت خود زيستہ. غير مادي ۽ زمان کان غير محدود ٿي نٿي سگهي، تنهنڪري انسان جو روح، جو الاهي [8] روح جو

هڪ جزو آهي، سو آدم کي اڌارو ڏنو ويو آهي. آدم اشرف المخلوقات آهي. ساڳيءَ طرح هو چون ٿا ته انسان کي حسن ۽ خوبيءَ لاءِ جا رغبت آهي، سا ڄڻ ته خالق جو روحاني ڪماليت لاءِ سندس دل جو خراج آهي. تنهنڪري صوفي پاڻ کي خيال ۾ غرق ڪري ٿو ڇڏي ۽ پوءِ اڪثر روحاني ڳالهين جي حوض ۾ يا ته تارڪ الدينا ٿيو پوي يا جسماني حسن جي ڦندي ۾ ڦاسي ٿو پوي. مشرقي قومن کي ورلي اعتدال يا وچين رستي لاءِ ميل هوندو آهي. هو گهڻو ڪري هر ڳالهه ۾ حد کان نڪري ويندا آهن. هنن جو نيڪي، بهادري، محبت، عشق ۽ دوستيءَ جو تصور نهايت مٿانهون، بلڪ غير ممڪن هوندو آهي، ۽ جنهن نموني ۾ هو پنهنجي ذاتي مبالغي کي صحيح ٺهرائڻ جي ڪوشش ڪندا آهن، تنهن تي يورپي ماڻهن کي هميشه عجب لڳندو آهي.

مٿئين بيان مان نتيجو اهو نڪتو ته تصوف حسن جو مذهب آهي، جنهن جو هڪ مکيه متو آهي مجازي عشق، جو حقيقي عشق [9] جو نقل آهي. ان جا مقصد شاعراڻي مزاج وارا هوندا آهن يا خود شاعر هوندا آهن. ان جا اصول مي، موسيقي، سماع ۽ روحاني رنگ آهن، ۽ ان جا عبادتخانا باغ، بوستان ۽ قدرتي نظارا آهن، جتي گل جي بوءِ ۽ بلبل جي صدا دل کي خوش ڪري دماغ کي طراوت ڏين ٿيون. تصوف هڪ اهڙو مذهب آهي، جنهن جو وجود انسانذات جي محبت ۽ نيڪيءَ تي ٻڌل آهي.

عام مذهبي اصولن ۽ تصوف جي وچ ۾ وڏا اختلاف آهن. پر تصوف جي ڪامياب هجڻ لاءِ ڪافي سبب آهن. ان جي ڪاميابيءَ جا مکيه ذميوار شاعر آهن، جي گهڻو ڪري سڀني طبقن جي ماڻهن ۾ مقبول هوندا آهن. صوفي شاعر اڪثر ڪري زبان ۽ طبعي علم جو ماهر هوندو آهي. هن کي سرود جي ڏات هوندي آهي ۽ هو بيڌڙڪ تشبيهون ڏيندو آهي، جن جي عام فهم دانائي سڀني کي پسند هوندي آهي. هن جي شعر جي اندروني معنيٰ، سواءِ چند عالمن جي، ٻيو ڪو ورلي سمجهندو آهي. انهيءَ قسمن جا مشهور شاعر عربن ۾ ابن الفارض، ايران ۾ حافظ، سنڌ ۾ شاهه ڀٽائي [10] ۽ افغانن ۾ عبدالرحمان ٿي گذريا آهن. انهن مان هر هڪ جي قوميت قابل غور آهي. مثلاً ابن الفارض پنهنجو ڪلام هڪڙي پختي ۽ فصيح زبان ۾ لکي ٿو، جنهن جو اثر اک ۽ دل ٻنهي تي پوي ٿو. هن جا خيالات سندس وطن جي ڀيانڪ ٽڪرين ۽ ريگستان جي ريتيءَ تان ورتل آهن، تنهنڪري هن جو شعر مردانگي، جوش، ۽ بيباڪي سان گڏ فصاحت، لاهين چاڙهين ۽ چيدن لفظن جو استعمال ڏيکاري ٿو، جي سندس هموطنين جي گوش ۽ روح کي ڪشش ڪرڻ لاءِ ضروري آهن. حافظ سادي زبان ڪم آڻي ٿو، پر هن ۾ علم، مستي، تصور ۽ ارادي جي هڪ عجيب قوت نظر اچي ٿي، جنهن جو پورو قدر ايرانين کان سواءِ ٻيو ڪو به ڪو نه ڪري سگهندو. هن ۾ هڪ

عجيب عشق جو شوق [11] ۾ هر جان واري خواهه بيجان شيءَ لاءِ شفقت ۾ محبت جي بوءِ آهي. جا سندس شعر مان پيئي اپري. هن جي شعر جو اثر اهو ٿيندو آهي، جو تمام گنڀير ماڻهو به سندس صوفيانه خيالن تي مست ٿي پوندا آهن ۽ دل کي تسڪين ڏيندا آهن ته هن جي هر هڪ لفظ ۾ روحاني معنيٰ رکيل آهي. سنڌ جي شاعر شاهه ڀٽائيءَ جي مشڪلات اها هئي ته ڪيس هڪ دهقاني ٻوليءَ سان واسطو پيو هو ۽ سندس سامعين فڪر ۾ خوض وارا نه هئا. هو پنهنجي شعر جي آرايش، تجنيس، ذومعنيٰ ۽ ترنم وارن لفظن جي وڻندڙ جهڻڪار سان ڪري ٿو. هو پنهنجي علم جو اظهار ڪٿي ڪٿي عربي ۽ فارسي ادب جي اشارن سان ڪري ٿو ۽ ڪن هنڌن تي انهن جي عبارتن مان حوالا ڏي ٿو. هن جو ڪلام انهن مضمونن سان تعلق رکي ٿو. جن کان سندس هموطن ماڻهو اڳيئي واقف آهن. پر، هن انهن کي هڪڙي عجيب اصول جي اظهار ڪرڻ لاءِ ڪم آندو آهي. هن جي ڪلام جا ڪيترا حصا [12] ڏيکارين ٿا ته هن کي مهذب گهرو زندگيءَ لاءِ قدر آهي. شاعر طبقي جي ماڻهن کان اهڙيءَ ڳالهه جي اميد رکڻ اڪثر مشڪل هوندي آهي، تنهنڪري اهي ماڻهو، جي شاهه جو شعر سمجهي سگهندا آهن، سي ٻڌي مسرور ٿيندا آهن. عالم ان جي خوبين جي ساراهه مان ڌاپندا ئي نه آهن ۽ هو اهو هر وقت يڪتاري تي ٻڌڻ پسند ڪندا آهن. اڻ پڙهيل ماڻهن کي به انهيءَ

جا خاص ٽڪر برزبان ياد هوندا آهن ۽ هو انهن جي معنيٰ سمجهڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. عبدالرحمان جنهن کي عام ماڻهو رحمان بابا ڪري سڏيندا آهن، سو ان بهادر قوم جو سچو عيوضي آهي، جنهن افغانستان جي پهاڙن جي آزاديءَ جي حفاظت ڪئي هئي. هو پشتو زبان کي، جا سنڌيءَ کان به وڌيڪ ديهاتي زبان آهي. پنهنجي اُداس ۽ ملول شعر لاءِ چڱيءَ طرح ڪم آڻي ٿو. هن وٽ دنيا ۽ دنيا جي ڪوڙن، ٺڳين ۽ ناپائدار نيڪين ۽ مستقل بدي جي لاءِ لعنت ۽ ڦٽڪار کان سواءِ ٻيو ڪجهه به نه آهي. هن کي دنيا لاءِ ايتري ته ڌڪار آهي، جو سندس زهد به ان کي جهڪو نٿو ڪري سگهي. جي ڪنهن وقت هو خوش طبعيءَ جهڙي ڳالهه به ڪري ٿو ته جلد ان لاءِ پڇتائي به ٿو. مون اهڙو افغان ڪو نه ڏٺو آهي جو هن جو شعر سرد آهه ڀرڻ کان سواءِ پڙهي سگهي. ڏيهي حڪومتن ۾ تصوف به تاريخ جي ٻين مخفي جماعتن وانگر هڪ زبردست سياسي اوزار هو. شيخ الجبل حسن صباح جو ئي مثال ڪري وٺو. هن ثابت ڪري ڏيکاريو هو، ته هڪ قابل پر بي اصول ماڻهو ان کان قتل ۽ غارت جو ڪيترو خطرناڪ ڪم وٺي سگهي ٿو. چون ٿا ته سنڌين جهڙن موم دل ماڻهن ۾ به، اڳي زبردست پير، پنهنجن دشمنن کي پنهنجن مريدن جي هٿان آسانيءَ سان مارائي سگهندا هئا. تنهن هوندي به مڪاني حاڪم انهن نام نهاد صوفي فقيرن جي حمايت ۾ هئا. ڪجهه وهم ۽

وسوسي سبب ۽ ڪجهه انهيءَ ڪري ته، هنن وٽ هر هڪ پير جي پوتي ڪچيل هوندي هئي. پيرن کي بهرحال وڏيون سهوليتون هونديون هيون. اسان جي حڪومت ۾ هنن کي مريدن کي ڦٽڪن هٽائڻ ۽ مارائڻ جو ڪو به حق ڪو نه آهي. اسان جي حڪومت ۾ به اڪثر پير پاڻ کي فقير سڏائيندا آهن، پر وٽن سوين خدمتگار ۽ گهوڙا هوندا آهن. هو ڪنهن وقت ماڻهن کي پنهنجي پوشاڪ جي هيٺان، بدن تي پيل اُٺ جي ڏاس جي صدري ڏيکاري، دنيا داريءَ کان پنهنجي لاتعلقيءَ جو اظهار ڪندا آهن. عربستان جا وهابي جوان، انهيءَ ڳالهه تي ٺٺولي ڪندا آهن، ته ڪو فاني انسان ڌڻيءَ وٽ هنن جي شفاعت ڪري سگهندو يا هنن جي پاران ڳالهائي سگهندو. پر ڏکڻ يورپ جي قومن وانگر ڪيترائي ڪمزور دل سنڌي انهيءَ ڳالهه ۾ ويساهه ڪندا آهن ته ولين ۽ فقيرن جي دعا کين دوزخ جي باهه کان بچائيندي [16]. مون ڏٺو آهي ته ايرانين جو تخيل ۽ افغانن جو بي انتها تعصب، انهن ۾ ساڳيو اثر پيدا ڪري ٿو، جيڪو سنڌين ۾ سندن ڪمزوري پيدا ڪري ٿي. انهيءَ ڪري، پير جي مالي حالت ريس ڪرڻ لائق هوندي آهي. هن کي مريدن وٽان آمدني ۽ پيدائش جي اٺين حصي کان ويندي اڌ حصي تائين نذراني طور حصو ملندو آهي. مريدن کي اها همت نه ٿيندي آهي، جو هو ساڻس نڳي ڪري سگهن [17]. اٽلو، جيڪڏهن ڪو اوچتو وارو ملندو اٿن، ته هو ڪيس قيمتي تحفا ڏئي ويندا آهن.

ڇاڪاڻ ته هو سمجهندا آهن ته اسان جي قسمت پير جي دعا سان ڪلي آهي. ائين چوڻ ۾ وڏاءُ نه ٿيندو ته پير جيڪڏهن عقل سان هلي ته ٽيهه هزار رپيا سال ۾ سولائيءَ سان ڪمائي سگهي ٿو. انهيءَ ڪري، پيرن کي اڪثر ايڏي ته وڏائي هوندي آهي جو هو ميرن لاءِ به ڪو نه اٿي بيهندا آهن ۽ نڪي هنن جي تعظيم ڪندا آهن. مير به ويچارا مذهب جي راهه ۾ خاڪساري ڏيکارڻ تي راضي رهندا هئا ۽ جتي زور نه هلندو هون، اتي دل وٽڻ جي ڪوشش ڪندا هئا.

مٿين حقيقتن جي روشنيءَ ۾ ڏسبو ته تصوف کي غلط نموني ۾ استعمال ڪرڻ جو عام ماڻهن تي ڪهڙو اثر پوي ٿو. پر، اسان جهڙيءَ ڌاريءَ حڪومت لاءِ انهيءَ سرشتي جي خلاف قدم کڻي، بند ڪرڻ محال آهي. اسان جي طرفان ڪو به قدم اٽلو شر وڌائيندو. اسان جي حڪومت لاءِ سڀ کان سٺي صلاح هيءَ آهي ته جيترو ٿي سگهي، اوتري قدر غلط قسم جي پيرن جي سياسي وقعت گهٽ ڪجي ۽ علم جي رستي اهڙين بدعتن جي مخالفت ڪجي.

سنڌ ۾ تصوف جا به مکيه فرقا آهن 1. جلالي [19] ۽ 2. جمالي. چون ٿا ته جلالي فرقيوارا، وجود مطلق جي جلالي وصفن جو تصور ڪندا آهن. ظاهر آهي ته هي اصول هندستان مان ورتل آهي. اها ڳالهه هندستان جي اڄوڪن ارينٽين جي رواج مان ثابت

ٿئي ٿي، جي هر نموني جو جرم ڪري پرميشر کي خفي ڪرڻ جي باقاعدي ڪوشش ڪندا آهن ته جيئن هو ڪين نيست نابود ڪري جذب ٿيڻ جو موقعو ڏئي. جلالي مسلمان ظاهر ظهور انهيءَ شيءِ ۾ اعتقاد نٿو رکي سگهي، پر هو انهيءَ اصول تي اُٽسڏيءَ طرح باقاعدي عمل ڪندو آهي. مثلاً هو پاڻ کي نشي ۾ مست ڪندو آهي، جيتوڻيڪ نشو اسلام ۾ جائز نه آهي. جلالي فرقي جا ماڻهو مون کي سيوهڻ واري بزرگ، شهباز قلندر جي مريدن ۾ ڪثرت سان نظر آيا. هندستان ۾ جلالي فقيرن کي خاص محنت ۽ مطالعو ڪرڻو پوندو آهي. مثلاً هڪڙو فقير ٻئي کان پڇندو آهي ته ”آداب ڪچڪول ڇا آهن؟“ انهيءَ سوال جو جواب ٿيڻ کپي ته: ”اُڳيان اتس روزي، پٺيان موت، سڄي بهشت، کٻي دوزخ، هيٺان جانور (ڏاند) جنهن تي دنيا بيٺي آهي، ۽ مٿان آسمان.“ اِهوئي پورو جواب آهي. جيڪڏهن ڪو ٻيو جواب ڏيندو ته ڏنڊو ٺڪاءُ ٿي ويندس مغز ۾.

جلالي فقير جي تعليم ڏکي هوندي آهي،۽ ان ۾ ڪيتريون رسمون ادا ڪرڻيون پونديون آهن. شروعات غسل ۽ نماز سان ٿيندي آهي. پوءِ هن کي ٽوپي، خرقو ۽ فرقي جا ٻيا ٽپڙ پهرائيندا آهن. هر هڪ شيءِ خاص معنيٰ رکندي آهي. فرقي پائيءَ جي دل تي سندس اهم فرائضن جي ذهن نشين ڪرڻ جي هر ممڪن ڪوشش ڪئي ويندي آهي. سيني رسمن ادا ڪرڻ کان

پوءِ نوَل فقير، دنيا ۾ ٻاهر نڪرندو آهي. هو اڪثر هڪ ڏنڊو، مستنبو، ننر ۽ پينو فقير هوندو آهي. هن کان دنيا ۾ ڪو به ڪارائتو ڪم نه پڇندو آهي، مگر هن کي آخرت ۾ ستي اجر ملڻ جي پڪ هوندي آهي. هن کي اها اختياري هوندي آهي ته پِنگ پيئي، ۽ دنيا ۾ مزا ماڻي، پاڻ کي خوش رکي. جلالي ۽ ٻين فقيرن جي پوشاڪ هيٺينءَ طرح هوندي آهي:

1. تاج: نمدي جي ٽوپي، جيڪا اسان جي ملڪ جي مسخرن جهڙي هوندي آهي.(جمالي فرقيوارا اڇي سوٽي ڪپڙي جي ٽوپي پائڻ پسند ڪندا آهن.)

2. ڪفني يا الفي: ڪاريءَ اُن جو ٿهيل جامو، اڇن ڏاڳن سان ۽ شڪل ۾ ڪجهه ڪفن جهڙو. ٻانهن کان سواءِ پنيءَ جي اڌ تائين ڊگهو هوندو آهي.

3. گودڙي: ساڳئي ڪپڙي جو ڪمبل جو ٿڌ ۾ سمهڻ وقت پائبو آهي.

ڪي جلالي فقير پاڻ وٽ انهن ٽن ڪپڙن کان سواءِ ٻيو ڪجهه ڪو نه رکندا آهن. ٻيا وري لُنڊي سٿڻ پهريندا آهن يا گوڏ ٻڌندا آهن.

انهن فقيرن جا ٻيا ٽپڙ هيءُ هوندا آهن:

1. تسبيح: عقيق يا ڪنهن ٻئي ڳاڙهي پٿر جي مالها وڏن داڻن سان.

2. عصا يا لٺ: اڪثر شيشم يا ڪاري ڪاٺ جي، نوڪ ۾ عاج جي مُٺ سان. جلالي گهڻو ڪري ٿلها زبردست ڏنڊا کڻندا آهن.

3. بيراڳڻ: ڪاري ڪاٺيءَ جي لٺ. اٽڪل ڏيڍ فٽ ڊگهي، ٻن مُنهن سان. جنهن تي فقير مراقبي يا ننڊ وقت مٿو رکندا آهن. جو ليٽي پوڻ اصول جي خلاف سمجهيو ويندو آهي.

4. ڏاڳا: ڪاريءَ ڏاس جا وٽيل سڳا، ڇيڄ جهڙا ٿلها، اهي چيلهه ڪي پٽي وانگر ٻڌندا آهن.

5. ڳانو: ڪاريءَ اُنَ جا ڏاڳا، ڳاڙهي پَٽ سان مليل، جي هار ڪري پائيندا آهن.

6. گبري: ڳاڙهي ڪپڙي جي ڳوٿري، جنهن ۾ ڪاٺو ۽ ٻيون ضروري شيون وجهندا آهن.

7. طنبي: ڪدوءَ جو پيالو، جو پاڻي پيئڻ يا اَن. پئسن ۽ ٻئي قسم جي خيرات وٺڻ لاءِ ڪم ايندو آهي.

8. سڱ: جهنگلي ٻڪر جو سڱ، جنهن مان هڪ ساز ٺاهيندا آهن. جو صبح سانجهيءَ ماڻهن جي درن تي خيرات لاءِ وڄائيندا آهن.

سنڌ ۾ جلالي فقير اڪثر غريب هوندا آهن ۽ گذران ڏکيو ٿيندو اٿن. سنڌ ۾ سندن مشهور پير، قلندر شهباز تي گذريو آهي [22]. هن بزرگ جو اصل نالو عثمان مروندي هو. هو صرف و نحو

جو وڏو ماهر، زباندان، ۽ قابل سيار هو. هن 673 هجري 1274عيسويءَ ۾ سيوهڻ جي شهر ۾ وفات ڪئي. قلندر هو، تنهنڪري شاديءَ جي خلاف هوندو هو. هن ڪو بہ اولاد ڪو نہ ڇڏيو. هاڻي هن جا خليفا ۽ مجاور، مريد آهن. سندس مقبري جو تمام گهڻو ادب ڪيو ويندو آهي. مون ٻڌو آهي تہ قلندر جي مريد ٿيڻ لاءِ هڪ عجيب رسم ادا ڪئي ويندي آهي. پهريائين مريد جا سڀ وار پيرن تائين ڪوڙيندا آهن. پوءِ مجاور هن جي ڪُلهي تي هڪ ڳاڙهي تتل لوهہ جي مهر سان ڏنب ڏيندا آهن ۽ سندس ڪپڙا لاهي، بدن تي ڳائي ڇيڙي جي رک ملنيدا اٿس. تنهن کان پوءِ هو پنهجي زندگي شروع ڪندو آهي. بعضي بعضي معزز ماڻهو سُکا ڏيڻ يا ڪنهن مراد حاصل ڪرڻ جي ارادي سان اچي مريد ٿيندا آهن، ۽ ٿورو وقت فقير تي رهندا آهن. هن مقبري تي هميشہ سوالين جا لشڪر هوندا آهن. شاهوڪار ماڻهو مٿس پَڙَ چاڙهيندا آهن. نذراني جو ڪجهہ حصو خليفو کڻندو آهي، ڪجهہ مجاورن کي ملندو آهي.

دنيا جي ٻين مشرقي ملڪن وانگر سنڌ ۾ بہ جمالي صوفي، زماني جي خيال کان، پنهنجن جلالي ڀائرن کان وڌيڪ آبرودار ليکيا ويندا آهن. جلالي فقير کليو کلايو شرعي احڪامن جي انحرافي ڪندا آهن. پر جمالي فقير شرعيت جي حڪمن جو ادب ڪندا آهن. روزن نمازن کان سواءِ جمالي صوفين کي هيٺين ڳالهين

جي هدايت پڻ ڪيل آهي: دائمي عبادت ڪفارو ۽ ڪناره ڪشي، خاموشي، تاريڪ ۽ اونداهين جاين ۾ مراقبو، ڪاڌي، ننڊ ۽ نفساني عيشن کان پرهيز، مرشد جي محبت ۽ اطلاعات، خوديءَ ۽ دنيوي لاڳاپن جو ترڪ، ۽ جمالي فرقي جي ٻين قاعدن ۽ اصولن جي سخت پابندي. دنيادار ۽ معزز ماڻهن کي اختياري آهي ته هو پنهنجي بدلي ٻئي کان ڪفارو ڪرائين يا ان جي عيوض پئسا ڀرين، پر پنهنجيءَ جماعتي برادريءَ ۾ ڪين مٿيون درجو فقط سخت پورهيي ۽ رياضت سان ملي سگهندو آهي.

سنڌ ۾ جمالي صوفين جون چار مکيه شاخون هي آهن:

1. قادري، 2. نقشبندي، 3. سهروردي ۽ 4. چشتي.

چشتي فرقيوارا پنهنجي طريقي جي باniءَ خواجه معين الدين چشتي اجميريءَ جي نقش قدم تي هلندا آهن، جو سيجستان ۾ پيدا ٿيو هو، خراسان ۾ تعليم ورتي هئائين ۽ 6 رجب 633 هجري مطابق 1235عيسويءَ ۾ اجمير ۾ وفات ڪئي هئائين ۽ اتيئي دفن ڪيو ويو. چشتي لفظ، چشت مان نڪتل آهي، جو خراسان ۾ هڪ ڳوٺ آهي. ٻين ٽن طريقن وانگر چشتين جو سلسلو [24] بہ پيغمبرِ اسلام، حضرت مُحمّد ﷺ کان شروع ٿئي ٿو. هنن جون رسمون ڪيترين ڳالهين ۾ ترڪيءَ جي مولوين جي رسمن سان ملي اچن ٿيون، پر اهي ڪافرن کي پنهنجون مجلسون ڏسڻ کو نہ ڏيندا آهن. هن فرقي ۾ راڳ سرود هڪ

مذهبي شغل سمجهيو ويندو آهي.

نقشبندي طريقي جي اصولن جي سڀ ڪنهن کي خبر آهي، تنهنڪري انهن جي هتي اپٽار ڪرڻ جي ضرورت نہ آهي. مگر سنڌ ۾ انهن جيڪي نوان رواج اختيار ڪيا آهن، تن جو ڪجهه بيان هت ڏجي ٿو. جيڪڏهن ڪو طالب ٻينل ماڻهو يا پڙهيل هوندو آهي تہ پير صاحب پهريائين دعا گهري پاڻ کي تيار ڪري، ڪعبي ڏي مُنهن ڪري هڪ صاف مصلي [25] تي ويهندو آهي. تنهن کان پوءِ هو طالب کي ساڄئي غاليچي تي "دوزانو" ويهاري، ڪانئس تصور شيخ يعني اکيون بند ڪرائي، پنهنجي صورت جو تصور ڪرائيندو آهي. اتڪل پنجن منٽن کان پوءِ پير هٿ کڻي فاتحه پڙهندو ۽ مريد هن جي پٺيان ساڳيا لفظ چوندو ويندو آهي. آخر پير مريد جي ڇاتيءَ تي هٿ رکي، ڪجهه پڙهي، [26] هن جي دل جي طرف شوڪاربندو آهي. مريد ان وقت مرشد جي شفقت جو تصور ڪندو آهي. اهڙي ريت داخلا جي رسم ٿيندي آهي.

سنڌ جي ڪن مشهور صوفين ۽ پيرن، فقيرن جو احوال "تحفة الطاهرين" نالي هڪ فارسي ڪتاب ۾ ڏنل آهي. ان مان ڪجهه اقتباس پڙهندڙن جي معلومات لاءِ هت پيش ڪجن ٿا:

1. سيد محمد حسين: هن کي عام طرح " شاهه

مراد“ سڏيندا آهن. ان بزرگ لاءِ مشهور آهي ته سندس دعا سان عرضدار ماڻهو پنهنجي مراد حاصل ڪري سگهندو آهي. هي ولي اصل شيخ عيسيٰ ”لنگوٽئيءَ [27]“ جو شاگرد هو، جو هڪ تمام متقي شخص ٿي گذريو آهي. شيخ عيسيٰ لنگوٽو ٻڌندو هو، جنهنڪري مٿس اهو نالو پيو هو. چون ٿا ته شاه مراد ڄائو ته سندس اکيون کلن ئي ڪو نه! جيستائين شيخ آيو ۽ اچي چيائينس ته ”قسمت ۾ لکيل آهي ته مان ٻار جو مرشد به ٿيندس ۽ مريد به!“ هن شخص پنج سؤ عابد پيدا ڪيا ۽ سندس طالبن جو تعداد ته هزارن ۾ هو. سنڌ جا ماڻهو شاه مراد جي هڪ چوڻي اڃا محبت سان ياد ڪندا آهن ته ” هڪ مئل دل کي ابدي جان بخشڻ، هزار مُردن کي جيارڻ کان بهتر آهي.“

2. سيد علي شيرازي: هو ننڍيءَ عمر ۾ ئي مديني شريف زيارت تي ويو هو. هن جا گهڻائي ڪرامتن جهڙا ڪم مشهور آهن، جن مان ڪي تمام عجيب غريب آهن. پر سيد صاحب، جهڙو هو پرهيزگار، تهڙو ئي هو سخت دل. چون ٿا ته هڪ ڏينهن هن وٽ هڪ پيرسن زال مڙس آيا، جن جي گڏيل عمر به سؤ ڏهه ورهيه هئي ۽ عرض ڪيائون ته اسان کي اولاد جي نعمت کپي. ڪجهه ويچار بعد هنن کي ٽن ڇوڪرن جو وعدو مليو. ٽن سالن ۾ ڪين ٽي ٻار ڄاوا، پر جڏهن سيد صاحب چوائي موڪلين ته ”انهن مان هڪ ٻار منهنجو مريد ٿئي ته بي شڪر والدين انڪار

ڪيو.“ انهيءَ نامهربانيءَ تان بزرگ کي مٺيان لڳي، سو هن هڪدم دعا گهري ته اولاد جي نعمت کانئن واپس ورتي وڃي. ان جو نتيجو اهو نڪتو، جو ڇوڪرن جي پيٽ ۾ انهيءَ ساڳي رات اوچتو اچي سخت سور پيو ۽ هو مري ويا.

هن بزرگ [28] جو ٻيو هي قصو پڻ بيان ڪندا آهن ته هن جو هڪڙو نوڪر ڪيمياگر ۽ ساحر هوندو هو. جڏهن هن ڏٺو ته سندس مالڪ جو وقت نهايت ڪفايت شعاريءَ سان ٿو گذري، تڏهن هن کي سون ٺاهڻ جو طريقو سيکاريائين. پر هو متقي شخص، ان کان پوءِ به ساڳئي نموني ۾ قناعت سان رهڻ لڳو. تڏهن نوڪر ڪاوڙجي پيس. ان تي سيد صاحب هن کي شهر جي سڀ کان رذيل ويڙهي ڏي موڪليو ته وڃي ڏسي اچ. اتي ڇا ڏسي ته سون ۽ جواهرن جا ڍير لڳا پيا آهن. بزرگ انهيءَ موقعي جو فائدو وٺي، سندس ذهن ۾ اها ڳالهه ويهاري ته سياڻا ۽ پرهيزگار ماڻهو سون رپي کي اهڙين جاين جي ئي لائق سمجهندا آهن.

3. قاضي مير سيد شڪر الله: تمام متقي ۽ پرهيزگار شخص هو. هو ساڳئي وقت قاضي به هو. هن جي همت ۽ انصاف جو هڪ قصو سنڌ ۾ اڃا ياد ڪندا آهن. چون ٿا ته هڪ غريب ماڻهوءَ، جو ملڪ جي واليءَ، شاه حسن ارغون کي پئسا لهڻندو هو، مٿس دعويٰ ڪئي. قاضيءَ ڪيس گهرائي مدعيءَ سان گڏ مدعا عليه کي به پنهنجي اڳيان ويهاريو ته پل هو هڪ ادنيٰ

مسلمان وانگر پنهنجو عذر پيش ڪري. مقدمي جو فيصلو واليءَ جي برخلاف ٿيو. تنهن کان پوءِ قاضيءَ اتي شاهه جو دربار جي رواج مطابق سلام ڪيو ۽ هن کي انصاف جي گديءَ تي ويهاري ڪانئس پنهنجي بي ادبيءَ جي معافي گهري. حاڪم جبي مان تلوار ڪڍي قاضيءَ کي ڏيکاري چيو ته جيڪڏهن تون انصاف نه ڪرين ها ته هن هٿيار سان تو کي رياءَ جي سزا ڏئي، گهاٽ رسايان ها. قاضيءَ چا ڪيو جو انصاف جي گديءَ هيٺان پنهنجي ترار ڪڍي، واليءَ کي چيائين ته جيڪڏهن تون شرعي احڪامن جي ڪا انحرافي ڪرين ها ته تو کي به هن سان ٽڪرا ٽڪرا ڪيان ها. انهيءَ دلچسپ پر خطرناڪ واقعي بعد، واليءَ وڏي آواز چيو ته ” خوش قسمت آهي اها رعيت جنهن کي ههڙو قاضي عدالت لاءِ آهي“ ۽ پوءِ قاضي کي پنهنجي حڪومت ۾ جيڪي سڀ کان اعليٰ مرتبا، هئا سي عطا ڪيائين.

قسطنطنيه جي مشهور فاتح، محمد (ٻئي) ۽ معمار جو قصو ڪنهن نه ٻڌو آهي. اهڙو واقعو هر انهيءَ ملڪ ۾ ٿي سگهي ٿو، جتي قانون ۽ مذهب آهي. ساڳئي وقت اهو به چوڻ ضروري آهي، ته اهڙا واقعا تاريخي حقيقت ان ڪري رکن ٿا، جو اهي عام نه هوندا آهن.

4. ميان ملوڪ شاهه: چون ٿا ته هي درويش اهڙو نه پرهيزگار، متقي ۽ زاهد هو، جو پنهنجي دڳهيءَ جمار ۾ پاڻيءَ کان

سواءِ ڪنهن شيءَ کي هٿ نه لاتائين ۽ فقط چاونجاهه سير اٽي جا ڪپايائين. هن کي نار جي رينگٽ مان ڏاڍي راحت ايندي هئي، ۽ هو گاهه بيگاهه نار جو آواز ٻڌي، پنهنجي دل بهلائيندو هو. هڪ دفعي هو ٺٽي جي ويجهو هڪ باغ ۾ وڻ هيٺيان ويٺو هو. رات ٿي ته مالهي نار مان ڏاند ڇوڙي هليو ويو، پر نار پوءِ به ڦرندو رهيو ۽ جڏهن مالهي صبوح جو موٽي آيو ته ڏٺائين ته سارو باغ پاڻيءَ سان پرجي ويو آهي. هن جو شڪ اجنبيءَ ۾ پيو، تنهنڪري هن کي اتان ڌڪي ٻاهر ڪڍيائين. چا ڏسي ته نه فقط وڻ پر باغ جو سارو ٽڪر جتي عابد ويٺو هو، سندس ڪڍ پيو ڦري. ويچاري مالهيءَ پنهنجي ڀل محسوس ڪري، نار جي شوقين درويش جي پيرن تي ڪِري وعدو ڪيو ته مان وري تنهنجي خوشيءَ جي آڏو نه ايندس.

هي بزرگ ڏاڍو ڏاهو هوندو هو. هڪ لڳا ڏٺائين ته هڪ هندو مٽي تي لسيءَ جي ماٽي ڪنيو ٿو وڃي. هڪدم دانهن ڪري هن کي چيائين ته ”ماٽي زمين تي اڇلاءِ ڪافرا“ هن سندس چيو ڪيو ۽ پوءِ ڏسي ته پڳل چاڏيءَ ۾ هڪ ڪنو ٽيل زهريلو نانگ پيو آهي! لاشڪ، هندو اتي جو اتي مسلمان ٿيو هوندو.

پٺتي پيل قومون هن قسم جي ڳالهين جي صداقت جي ثابتيءَ جي تلاش بنهه ڪو نه ڪنديون آهن، تنهنڪري اڪثر سچ جي ٿورڙي بنياد تي وڏو ڪوڙ جو ڪوٽ ٺهي پوندو آهي. جن

ماڻهن اهڙين قومن ۾ رهي ڏٺو آهي، تن کي خبر آهي ته ڪهڙي آسانيءَ سان عقل جي خلاف اجاين ۽ سراسر احمقانه ڳالهين تي اعتبار ڪيو ويندو آهي. ڪوڙين ڳالهين کان اڪثر اهي ماڻهو ڪم وٺندا آهن جي انهن کي دل سان ٺاهي، اورچائي سان ڦهلائيندا آهن. جن کي حقيقت معلوم هوندي آهي، سي يا ته دانائي کان ڪم وٺي خاموش رهندا آهن، يا حريف هوندا آهن ۽ ائين ڏيکاريندا آهن ته ڄڻ خود پاڻ کي ويساهه اٿن. يا ضعيف طبع هوندا آهن جو مخالفت ڪري، پنهنجي عزت وڃائڻ ۽ ڪوڙن ۾ شمار ٿيڻ پسند ڪو نه ڪندا آهن. اهڙي ريت هڪ ٻن پيڙهين کان معجزو ڪنهن فارسي ڪتاب ۾ درج ٿيندو آهي ۽ ڪنهن ڏندڪٿا يا روايت جي صورت ۾ ظاهر ٿيندو آهي.

باب نائون

سنڌ ۾ رهندڙ ڌارين قومن جو احوال، سيد ۽ ٻيا اهل مذهب خاندان، افغان يا پٺاڻ، بلوچ، جت، ميمڻ، خواجا، مهاڻا، ماڇي، حبشي غلام، انهن جي ٻوليءَ جو نمونو

اصل سنڌي ۽ هندو، جي قديم زماني کان سنڌ ۾ رهندا اچن ٿا، تن جو تفصيلوار احوال ڏيڻ کان اڳ مناسب آهي انهن ٻاهرين قومن جو ذڪر ڪجي، جن ملڪ کي وسايو آهي. اهي هي آهن: 1. سيد، 2. افغان، 3. بلوچ، 4. جت، 5. ميمڻ، 6. خواجا، 7. مهاڻا، ۽ 8. حبشي غلام.

سيدن جي ابن وڏن خاندانن حَسنين ۽ حُسينين جو سنڌ ۾ ججهو تعداد آهي. حسني خاندان جا فرد "پير" جي خطاب سان سڏبا آهن. مثلاً پير پاون شاهه. حسيني خاندان وارا سيد سڏبا آهن. مثلاً سيد جيئندل شاهه. سنڌ جي رواج مطابق اهي ٻه وڏيون شاخون وري پاڙن ۾ ورهايل آهن، جي پنهنجي اصلوڪيءَ رهائش جي جڳهه پٺيان سڏبا آهن. جيئن بخاري، متياري، شيرازي ۽ لڪياري وغيره. انهن مان گهڻا شيعا آهن. تنهنڪري انهن کي افغانن جي حملن وقت گهڻو نقصان سهڻو پيو هو. انهن مان ڪيترا سيد عالم

آهن ۽ مذهبي اختلافن هوندي به عام ماڻهو سندن گهڻي عزت ڪندا آهن. ڪلهوڙن جي صاحبيءَ ۾ هنن کي وڏيون جاگيرون انعام ۾ مليون هيون. جڏهن ٽالپرن زور ورتو، تڏهن پيري مريديءَ جي سلسلي کي گهڻو نقصان پهتو، ڇاڪاڻ ته حاڪم پاڻ خود پنهنجي علمي لياقت تي فخر ڪندا هئا ۽ اعليٰ حسب نسب [2] جي دعوا ڪو نه ڪندا هئا.

سنڌ ۾ ورلي ڪو سيد پنهنجي ڌيءَ ڪنهن ٻئي نسب واري مسلمان کي ڏيندو آهي. سنڌ ۾ هڪڙو ٻيو به عجيب رواج آهي، ته ماءُ يا پيءُ ٻنهي مان ڪو به سيد هوندو آهي ته هن جو اولاد به سيد [3] سڏبو آهي.

1. قريشي يا صديقي: هي حضرت ابوبڪر صديق رضه جي نسل مان آهن. انهن جو ڪافي تعداد آهي. هنن کي مخدوم جو خطاب مليل آهي، جيئن ته حضرت مخدوم نوح صديقي هالائي. فاروقين جو خاندان به قريشين ۾ اچي وڃي ٿو. هو پنهنجو نسل حضرت عمر رضه ڏانهن ڇڪين ٿا. هنن جو نالو گهڻو ڪري ”ميون“ جي لفظ سان شروع ٿيندو آهي، جيئن ته ميون ابراهيم فاروقي وغيره.

2. علوي: حضرت عليءَ رضه جو اولاد. ڪنهن به زوجه مان، سواءِ بيبي فاطمه جيءَ هي اڪثر شيعا هوندا آهن، مگر هو گهڻا نه آهن.

3. عباسي: حضرت عباس رضه جو اولاد. هي سنڌ ۾ گهڻا آهن.

ٻيا خاندان جهڙوڪ حمزوي، موسوي، رضوي جي اسلامي ملڪن ۾ عام آهن، سي يا هتي ڪو نه آهن، يا تمام قليل آهن يا مٿين ٽن طبقن ۾ اچي ٿا وڃن.

4. افغان يا پٺاڻ: هي گهڻو ڪري حيدرآباد جي ويجهو يا سنڌ جي اتر ۾ رهن ٿا. هنن مان گهڻن کي هن ملڪ ۾ رهندي ڪيترين ئي پيڙهيون ٿي ويون آهن. هو چڱي چوکيءَ ملڪيت وارا آهن. هنن مان ڪي نهايت قابل آهن ۽ ايترو علم اٿن جو چار پنج زبانون چڱيءَ طرح پڙهي، لکي ۽ ڳالهائي سگهندا آهن. هو قداور ۽ شڪل شبيه جا سهڻا هوندا آهن. سندن زالون شڪل شبيه ۾ مردن کان گهٽ نه هونديون آهن.

گهڻا افغان سردار، ممڪن آهي ته سنڌ ۾ مدد خان نورزئي جي مشهور حملي کان پوءِ رهجي پيا هجن. مدد خان کي 1781ع ۾ تيمور شاهه، ڪلهوڙن کي بادشاهي وٺي ڏيڻ لاءِ موڪليو هو، جو هنن کي ٽالپرن ملڪ مان هڪالي ڇڏيو هو. مدد خان، جنهن کي سنڌي ماڻهو حقارت کان فقط ”مدد“ ڪوٺيندا آهن، تنهن ڏاڍا ظلم ڪيا. هن وڻ وڍائي ۽ شهر ڊهرائي ڇڏيا. گوني نديءَ وارو سائو ۽ سبز علائقو به هن ويران ڪري ڇڏيو هو. ان کان سواءِ، هو ڪيترا ماڻهو قيد ڪري وٺي ويو هو ۽ ڪيترن کي عذاب ڏئي، ڪانئن

سندن خزانا هٿ ڪيا هئائين. انهن ڪارنامن ڪري ڪيس سنڌي پَٽ ۾ چارڻ بيتن ۾ پڙهيندا آهن ۽ چوندا آهن ته هو سپاهي نه هو، پر ڦورو هو.

1740ع ڌاري، جڏهن ڪلهوڙن جي صاحبي شروع ٿي، تڏهن سنڌ جا امير امراءَ، مشرق جي ٻين ملڪن وانگر، سرڪاري عهديدار هوندا هئا ۽ گهڻو ڪري سنڌي باشندا هوندا هئا. پر ان گهراڻي جي پهرئين حاڪم، ميان مير محمد کان هڪ نهايت اهم سياسي غلطي ٿي. هن پنهنجن ٻن ڪوهستاني مريدن مير علودي ۽ مسعودي [5] کي جاگيرن ۽ ٻين رعايتن جا وعدا ڏئي، ويران پهاڙن مان گهرائي، ترائيءَ ۾ آباد ڪيو. ڏيهي واقعي نگار انهن دهقاني ماڻهن جي اچڻ جو هن ريت بيان ڪن ٿا: ”جڏهن بلوچ خدا آباد کان پندرهن ميلن تي پهتا تڏهن ڪلهوڙن جي حاڪم، معزز مهمانن جي استقبال ۽ کين دارالسلطنت ۾ وٺي اچڻ لاءِ، پنهنجا ڪيترا وزير ۽ امير، سونن سنجن وارن گهوڙن ۽ ٻين سوغاتن سان موڪليا. جڏهن سواري اڳتي وڌي ته هنن کي رستي ۾ رواجي لباس ۾ ٻروچن جو هڪ ٽولو مليو، جنهن جي پٺيان گڏهن تي، سندن زالون هيون. وزيرن، مير علوديءَ جي پڇا ڪئي. هنن جي عجب جي حد نه رهي، جڏهن خبر پين ته گودڙي پوش مسافر جنهن کي هٿ ۾ ڏيري ۽ ڪلهي تي ڪانبو [6] هو، سو اهو ئي شخص هو، جنهن جي استقبال لاءِ موڪليا ويا هئا! ميان صاحب

جي ماڻهن پنهنجي روايت مطابق سندس باعزت سلام ڪيو ۽ کيس هڪ عاليشان گهوڙي تي چاڙهي دارالسلطنت ۾ وٺي آيا. انهيءَ کان پوءِ، بلوچن جا ڪٽڪ، پنهنجن اڳواڻن ۽ قومي سردارن جي اڳواڻيءَ هيٺ، ايندا ويا. هنن کي ڪيترين جاگيرون مليون ۽ هو ناري نديءَ تي ملڪ جي ٻين آباد پرڳڻن ۾ شهر ٿاهي، ديرو ڄمائي ويٺا رهيا. انهن ڪوهستانين جي اچڻ کان اٽڪل پنجٽيهه ورهيه پوءِ، ڪلهوڙن جي حاڪم ميان سرفراز، ٻن ٽالپر سردارن، ميان مير بهرام ۽ هن جي پٽ صوبدار خان کي مارائي ڇڏيو. خون جو سبب هيءُ هو ته ڪلهوڙن جي حاڪم کي پنهنجن فوجي جاگيردارن جي وڌندڙ طاقت ۽ اثر جو انديشو ٿي پيو هو. پر ان ڪم کي سڀني نفرت جي نگاهه سان ٿي ڏٺو. چاڪاڻ ته خون ڪليءَ دربار ۾ ميان صاحب جي اکين اڳيان ٿيو هو. جو فوتيءَ جو مرشد هو. مير بهرام جو پٽ، مير بجر، جڏهن حج تان موٽيو، تڏهن مگرٽي ذات جي عبدالرحيم نالي هڪ سنڌي بزرگ سان مشورو ڪيائين. هن وچن ڏنس ته جي تون ڪلهوڙن جي قوم جي جڙ بنياد اکيڙڻ جو وعدو ڏيندين، ته پنهنجي مقصد ۾ ڪامياب ٿيندين. ان کان پوءِ هن هڪ معمولي مقابلي ۾ فتح پاتي، پر ڪاميابيءَ جي شرط جي پوئيواري نه ڪيائين. چون ٿا ته جڏهن بزرگ عبدالرحيم سان ملڻ ويو ته هو ان وقت هڪ ٻئي فقير جي صحبت ۾ ويٺو هو. هن بزرگ هڪدم ڌانهن ڪري چيس:

بجرا اسان پاري، تو نہ پاري،
هاڻي ويئي تنهنجي گهران
سرداري.

ٻئي فقير پڻ تائيد ڪئي:

ادا ڪي، مَ چئيسين،
ايندا ڪڪاڻي، پيٽ ڦاڙي ويسين

چون ٿا تہ ٿوري وقت کان پوءِ، مير بجر جو ڪاڪاڻي قوم جي ٽن ماڻهن خون ڪيو، جن کي ڪلهوڙن جي چرچ تي جوڌپور جي راجا موڪليو هو. هن جي مرڻ تي سرداري سندس ڀائٽي، مير فتح علي خان ٽالپر جي هٿ ۾ آئي“

اهڙيءَ طرح، بلوچ سنڌ جا والي ولايت ٿيا، ۽ جيستائين اسان ملڪ فتح ڪيو، تيستائين برسراقتدار رهيا. مڪاني واقع نگار جنهن جي تصنيف جو مٿي اختار ڏنل آهي، نهايت موزون لفظن ۾ چوي ٿو تہ ”چرخ گردون جا عجيب رنگ آهن. هو بادشاهن کي فقير ۽ فقيرن کي بادشاهہ بڻائي ٿو.“

هاڻوڪن سياحن، بلوچستان جي قومن جي نسل تي اهڙا تہ تفصيلوار احوال ڏنا آهن، جو انهن کي هتي دهرائڻ جو ضرور نہ آهي. البت هڪڙي نڪتي ڏانهن ڌيان ڇڪائڻ ضروري آهي.

پاٽنجر ۽ پوسٽنس جو قطعي فيصلو آهي تہ هي ماڻهو يهودين جي نسل مان آهن. پاٽنجر انهيءَ ڳالهہ کان متاثر ٿيو آهي تہ هنن ٻنهي قومن جا رواج ۽ رسمون هڪ جهڙيون آهن. پر هو اها ڳالهہ وساري ٿو تہ خود قرآن شريف ۾ ڪيتريون ڳالهيون توريت ۽ انجيل مقدس واريون ساڳيون آهن. تنهنڪري ان دليل تي هنن ماڻهن کي يهودين ڏي ڇڪڻ منهنجي خيال ۾ صحيح نہ آهي. ساڳيءَ ريت، پوسٽنس پوشاڪ جي مشابهت جي راءِ قائم ڪري ٿو، پر اها شهادت بہ معتبر نہ آهي. خود بلوچن جي دعوا آهي تہ هو عربن جي نسل مان آهن. هو خاطريءَ سان چوندا آهن تہ اسان جو اصلي وطن حلب هو. ”برهان قاطع“ ۾ ڪوچ ۽ بلوچ جي معنيٰ لکيل آهي: ”جهنگلي قومون، جي مڪران جي پهاڙي حدن اندر رهن ٿيون ۽ حجاز جي عربن جو اولاد آهن“. ”تحفة الڪرام“ جو مصنف شايد سندن قوم کي خوش ڪرڻ جي ارادي سان ڪين محمد بن هارون سان ڳنڍي ٿو، جو امير حمزي ۽ هڪ پريءَ جي اولاد مان آهي. هڪ روايت آهي تہ بلوچ جو لفظ ”بچہ“ يعني پٽ ۽ ”لوچ“ مان نڪتل آهي. لوچ هڪ ٻانهيءَ جو نالو آهي، جنهن کي محمد بن هارون مان حمل ٿيو هو پر ڏسجي ٿو تہ هي روايتون گهڻي ڀاڱي ڏند ڪٿائن تي مبني آهن. مڪاني شهادت بهرحال بلوچن جي عربي نسل جي فائدي ۾ ٿي نظر اچي، پر باريڪ نظر ڪبي تہ ان تي هڪ وڏو اعتراض هي نظر ايندو، تہ بلوچن کي

پنهنجي اصلوڪي زبان جو هڪ لفظ به ياد نه آهي ۽ هو هڪ قديم ۽ شايد ايراني طرز جي زبان ڳالهائين ٿا. بهرحال، منهنجي نظر ۾ هي مسئلو اهڙو اهم نه آهي، جو ان تي وڌيڪ ويچار ڪجي.

ڪلهوڙن جي گهراڻي کان پوءِ، جڏهن ٽالپرن جو ٽيلو ٽيو، تڏهن جيئن مٿي ڏيکاريل آهي ته هنن پنهنجن هموطنين جا لشڪر گهرائي کين زمينون، جاگيرون ۽ ٻيون رعايتون ڏنيون، ملڪ وسائي ويهڻ لاءِ همٿايو. هنن جي پٽي جا شرط جاگيري سرشتي جهڙا هوندا هئا. هر هڪ سردار کي لڙائيءَ وقت حاڪم سان همرڪاب رهڻو پوندو هو. ملازمن جو تعداد مقرر ٿيل ڪو نه هوندو هو، پر هر هڪ گهر جو وڏو ان ڳالهه ۾ پنهنجي عزت سمجهندو هو ته ميدان جنگ ۾ منهنجي پٺيان سڀ کان گهڻا پوئلڳ هجن. اهڙيءَ طرح ٽالپرن جي ڏينهن ۾ بلوچي سردارن هڪ فوجي حڪومت جي صورت اختيار ڪئي، جهڙيءَ طرح انگلينڊ جي فتح کان پوءِ، اتي نارمن قوم ڪئي هئي.

مشرقي ملڪن ۾ پنگت جا دؤر نهايت بي بقا هوندا آهن. سر چارلس نيپيئر، ڇهن مهينن جي اندر، بلوچ قومن جو ڍؤل اهڙو نه ڦيرائي ڇڏيو، جو هنن جي حيثيت تمام ڪمزور ٿي ويئي. ان معاملي ۾ هيٺيان اپاءَ تمام ڪارگر ثابت ٿيا هئا:

پهريون، عام ماڻهن جا هٿيار کسڻ يا ماڻهن کي هٿيارن

سان گهمڻ کان منع ڪرڻ. هن حڪم جا ٻه نتيجا نڪتا: هڪڙو هي ته ڏيهي ماڻهن جي دلين ۾ هڪ قسم جي حيرت پيدا ٿي، ڇاڪاڻ ته هو پيڙهين کان وٺي بندوق، ترار ۽ ڍال کان سواءِ ٻاهر ڪو نه نڪري سگهندا هئا. ٻيو وڏو فائدو هيءُ هو ته هٿياربند ماڻهن جو گهڻي تعداد ۾ گڏ ٿيڻ محال ٿي پيو.

ٻيو اپاءُ، خون، ڌاڙا، ڦريون، زالون مارڻ ۽ اهڙن ٻين ڏوهن جي ترت تڏي تي سزا. بلوچ کي ڪاري ڪاريءَ جي ڏوهه ۾ ڦاسي ڏيڻ، شايد انصاف جي اصولن جي مطابق نه هجي، پر ان جي مصلحت ۽ ضرورت تي ڪنهن به قسم جو اعتراض ٿي نٿو سگهي.

ٽيون اپاءُ، سردارن، جاگيردارن ۽ زميندارن جون ڪڙمين مٿان اختياريون کسي، سندن طاقت کي ڪمزور ڪري، آخر ختم ڪرڻ. رعيت کي اهو ذهن نشين ڪرايو ويو ته حڪومت جون واڳون سرڪار جي هٿ ۾ آهن. جاگيردارن کي اها خاطري ٿي ته حڪومت سندن هٿان نڪري چڪي هئي.

بلوچ، سنڌيءَ کان شڪل شباهت ۾ البت سرس آهي. هو رنگ جو وڌيڪ گورو، بدن جو سگهارو ۽ هڏ ڪاٺ جو مضبوط آهي. هن کي پنهنجي نموني جي عزت ۽ شان هوندو آهي. هو بزدليءَ کي اڳئين زماني [9] جي پهلوانن وانگر نفرت سان ڏسندو آهي ۽ هو ڪافي قومي فخر ۽ عزت رکندو آهي. پر هو وفادار نه

آهي ۽ خونريزي ڪري ٿو. هو باز يا گهوڙي کي هيرائڻ جو ڪم، لکڻ پڙهڻ کان وڌيڪ شاندار پورهيو ڪري سمجهندو آهي. هو بغداد ۽ بخارا جي سيني علمن تي ڪمال حاصل ڪرڻ کان، ترار جي هڪ ڌڪ سان دنبي کي ٻه اڌ ڪري وجهڻ وڌيڪ پسند ڪندو آهي. ان ڪري سنڌ ملڪ ۾ هن وقت پڙهيل بلوچ ماڻهو نه هئڻ برابر آهن. امير خود فارسيءَ جي ٿوري گهڻي علم تي ڪفايت ڪندا آهن، ۽ مغرب [11] کان جيڪي ڪتاب گهرائيندا آهن، تن کي هو هٿ به ڪو نه لائيندا آهن. ٽالپر خاندان جي هڪڙي سردار مون کي پراڻي زماني جي نوع ۾ چيو ته ”مان پاڻ لکي نه ڄاڻان، پر پڙهيل منشيءَ کان سواءِ ٻاهر ڪڏهن ڪو نه نڪرندو آهيان.“

بلوچ بيڪار سپاهي نه آهي. هن کي ننڍي هوندي کان وٺي هٿيارن ڪم آڻڻ ۽ خطرن کي منهن ڏيڻ جي سکيا ملندي آهي. هو دلير ۽ سگهارو آهي، پر شمشير زنيءَ ۾ چالاڪ نه آهي. هو ترار هڻڻ جو هنر ڄاڻي، پر ڍال سان وار چڱيءَ طرح ٽاري سگهندو آهي. هو شمشير زنيءَ ۾ ٻين قومن کان پٺتي آهي، پر هن جي خوبي، اها آهي جو هو عربن وانگر زور وارو ڌڪ هڻي سگهندو آهي ۽ پنهنجي ڳري ۽ پروسي جهڙي جوهردار ترار [12] سان گهڻو هاڃو ڪري سگهندو آهي. ڏيهي حاڪمن وٽ لشڪر جي هٿياربند سپاهين کي، غير مسلح سپاهين کان وڌيڪ عزت

ملندي هئي، هو ويڙهه ۾ هيٺيان هٿيار ڪم آڻيندا هئا: جامڪيدار بندوق، ڊگهين ديسي پر مضبوط نيزن سان، پستول (ورلي)، تلوارون، ٻرڇيون، ڀالا، خنجر ۽ عجيب شڪل جون سڌيون تلوارون، جن کي ڪٽاري چوندا آهن. ڪمان ورلي ڪم ايندي هئي. ان ڪري منهنجي راءِ آهي ته بلوچن جي ٻانهن ۾ اها قوت نه آهي، جنهن انگليند جي سئڪس قوم جي هٿ ۾ ڪمان کي هڪ جبرو هٿيار ثابت ڪيو هو. ۽ افغانن [13] وٽ اها ڪارائتو هٿيار آهي. يورپ جي پهلوانن واري زماني ۾ جا ڳري زره بچاءَ لاءِ پائيندا هئا، تنهن جي خبر بلوچي سردارن کي ڪا نه آهي. هو ڪليل منهن، ڳچي، ٻانهن ۽ سٿرن سان وڙهندا آهن. مٿي جي حفاظت ڪنگور سان ڪندا آهن، جو ريشمي استر سان لوهه جو ٽوپ هوندو آهي. ان جي مٿان ريشمي پڳ ٻڌي ڇڏيندا آهن. پڳ جي مٿان بعضي بعضي ٽوڙهو يا رڪ جي چلن جي ڄاري ٻڌندا آهن. بدن تي سٿرن تائين سوڙهي زره هوندي اٿن. سڀ کان عمديون زرهون خراسان ۽ ايران کان اينديون آهن. اهي چاندي يا رڪ جي ڄاريءَ جون ٺهيل هونديون آهن. بعضي انهن تي سونو پاڻي يا رنگ چڙهيل هوندو آهي، ۽ ڀيون جرڪنديون آهن. ڪي امير زرهه جي هيٺان يا ان جي بدران ريشمي ڪوٽ ڍڪيندا آهن. جو ولائتي ڪپڙي جو ٺهيل هوندو آهي ۽ گهڻا مضبوط سبيل ته هوندا اٿس. ان جي پائڻ سان تلوار جو ڌڪ اثر نه ڪندو آهي پر اهو ڳرو ۽

اهنجو هوندو آهي. هٿن جي بچاءَ لاءِ دستانا هوندا اٿن. جي زره وانگر رڪ جي ڄاريءَ جا ٺهيل هوندا آهن. هيءَ هڪ تمام ضروري شيءِ هوندي آهي چاڪاڻ ته تلوار جو منيو آڱرين جي حفاظت نه ڪري سگهندو آهي. ڍالون هر هڪ جي مرضيءَ مطابق مختلف مقدار ۽ شڪل جون هونديون آهن. اهي گهڻو ڪري چمڙي يا گينڊي جي کل مان ٺهيل هونديون هيون.

ٻين ڏيهي حاڪمن وانگر سنڌ جي ميرن ڪي باقاعدي لشڪر ڪو نه هوندو هو ۽ نه وري هنن جي سپاهين کي باقاعدي تربيت ملندي هئي. هنن کي تازو يورپي طريقي جي ڪجهه سکيا ڏني ويئي هئي. بلوچ خاص ڪري مري ۽ اتر جون ٻيون ويڙهو قومون. سپاهين جي پلٽڻ وانگر باتربيت حملي ڪرڻ جي بدران نشي ۾ مست ٿي، ڏوڪي، دشمن جي مٿان وجي ڪڙڪڻ پسند ڪنديون هيون. اهو هڪ ڪارگر طريقو آهي، جو عربستان ۽ افغانستان ۾ ثابت ٿي چڪو آهي، پر اهو فقط تڏهن ڪامياب ٿي سگهي ٿو، جڏهن حملي ڪندڙ وڏي تعداد ۾ هجن.

ڏيهي حڪومت جي سپاهه جي پگهارن بنسبت جدا جدا رايا آهن: هڪ پيادي کي گهٽ ۾ گهٽ ساڍا ٽي رپيا مهيني ۾ ملندا هئا. ڪن گهوڙيسوارن کي رپيو روز جو ملندو هو. سردارن ۽ عملدارن کي سندن عهدي مطابق مقرر اجورو ملندو هو. ان کان سواءِ هو دشمن جي ملڪ ۾ ڦرمار جدا ڪندا هئا ۽ پنهنجي ملڪ جي

لوازمن ڏيڻ کان نٽائيندا هئا. فوجي زيادتين جي حد ڪا نه هوندي هئي. بدانتظاميءَ جي ڪري فوج جي جدا جدا طبقن ۾ هڪ ٻئي لاءِ عزت ڪا نه هوندي هئي. پر ائين به نه آهي ته هنن ۾ ڪا محبت يا اخلاص جي ڪمي هئي.

ڏيهي حڪومت ۾ زنا ۽ حرامڪاري ورلي ٿيندي هئي. بيٺل ۽ پڙهيل ماڻهن ۾ زالن جي سَتَر لاءِ سخت اپاءَ ورتا ويندا هئا ۽ ترار جو ڌپ گهٽ ذات وارين زالن کي هميشه سنئين رستي تي هلائيندو هو. جڏهن اسان ملڪ فتح ڪيو ۽ مڙسن کي قانون شڪنيءَ کان منع ڪئي، تڏهن سنڌي چوٽيءَ موجب ” زالن سمجهيو ته هاڻي ترار اسان جي اڳ کان جدا ٿي ويئي آهي“نتيجو اهو نڪتو، جو هنن هر نموني جي بدڪاري ڪرڻ شروع ڪري ڏني. مگر ٿوري وقت کان پوءِ قدرتاً انهن کي اها بد راهه ڇڏڻي پيئي. بنگت درجي بدرجي وري پنهنجي اصلوڪي صورت اختيار ڪئي، ۽ ڇريءَ ۽ تلوار جي جڳهه ڪلف ۽ ڪڙن ورتي.

بلوچن جون زالون ڪي ورلي ايتريون تعليم يافته هونديون آهن، جو مختصر فارسيءَ ۽ سنڌيءَ کان سواءِ ٻيو ڪجهه پڙهي سگهن. ڪي ٿوريون لکي ڄاڻن. هو پنهنجو وقت گهڻو ڪري ڏاڳن وٽڻ، ڪپڙن ناهڻ ۽ پائڻ ۽ اهڙين ٻين مشغولين ۾ صرف ڪنديون آهن. سنڌي ۽ هندو عورتن جي مقابلي ۾ هو هر ڳالهه ۾ وڌيڪ جرات ڏيکارينديون آهن. مٿئين طبقي جون زالون باوقار ۽

بااخلاق هونديون آهن. هندستان جي هلڪيءَ طبيعت وارين چلولين عورتن جي مقابلي ۾، هو گنڀير نظر اينديون آهن. هنن کي نڪي ته زهر ڏيڻ جي خبر آهي، ۽ نه وري خودڪشي ڪنديون آهن. گهڻيون بيوهه زالون وري شادي ڪرڻ کان انڪار ڪنديون آهن. مون ٻڌو هو ته هڪڙي ماڻهوءَ پنهنجيءَ ڀيڻ کي چيو هو ته هو ٻيو نڪاح ڪري يا هميشه لاءِ گهر ۾ روزي [15] ۾ رهي. چون ٿا ته هن تنها رهڻ پسند ڪيو. ڪي زالون جن کي زاهد ٿيڻ جي تمنا هوندي آهي، سي شادي ڪرڻ کان انڪار ڪنديون آهن ۽ تنهائيءَ جي حياتي اختيار ڪنديون آهن. پر اهڙا مثال ٿورا آهن. بلوچي زالن کي پنهنجن ٻارن لاءِ محبت هوندي آهي ۽ هو پنهنجن مذهبي فرضن تي پورو پورو ڌيان ڏينديون آهن. حج جون مشڪلاتون ۽ خطرا هنن کي مڪي شريف وڃڻ کان ڪو نه روڪيندا آهن.

ٻروچن ۾ اهو برو رواج آهي ته سريتن يا غير شادي شده عورتن مان جي ڇوڪريون[16] پيدا ٿينديون اٿن، تن کي آفيم ڏئي يا ٻي طرح، [17] ماريندا آهن. ناجائز حمل جي حالت ۾، هو ٻارن ڪيرائڻ جون دوائون به استعمال ڪندا آهن، پر انهن جي ڪاميابيءَ جي خاطري ڪا نه هوندي اٿن، پر اهي رواج رڳو ڪن وڏن ماڻهن ۾ آهن، جي پنهنجن حاڪمن جي پيروي ڪندا آهن ۽ ناجائز ٻارن جي حياتي وٺڻ ۾ پنهنجي وڏائي سمجهندا آهن. توڙي جو هنن کي خبر هوندي آهي ته مذهبي نقطئه نگاهه کان اهو ڪبيرو گناهه

آهي. اسان جي حڪومت ۾ ڇوڪرين جي هتيا گهٽ ٿي آهي، پر بلڪل بند اڃا ڪنهن به صورت ۾ ڪا نه ٿي آهي. بلوچن کي ڌيئرن لاءِ ورلي اها محبت هوندي آهي، جا ڪين پٽن لاءِ هوندي آهي. اڪثر مشرقي ملڪن ۾ ڇوڪريون بوجهه سمجهيون وينديون آهن ۽ ملڪ ۾ امن امان نه هئڻ سبب انهن جي حياتي سچ پچ جوکائتي آهي. ڀانئجي ٿو ته فطري پيار ۽ اولاد جي محبت جو به جدا جدا هنڌن تي جدا جدا تصور آهي. ملبار جي نائر قوم [18] جا ماڻهو يورپ جي عالمن جي پدري ۽ مادري محبت جو هڪ عجيب خيال ۽ اصطلاح ڪري سمجهندا آهن. چاڪاڻ ته هنن کي ننڍي هوندي کان وٺي اهو سبق ڏنو ويندو آهي، ته چاچو پيءُ کان وڌيڪ ويجهو عزيز آهي. جنهنڪري هو ڀائٽين کي پٽن کان وڌيڪ پيار ڪندا آهن!

بلوچن کي لڙائيءَ ۽ شڪار لاءِ ٻي انتها محبت هوندي آهي، جنهنڪري هو گهوڙن، اٺن ۽ ٻازن جو وڏو قدر ڪندا آهن. عربستان وانگر هت به گهوڙيون گهوڙن کان وڌيڪ پسند ڪيون وينديون آهن. غريبن ۾ ته گهوڙي هڪ گهر جو ڀاتي ڪري ليکي ويندي آهي، گهڻا ماڻهو پاڻ وقت تي ماني نه کائيندا آهن، پر پنهنجي پياري وهٽ کي بک نه ڏيندا. ڳيهرائي سيدن ۽ کوسن، قرمطين، مرين ۽ نظاماڻين [19] جون گهوڙيون بهترين نسل جون سمجهيون وينديون آهن. هڪ چڱيءَ گهوڙيءَ جي قيمت

ڪوهستان ۾ اڳي اٽڪل 400 رپيا هندي هئي. هاڻي ان رقم جو اڌ يا چوٿين پتي مس ٿيندي. چاليهن ڏينهن کان پوءِ گهوڙيءَ جو ڦر ماءُ کان ڇڏائي ان کي اُٺ، ٻڪري يا ڍڳئونءَ جو کير پياريندا آهن. اُٺ جو کير زياده مفيد سمجهيو ويندو آهي، جو چون ٿا ته اهو پنڌ وڌائيندو آهي. مينهن جي کير کان پاسو ڪندا آهن، جو چون ٿا ته ان جي ڪري گهوڙو پاڻي ڏسي ويهي رهندو آهي. پهرئين سال ۾ ئي گهوڙي جي سکيا شروع ڪئي ويندي آهي. ڇهن مهينن ۾ گهوڙو پنڌ ڪرڻ، قدم قدم هلڻ، ڀڄڻ ۽ دڙڪي سکي ويندو آهي. بلوچن کي گهوڙن سيکارڻ جو شوق آهي، هو انهن کي هڪدم ڦرڻ، بيهڻ، چال مارڻ زمين تي ڪِري پوڻ ۽ مشرقي نموني جي ٻين ڪرتبن جي مشق ڪرائيندا آهن. گهوڙن کي دوائون ورلي ڏنيون وينديون آهن.گهوڙن ۽ بازن لاءِ ”فرسي نامي“ ۽ ”باز نامي“[30] ۾ جي نسخا لکيل آهن، تن موجب دوائون ڪو نه ڏيندا آهن. مگر انهن کي اهي ستيون ڦڪيون ڏنيون وينديون آهن، جي آزمودي ۾ ڪارائتيون ثابت ٿيون آهن ۽ جن جو رواج آهي. خانه بدوش ماڻهوءَ جي سفر جو مدار اڪثر گهوڙي جي رفتار ۽ تربيت تي هوندو آهي، تنهنڪري ان کي سفر لاءِ محنت ۽ خبرداريءَ سان تيار ڪيو ويندو آهي. سفر کان ڪيترا ڏينهن اڳ ان کي ان دنبي جي اوٻاريل منڍي ۽ ٻيو گوشت ۽ گيهه ڪارايو ويندو آهي. پاڻي ۾ ڪَچو گوشت تمام ٿورو ڏيندا اٿن. انهن کي ورزش

ڏکهي ڪرائيندا آهن، جيتوڻيڪ اها سخت نه هوندي آهي. پگهر جلدي جلدي ڏياريندا اٿن. پر گهڻو نه. گهوڙن جي تربيت جو هيءُ طريقو نهايت ڪارگر هوندو آهي. ان سان گهوڙي جي صحت ۽ دم ٻيئي سڌرندا آهن.

بلوچن ۾ به، ٻين پٺتي پيل ڪوهستاني قومن وانگر، جي جاگيرداريءَ جي ماحول ۾ پليون آهن، فرقيوارانه جذبو گهڻو آهي. ٽالپرن کان سواءِ ٻيو ڪو به خاندان ڌاريءَ قوم جي هڪ لائق چوڪر کي پاڻهن ڏيڻ کان انڪار ڪونه ڪندو پر اها ڳالهه پسند ڪو به ڪو نه ڪندو. راڄ جا سڀ ماڻهو سردار کي هر سال سرشماري ڏيندا آهن. ان کان سواءِ جيڪڏهن خاندان ۾ ڪو ڄم، شادي يا موت ٿيندو هو ته هو پاهت به ڏيندا اٿس.

جت [21]، جن کي جٿ، جت يا ڄٽ به ڪري لکندا آهن، سي ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ حڪومت ڪندڙ طبقي جا ماڻهو هوندا هئا. شايد اهو ئي سبب آهي جو ”تحفة الڪرام“ جو مصنف انهن کي بلوچن جو هم نسل ڪري لکي ٿو. مگر بلوچ انهيءَ ڳالهه کان بلڪل انڪاري آهن خود جتن جو چوڻ آهي ته هو رسول ﷺ جي اصحاب عقيل جو اولاد آهن. پر هو جيڪا جتڪي ٻولي ڳالهائيندا آهن، سا ڏيکاري ٿي ته هو پنجاب [22] ۽ اپي، جهنگ سيال، ملتان يا ڪن ٻين ضلعن مان آيا هوندا. جن جي آباديءَ جو دارو مدار پنجن ندين تي آهي. هو لڙاين يا ڏکر جي ڪري

پنهنجي ملڪ مان لڏي ڏکڻ طرف سبيءَ ۽ ان جي آسپاس وارن پهاڙن ۾ اچي وينا هئا. سمجهيو وڃي ٿو ته هو سنڌ ۾ ڪلهوڙن جي صاحبيءَ کان ٿورو اڳ آيا هئا. هنن جلد ئي پنهنجي مردانگيءَ ۽ قوت جي ڪري نالو ڪڍيو. افسوس آهي ته هن وقت، انهن ۾ ڪو به نمايان گڻ نه رهيو آهي. هنن جي جاگيردارن، زميندارن ۽ سردارن جي اولاد مان هاڻي اهڙو ڪو نه رهيو آهي، جنهن ڪي دولت يا عهدو هجي. هنن جون مکيه وسنديون ڪڪرالي، جاتي، چانديه، ماڃر، ڦلجي ۽ جوهي ۾ آهن. هن وقت، هو گهڻو ڪري پوکي راهي ڪندا آهن ۽ اُٺ پاليندا آهن. هو هڪ بي ضرر قوم نظر ٿا اچن. سندن گهڻيون ئي ذاتيون آهن. جن مان مکيه هي آهن: ٻبر، ٻتي، جسڪاڻي، جويا، ڪلرا، مگسي، ميرجت، پرهياڙ، سنجراڻي، سيال ۽ سولنگي.

ميمڻ فقط شايد عربي لفظ "مومن" جي بگڙيل صورت آهي. ڀانئجي ٿو ته اهو نالو هنن ماڻهن تي تڏهن پيو، جڏهن هو هندن مان مسلمان ٿيا. سنڌ ۾ گهڻائي ميمڻ رهن ٿا. خاص ڪري حيدرآباد، سيوهڻ ۽ ڪراچيءَ جي طرف. هنن جو اصلي وطن شايد ڪڇ آهي، جو هو انهن مان گهڻا اڃا اتي رهن ٿا. اسان جي صوبي يعني سنڌ ۾ هو آبادي ڪندا ۽ اُٺ پاليندا آهن. هو ٻين سنڌين جهڙي پوشاڪ پهريندا آهن، پر هو اڪثر مٿو ڪوڙائيندا آهن، خاص ڪري ٻڍاپي ۾، ۽ پڳ ٻڌندا آهن، پر بعضي هو سنڌي

ٽوپي به پائيندا آهن. هنن گهڻا عالم پيدا ڪيا آهن ۽ مذهبي علمن جي ملڪ [25] ۾ چڱي اشاعت ڪئي اٿن. ميمڻن ۾ بيوه ۽ ڌيءَ ڪي شرعي حصو ملندو آهي. ميمڻ هڪ معزز قوم آهي، البت طمع جي ڪري بدنام آهي.

خواجه [26]، جنهن ڪي سنڌ ۾ عام طرح خواجو يا کوجو چوندا آهن، سا اصل ۾ هڪ ننڍي ٻاهرين قوم آهي. هو گهڻو ڪري ڪراچيءَ ۾ رهن ٿا. جتي هنن جا اٽڪل ٽي سؤ گهر ٿيندا. هنن جي پنهنجي چوڻ موجب هو ايران [27] کان آيل آهن. هو شايد ايران مان ان وقت نڪتا هئا، جڏهن هلاڪو خان اسماعيلين سان سختيون ڪيون هيون. سنڌ ۽ ڪڇ ۾ جيڪي هندو اڳتي هلي پير صدر الدين جي تبليغ هيٺ مسلمان ٿيا، تن کي به خواجه ڪوٺيندا آهن. هو اڄان به اسماعيلي فرقي جا آهن. هو جماعتخاني ۾ عبادت ڪندا آهن، جو خاص ان ڪم لاءِ هوندو آهي. هن وقت، ورلي سنڌي خواجه گهڻي علم وارا آهن. انهيءَ معاملي ۾ هو پنهنجن هندستاني ۽ مسقط جي ڀائرن کان پٺتي پيل آهن. اسان جي صوبي سنڌ ۾ هنن ايتري ترقي ڪئي آهي جو پنهنجي لاءِ ڪي اکر ايجاد ڪيا اٿئون.

خواجو سنڌي ٽوپي يا پٽڪو پائيندو آهي. هو اڪثر مٿو ڪوڙائيندو آهي ۽ لونڊڙين مٿان زلف ڇڏيل هوندا اٿس. زالون ۽ مڙس ڳاڙها يا اڇا ڪپڙا پائيندا آهن. هو ڪاري رنگ کان پاسو

ڪندا آهن. عام ماڻهن کي نيرو رنگ پسند هوندو آهي. ٻي پوشاڪ عام سنڌين جهڙي هوندي اٿن. سڀ ڏگهي ڏاڙهي ڇڏيندا آهن. جوان ماڻهو مڇن جي سنت ڪو نه وٺائين.

مهاڻا يا ماڇي ذات وارا هندن مان مسلمان ٿيل ٿا ڏسجن. هي ماڻهو وصفن ۾ سنڌين جهڙا اصل ڪو نه لڳندا آهن. هنن جا مهاندا هڪڙي عجيب قسم جا هوندا آهن ۽ رنگ تمام سياهه هوندو اٿن. هنن جون زالون جوانيءَ ۾ اڪثر حسين هونديون آهن، پر گهٽي ڪم ۽ رولڙي ۽ ٻين سببن ڪري جلد ئي انهن جو حسن مارجي ويندو آهي. مهاڻا گهڻو ڪري منڇر، ماڃر ۽ ڪينجهر ڍنڍن جي آسپاس رهندا آهن. ڪينجهر ڍنڍ تي سنڌ جي اڳوڻي حاڪم، ڄام تماچيءَ جي محل جا نشان آهن، جنهن هڪڙي مهاڻي جي حسين ڌيءَ سان شادي ڪئي هئي. انهيءَ واقعي جو بيان مڪاني روايتن ۾ ڏنل آهي، ۽ سنڌ جي شاعر،شاهه ڀٽائيءَ ان کي پنهنجي سنڌي صوفيانه ڪلام ۾ هڪ قسم جي حيات جاودان بخشي آهي. مهاڻن جي زبان تمام ڪِربل آهي. مرد سگهارا ۽ محنتي آهن، پر ڪين ڀنگ، آفيم ۽ هر قسم جي نشي جو مرض آهي. هنن جو گذران تنگ [32] ۽ حياتي جوکي واري هوندي آهي. سندن اڌ وقت پاڻيءَ ۾ يا پاڻيءَ تي گذرندو آهي. شايد انهن سببن ڪري سندن اخلاق تي برو اثر پيو آهي. هو سنا تارو آهن، ۽ ٽيڻ به ڪپين. هنن جا ٻار جيئن هلڻ سڪندا آهن، تيئن ترڻ به شروع ڪندا

آهن. هو ٻي دين ڪو نه آهن. هنن وٽ باقاعدي مسجدون ۽ عبادتخانا آهن، ۽ پيرن، ٻين سيني مذهبي ماڻهن کي مان ڏيندا آهن. خواجه خضر جي نالي ۾ سنڌونديءَ جي پوڄا ڪندا آهن. هنن جي هڪ رسم آهي ته وقت بوقت خواجه کي ٺڪر جي چاڏيءَ ۾ چانور وجهي، ڳاڙهي ڪپڙي ۾ ويڙهي، نذر يا پيتا ڏيندا آهن. مهاڻن جي قبيلي جا گهڻائي پاڙا آهن. انهن جا راڄوٽا فيصلا چڱا مڙس ڪندا آهن، جن کي عدالت ڪرڻ جي اڪلي اختياري هوندي آهي.

سنڌ ۾ ٻن قسمن جا شيدي غلام آهن: هڪڙا گهر ڄاوا ۽ ٻيا اهي جيڪي مسقط ۽ عربستان [33] جي اپارئين ڪناري وارن بندرن مان آڻيندا آهن. گهر جا ڄاوا ڪٽنب جي ڀاتين وانگر هلايا ويندا هئا. سنڌ ۾ هندستان وانگر زميندارِي غلامي جو رواج ڪو نه هوندو هو. هندستان ۾ ڪيترا ڪڙمي زمينن تي وينا هوندا هئا ۽ ان سان گڏ وڪامندا يا ورثي ۾ ملندا هئا. انهيءَ ڪي زميندارِي غلامي سرشتو سڏيندا هئا. سو اتي جڏهن غلامن کي قانوني رهائي ملي، تڏهن آزاديءَ جي نعمت هنن لاءِ سچ پچ وبال [34] ٿي پئي. ميرن جي ڏينهن ۾ اٽڪل ڇهه ست سؤ زنجباري، بمباسي، حبشي ۽ ٻيا ڪاريءَ چمڙيءَ وارا غلام سال ۾ واپاري آڻيندا هئا. هاڻي انسانن جو اهو واپار ذري گهٽ بند ٿي ويو آهي.

غلامن جي قيمت چاليهن کان هڪ سؤ پنجاهه رپين تائين هوندي هئي. ڇوڪرين جي قيمت ڇوڪرن کان زيادهه هوندي هئي ۽ اهي گهرائيندا به گهڻي تعداد ۾ هئا. حبشي، خاص ڪري عورتون، بعضي بعضي 40 يا 50 پائونڊن ۾ وڪامنديون هيون. هنن جو پنهنجو چوڻ آهي ته کين ننڍي هوندي ان، ڪپڙي ۽ ٻين ضروري شين تي واپارين کي وڪڻندا هئا. ٻارن کي زوريءَ به کڻندا هئا. ڪيترن کي ڦاسائي سامونڊي واپارين کي وڪڻندا هئا. جي واپار لاءِ سنڌن ملڪ جي ڪناري تي ايندا هئا. گهڻي ۾ گهڻا غلام ڪتومنڊو علائقي مان ايندا هئا جو سواحلي ملڪ جي لڳ آهي هو لامي، باراماجي ۽ ڪينڪوئر شهرن جا نالا وٺندا آهن. هنن جو چوڻ آهي ته انهيءَ ملڪ ۾ مسلمان [36] ۽ ڪي بت پرست ماڻهو رهندا آهن. هو انهن جي قلعن، سردارن، ۽ فوج جون گهڻيون ڳالهيون ڪندا آهن. سنڌ ۾ شيدين جون مکيه ذاتيون هي آهن:

ڊينگريڪو	مريما
ڊونڊيري	مريما ڦاٽي
گندو	تو وئر
ڪمتگ	مياس
مکوندي	مياسيندا
مکوئا	مزگرا
متونبي	نزيز ميزا

مکامي	نپامئيزي
مساگر	تيمالوئي
مندوئي	ظالما
مکوڊونگو	زنزيگري

شيدن کي گهڻو ڪري گهوڙن جي سنڀال، يا گاهه ڪرڻ يا مزوريءَ لاءِ واڍن، لوهارن ۽ ٻين ڪاسبين وٽ ڪمي ڪري رکندا آهن. هنن کي ڪاڌو ڪپڙو ملندو هو، پر مالڪ کين ورلي پاڻ سان گڏ ڪارائيندا هئا.

ڪيترا شيدي غلام وڏن عهدن کي وڃي رسيا. هو ميرن جا ڀروسي جوڳا ملازم هوندا هئا، ۽ ان حيثيت ۾ آقائن وٽ سٺي هلندي پڄندي هوندي هين. شيدي هوش محمد، مير شير محمد جو خاص خذمتگار، انهيءَ قسم جي طبقي مان هو. هڪڙو مشهور تاريخ نويس ته هن کي مارشل هاش سان ڳنڍي ٿو، پر مون کي ان باري ۾ ڪا ثابتي ڪا نه ملي آهي. شيدي گهڻو ڪري پنهنجي قوم جي زالن سان شادي ڪندا هئا. وڏن گهرن ۾ هنن کي ٻين ملڪن جي ٻانهين سان لاڳاپو رکڻ ڪو نه ڏيندا هئا. غلامن جا ٻار به غلام هوندا هئا. هنن کي آزادي ورلي ملندي آهي. گهڻا سنڌي مسلمان، شيدياڻين سان شادي ڪندا هئا. ڏيهي ماڻهو هنن جو اولاد پسند ڪندا آهن، پر يورپي ماڻهن جي نظر ۾ خاص خوبي ڪا نه آهي. سنڌي شيديءَ جي اولاد کي گڏو ۽ ٻيءَ پيڙهيءَ ۾

قنبراڻي چوندا آهن.

سنڌ ۾ شيدي نهايت جاهل ۽ اڻپڙهيل آهن. هو هڪ ئي وقت ڪلمڪ ۽ تندمزاج، خوش خلق ۽ جوشيلا هوندا آهن. سنڌي چوندا آهن ته هو اڻ جهڙو وير رکندا آهن ۽ بعضي بعضي اهڙا ته بدمزاج ٿيندا آهن جو شديد سزائن کان سواءِ نه سڌرندا آهن. هو اهڙا ويڙهو آهن، جو ميرن جي ڏينهن ۾ اهڙو ڪو جمعو ورلي گذرندو هو، جنهن تي هو پاڻ ۾ تلوارن سان نه اٽڪندا هئا. هو بهادر پر بيرحم ۽ فريبي پر ساڳئي وقت محبتي ۽ وفادار هوندا آهن. ۽ جي خوش خلق هوندا آهن ته چڱا لڳندا آهن.

وچ ايشيا ۾ هو گهرن ۾ ڪم ڪندا آهن ۽ ماڻهو هنن جي عادتن کان چڱيءَ طرح واقف آهن. اتي به چون ٿا ته انهن جا ساڳيائي افعال هوندا آهن. هو نهايت عيش پرست آهن: کائڻ، پيئڻ، ڳائڻ ۽ نچڻ جا ڏاڍا شوقين هوندا آهن. هنن ۾ راڳ ۽ ناچ ساڳئي وقت ٿيندو آهي. مرد ۽ زالون گڏ يا هڪ ٻئي جي سامهون بيهاريندا آهن: ناچ پهريائين بي مزي هوندو آهي. زالون فقط اڳتي ۽ پوئتي ٿينديون ۽ بعضي بعضي ڦيريون پائينديون آهن. مرد هنن کي حسرت جي نگاهه سان ڏسندا آهن. جڏهن مردن جو وارو ايندو آهي، تڏهن هو ٽينگ ٽپا ۽ مروٽا سروٽا ڏئي، مجلس کي وندرائيندا آهن. نقارن جي شوخ آواز ، راڳ ۽ زالن جي تيز چيخن [36] تي، ٻانهان، جي اڳيئي نشي ۾ مست هوندا آهن، سي

بعضي هوش کان نڪري ويندا آهن. مون ڪيترن موقعن تي ڏٺو آهي ته هو ايتريءَ دير تائين ۽ ايتري جوش سان نچندا آهن جو بيهوش ٿي ڪري پوندا آهن ۽ ماڻهو ٽنگا ٽولي ڪري ڪڍي ويندا اٿن. ڪراچيءَ جي پرسان، منگر پير جي مشهور درگاهه تي، هو باقاعدي ترتيب سان ناچ ڪندا آهن. ناچ گڏامڙيءَ جي وڻ هيٺان ٿيندو آهي. شيدياڻين جي حسن بنسبت جيترو ٿورو چئجي اوترو چڱو. منجهن هزارن ۾ ڪو هڪڙو موچارو منهن نظر ايندو.

سنڌ ۾ گهڻن شيدين کي پنهنجي زبان ڪا نه ايندي آهي. جي هن ملڪ ۾ ڄاوا نپنا آهن، تن کي ڪي ٿورا لفظ ايندا آهن، جي هنن پيءُ ماءُ کان ٻڌا هئا. جيڪي پنهنجي ملڪ کان نندي هوندي آيا هئا، تن کي به مادري زبان وسارڻ لاءِ ڪافي وقت مليو آهي. تنهن کان سواءِ هنن جون زبانون ورلي لکيل [37] هونديون آهن، تنهنڪري هنن جي ڪا مقرر زبان ڪا نه آهي. هو اڪثر هڪ ٻئي سان پنهنجيءَ ٻولي ۾ ڳالهائي سگهندا آهن. جا سنڌين جي سمجهه کان ٻاهر هوندي آهي. عام شين لاءِ هو پنهنجا لفظ ڪتب آڻيندا آهن ۽ جي اهي وسري [38] ويندا اٿن ته انهن جي جاءِ تي سنڌي لفظ استعمال ڪندا آهن. هنن جي ٻوليءَ جا ڪي لفظ سنڌي ماڻهو ٻڌي ٻڌي، سکي ويا آهن.

باب ڏهون

سنڌ ۾ ٻارن جي ڄم جون رسمون، عقيقو يعني ڇوڪر جي جهنڊ لهرائڻ، طهر، مڱڻو ۽ شاديءَ کان اڳ جون ٻيون رسمون، شاديءَ جا ساٿ سڳڻ، موت ۽ دفن ڪرڻ قبرون ۽ مقام

سنڌ ۾، جڏهن ڪو ٻار ڄمندو آهي، پوءِ اهو پٽ هجي يا ڌيءَ ته گهر ۾، پڄنديءَ آهر، خوشي ڪئي ويندي آهي ۽ مٺائي ورهائي ويندي آهي. ويم جي ٻيءَ رات، ماءُ جون مائٽياڻيون گڏجي ڪير ڪٽي ساٽس ملڻ وينديون آهن. هو اهڙيءَ طرح ڇهه ڏينهن ساندهه اينديون رهنديون آهن. مهمانن جي خاطر تواضح ڪير، مٺائيءَ ۽ تماڪ سان ٿيندي آهي. پوءِ ڪو عالم گهرايو ويندو آهي ۽ گهٽي ساٿ سڳڻ ۽ ڏڪٽائڻ ڏيڻ بعد ٻار جو نالو ڪنهن ديني ڪتاب مان، ۽ ڪن گهرن ۾ علم جوتش جي اصولن مطابق، ڪڍيو ويندو آهي. جبل جا پٽتي پيل ماڻهو ٻارن تي وڻن ۽ ميون جا نالا به رکندا آهن، جيئن ته ڪنڊو، ٻير ۽ انب وغيره مٿين طبقن جي ماڻهن جي ڄم جي تاريخ هڪ خاص ڪتاب ۾ درج ڪئي ويندي آهي. پر اهي يورپ وانگر، ٻارن جي سالگره ڪو نه ملهائيندا

آهن.

عقيقو يا جهنڊ لهرائڻ جي رسم تڏهن ادا ڪئي ويندي آهي، جڏهن ڇوڪر جي عمر ٽن مهينن کان هڪ سال تائين ٿيندي آهي. ڪن هنڌن تي ماڻهو انهيءَ جشن ۾ هڪ بي عيب دنبي جي قرباني ڪندا آهن. دنبو شرعي اصولن مطابق حلال ڪيو ويندو آهي. پوءِ گوشت مان هڏا خبرداريءَ سان ڪڍندا آهن ته جيئن ڀڃي نه پون. گوشت مان علمائن، عزيزن ۽ فقيرن لاءِ ڪاڌو تيار ڪندا آهن. جڏهن حجام ٻار جي جهنڊ لاهيندو آهي، تڏهن اها دنبي جي هڏن سان گڏ ڪل ۾ وجهي، ڪنهن مقام يا در جي چانئٺ هيٺان پوري ڇڏيندا آهن. اهڙن ماڻهن جو چوڻ آهي ته قيامت جي ڏينهن اهي شيون گهوڙي جي صورت وٺي اٿنديون ۽ ٻار کي پلصرات جي مٿان ٽپائي بهشت ۾ ڇڏينديون. ڇئن ورهين ۽ ڇئن مهينن جي ڄمار ۾ ڇوڪر کي اسڪول ۾ ويهاريندا آهن. انهيءَ موقعي تي استاد کي خرچي يا ڪا سوغات ڏيندا آهن ۽ ٻي ڪا خاص خوشي ڪا نه ڪئي ويندي آهي.

طهر جي رسم گهڻو ڪري تڏهن ادا ڪئي ويندي آهي، جڏهن پٽ اٺين سال ۾ پير پائيندو آهي. حال سارو مجلس لاءِ پلاءَ، ٻوڙ ۽ ٻيا لذيذ طعام تيار ڪيا ويندا آهن ۽ راڳيندڙ گهرايا ويندا آهن ۽ ڪن گهراڻن ۾ آتشبازيءَ جو بندوبست ڪيو ويندو آهي، ڇوڪر کي گيڙو رتا ڪپڙا پهرائي، موڙن سان سينگاري، گهوڙي

تي چاڙهي شهر مان سرگس ڪري گهمائيندا آهن. ان سان گڏ باجا وڄائيندا، راڳ ڳائيندا ۽ بندوقن جا ٺڪاءُ ڪندا هلندا آهن. گهر موٽڻ تي حجام طهر ڪندو آهي. سنڌ ۾ ٻه طهر ساڳئي نموني ۾ ڪيو ويندو آهي، جيئن هندستان ۾ ڪندا آهن. پر هندستان جهڙا ڪاريگر هتي ڪو نه آهن. زخم تي گيهه، موم ۽ نم جي پٽي ڪندا آهن. ڦٽ گهڻو ڪري اٺن- ڏهن ڏينهن ۾ ڇٽي ويندو آهي، پر بعضي بعضي اينگهه به ڪندو آهي. طهر کان پوءِ هڪدم ڪپڙا ۽ پئسا ڇوڪر جي مٿان گهوري، حجام ۽ لنگهن کي ڏيندا آهن. جڏهن ڇوڪر ڇٽندو آهي. تڏهن هن کي ٻاهر ڪڍي پير ڌوئيندا اٿس ۽ ڪجهه خرچي ڏيندا اٿس ۽ غريبن کي کارائيندا ۽ خيرات ڏيندا آهن. جيڪي غريب خرچ نه ڪري سگهندا آهن، سي فقط حجام کي سنت جا ٻه چار پئسا ڏيندا آهن. سنڌ ۾ ڇوڪرين جو طُهر ڪونه ٿيندو آهي.

مڱڻو گهڻو ڪري تڏهن ڪيو ويندو آهي، جڏهن بلوغت جون تسليم ٿيل نشانيون ظاهر ٿينديون آهن، يعني پٽن جي پندرهين سال ۽ ڌين جي ٻارهين سال ۾. شاهوڪارن ۽ وڏن ماڻهن ۾ ننڍي هوندي شادين ڪرائڻ جو رواج آهي. وچولي درجي جي معزز ماڻهن کي پئسي جي تنگي، مخفي لاڳاپن ۽ گهرو اعتراضن جي ڪري، بعضي بعضي نڪاح جي رسم لاءِ جا سندن دين موجب فرضي آهي، ويهن يا ٽيهن ورهين تائين ترسڻو پوندو آهي.

مگر عام رواج آهي تہ ڇوڪريءَ کي جيترو ٿي سگهي، اوترو جلد شادي ڪرائجي. مڱڻو شاديءَ لاءِ هڪ تياري آهي. ٻنهي رسمن جي وچ ۾ ڪجهہ وقت گذرڻ ضروري آهي. شاديءَ کان اڳ مڱڻو (هڪ رسم [4] آهي ۽ ان جو شرعيت سان واسطو نہ آهي) هاڻي هڪ ضروري قدم ٿي ويو آهي. جنهن کي بہ خرچ جي طاقت هوندي آهي، سو مڱڻي کان نٽائڻ جي ڪوشش نہ ڪندو آهي، پوءِ پل تہ مڱڻي جي خرچ ڪري ورهين جا ورهيہ ترسڻو پويس، جيستائين هو ميڙي چونڊي ڪري نڪاح جي رسم ادا ڪري. عام خيال آهي تہ شاديءَ ۾ پڄنديءَ کان گهٽ خرچ ڪرڻ بخل ۽ گلا جي نشاني آهي. ان ڪري مذهبي ماڻهو بہ ناموس جهڙيءَ چڱيءَ مراد لاءِ، قرض کڻڻ تي اعتراض ڪين واريندا آهن. مگر اها فضول خرچي فقط پهرينءَ شاديءَ ۾ جائز ٺهرائي ويندي آهي. ٻي شاديءَ يا بيوهہ عورت سان شادي ڪرڻ ۾ ايتري ڏيگهہ ڪا نہ ڪئي ويندي آهي. ڪن عالمن [5] انهيءَ رواج کي فضول ٺهرايو آهي. منهنجي خيال موجب انهيءَ رواج جو پايو ارادتاً وڌيو ويو آهي، تہ جيئن ماڻهن جي دلين تي پهرين شاديءَ جي مذهبي اهميت ويهاري وڃي ۽ شادين جي ڪثرت ۾ رڪاوٽ پوي. مڱڻي کان پوءِ سياڻا ماڻهو طرفين کي ملڻ جو وجهہ ڪو نہ ڏيندا آهن، پر مرد ٻيءَ ڌر جي مردن سان ۽ زالون زالن سان ملنديون رهنديون آهن. مٿئين طبقن جي ماڻهن ۾ شاديءَ کان اڳ گهوٽ ڪنوار جو ملڻ

ڳالهائڻ بدناميءَ جو باعث سمجهيو ويندو آهي. افغانستان ۽ وچ ايشيا ۾ اهو رواج آهي تہ اتي گهوٽ جي ماءُ، پنهنجي مڙس جي علم کان سواءِ، گهوٽ ۽ ڪنوار جي ملاقات تي چشم پوشي ڪندي آهي. پر انهيءَ جي اها معنيٰ نہ آهي تہ ڪو هروڀرو بدناميءَ جهڙو ڪم ٿيندو آهي. سنڌ ۾ گهٽ ذات وارا ماڻهو سمجهندا آهن تہ ڪين سندن مگ سان ملڻ ۾ ڳالهائڻ جو حق آهي.

مڱڻي جي رسم هن ريت ادا ڪئي ويندي آهي: پهريائين ڪو نيڪ ڏينهن مقرر ڪيو ويندو آهي. سومر، اربع، خميس يا جمع جا ڏينهن، رمضان، ربيع الآخر، رجب ۽ شعبان جي مهينن ۾ چڱا سمجهيا ويندا آهن. هڪڙو وڪيل يا وچوارو، مرد هجي يا زال، خاص ان ڪم لاءِ ڇوڪريءَ جي گهر موڪليو ويندو آهي. هو ملڪ جو واءُ سٺاءُ لهي هنن جي گهر ويندو ۽ پهريائين هِتان هُتان جي ڳالهہ ڪري، آخر پنهنجي مطلب جي ڳالهہ ساڻن ڇوريندو آهي. رواج موجب نيگريءَ جا رشتيدار، پهريون دفعو انڪار ڪندا آهن، ڇاڪاڻ تہ هڪدم قبول ڪرڻ زيبائتو نہ لڳندو آهي. پهرينءَ ملاقات اهڙيءَ طرح اوچتو پوري ٿيندي آهي. مهيني ڪن کان پوءِ وري ٻيهر ساڳيو ماڻهو موڪليو ويندو آهي ۽ هو وري ساڳي ڪارروائي ڪندو آهي، هن دفعي جيڪڏهنعزيزن کي مائٽي پسند نہ هوندي آهي، تہ هو صفا ڪليل جواب ڏيندا آهن. ٻيءَ صورت ۾ هو ڳالهہ وچڙائي جواب ڏيندا آهن. رواجي طرح هنن لفظن ۾ جواب

ڏيندا آهن: ”جيڪڏهن خدا ائين گهريو هوندو ته قسمت ڪان ڪنڌ ڪيائڻ اجايو آهي. پر اڃان اسان ڪي ڇوڪريءَ اُٿارڻ جو ارادو ڪو نه آهي.“ جيڪڏهن اهڙيون رضا جون نشانيون نظر آيون ته پوءِ ڇوڪر جا عزيز ۽ خويش ڇوڪريءَ وارن وٽ پنڌ شروع ڪندا آهن. ٻيءَ ڌر وارا به انهن وٽ ايندا ويندا آهن. گهوٽ ڪنوار جي چال چلت اُٿ ويهه ۽ تعليم جي ڏسڻ ۽ ڌرين جي دوستيءَ جي حيثيت جاچڻ لاءِ هي چڱو موقعو سمجهيو ويندو آهي. واسطيدار ماڻهن ڪي هڪٻئي سان ملڻ ڪو نه ڏنو ويندو آهي. پر جيڪي وهندو واپرندو آهي، تنهن جي ڪين سموري خبر پئي پوندي آهي. طرفين ڪي تفصيلوار خبرون ٻڌايون ويندون آهن. تنهنڪري گهوٽ ڪنوار ڪي ٻڌڻيءَ جو سبب ڪو نه هوندو آهي. اها ڪارروائي ڪي هفتا هلندي رهندي آهي. هڪٻئي جي وڏن ڪي تمام گهڻي عزت ڏيڪاري ويندي آهي. ننڍن ڪي ماري ڪٽي باادب ٿيڻ سيکاريو ويندو آهي. پاڙي وارا به سڏيي گرهه جي آسري تي ڌرين ڪي پڌائي آسمان سان لائيندا آهن. اهڙي قسم جون ٻيون به گهڻيون چالاڪيون ڪيون ويندون آهن. آخر جيڪڏهن ڇوڪريءَ جي مائٽن ڪي پنهنجي ارادي بدلائڻ جو ڪو سبب نه ملي سگهيو(هنن ڪي ڦِرڻ جي اختياري هوندي آهي) ته تاريخ ڏسيندا آهن. جيڪڏهن اڳلن اها تاريخ قبول ڪئي ته گهوٽيتا ڪنهن مقرر وقت تي گڏجي رئو، چولو، سٿڻ ۽ ٻيا ڪپڙا ۽ ميندي، پنجين ڇهين روپئين جي

مٺائي، زيور جهڙوڪ هار، ويڙهه ۽ ڪيرول يعني منڊيون کڻي ڪنوار جي گهر ويندا آهن. گهر ۾ اڳيئي تياري ٿيل هوندي آهي. مرد جدا ويهي ڳالهيون ڪندا آهن ۽ زالون حجامڻ سان گڏجي سوغاتون کڻي اندر صفي ۾ ونديون آهن. پوءِ ڪنوار ڪي ڪپڙا ۽ زيور پارائي، هٿن ڪي ميندي لائي هڪڙي ڪوٺيءَ جي وچ ۾ ويهاريندا آهن. هن جي ماءُ حجامڻ ڪي ڪير جي دلي سان ڇوڪر جي سهري وٽ مردن ۾ موڪليندي آهي. حجامڻ ڪير مردن ڪي پياري، واڌايون ڏيندي آهي. پوءِ هو وات مٺو ڪندا آهن ۽ باقي بچيل مٺائي ڪنوار جي ڪمري ۾ موڪليندا آهن. مرد سڀ هٿ کڻي فاتح پڙهندا آهن. ان ڪان پوءِ ڪنوار جي پيءُ ڪان شاديءَ جي تاريخ گهرندا آهن. هو مهينو ۽ ڏينهن ٻڌائيندو آهي ۽ پوءِ سڀ اٿي ويندا آهن. هن ڪان پوءِ رشتو ٽوڙڻ اڻسهائيندڙ سمجهيو ويندو آهي. مگر اهو رواج آهي ۽ ان لاءِ ڪا مذهبي پابندي نه آهي. ڪن حالتن ۾ گهوٽ جو پيءُ ڦري سگهي ٿو، پر نياڻيءَ جو پيءُ اهڙو ڪم ڪڏهن نه ڪندو. جي ڪيائين ته هر ڪو لنگهو سندس واڪاڻ هينءَ ڳائيندو ته:

”آهيراڻو عقل موراهين ويو،
مڱائي هيڪڙو، پرڻائي ٻيو.“

سنڌي هڪڙو نقل ڪندا آهن جو ڏيکاري ٿو ته انهيءَ ڳالهه ڪي ڪيتري اهميت ڏني ويندي آهي. چون ٿا ته ابڙي ذات

جي هڪ مائي، پنهنجي ٻار کي کير ڏارائيندي هيءَ لولي ڏني هئي:

”منهنجي ڌي جا ڪن لما،

تنهن کي سون وجهندا سما.“

جڏهن ٻار ساماڻو ته مائي مڙس کي چيو ڇوڪريءَ جي هاڻي پنهنجي قوم ۾ مائٽي ڪرڻ گهرجي. مگر ابڙو پڙ ڪري بيٺو. زال کي لولي ياد ڏياري، ڌيءَ ڪنهن سمي کي ڏنائين ته متان ماءُ جو وعدو نه پڄي پوي.

هي مختصر بيان ڏيکاري ٿو ته وچولي درجي جي ماڻهن ۾ مڱڻو ڪيئن ٿيندو آهي. ٻيا کهڙا ساٿ سڳن ۾ تماشا ٿيندا آهن، تنهن جو مدار ڌرين جي وت تي هوندو آهي. تمام شاهوڪار ماڻهو خوب پئسو لٽائيندا آهن. ستن کان چوڏهن ڏينهن تائين مانيون، ناچ، گانا ۽ خيراتون هلنديون آهن. غريب ماڻهو ٿوري مان ڪم ڪڍندا آهن. هو منائي جي بجاءِ ڪجور، سون جي بجاءِ رپيو، ۽ ريشم جي بجاءِ سٽ ڪم آڻيندا آهن.

مڱڻي ۽ شاديءَ جي وچ ۾، گهوٽ جا ماءُ ۽ پيءُ ۽ عزيز ڪنوار ڏي روڪ خرچي ۽ منائي هڪ ٻن وڳن سان گڏ موڪليندا يا کٽي ويندا آهن. شاديءَ جي ڏينهن کان اٽڪل مهينو اڳ، ونواهه جي رسم ادا ڪئي ويندي آهي. گهوٽيتا ڪنوار جي گهر منائي، گيهه، سرهو تيل، ميندي ۽ منهن ڍڪڻ جو آکيو کٽي ويندا آهن.

ان وقت ڇوڪريءَ جو منهن ڪنهن به مرد خواهه زال کي ڏسڻ ڪو نه ڏيندا آهن. ڪنوار کي آکيو پارائي، ونواهه کان شاديءَ تائين، يڪو بند ۾ ويهاريندا آهن. اهڙيءَ طرح هن کي حياتيءَ جي عظيم واقعي يعني نڪاح لاءِ تيار ڪيو ويندو آهي. هن کي ڪنڌ ۽ گهوٽيتن واري گيهه جو ٺهيل چورو کارائيندا آهن. چون ٿا ته چوري جي کائڻ ڪري چمڙيءَ ۽ چهري جي نزاڪت وڌندي آهي. حجامڻ روز هن کي وهنجاريندي ۽ ”پيٺيءَ“ سان مليندي آهي. اها پيٺي صابڻ جو ڪم ڏيندي آهي ۽ مٽي تيل ۽ ڪڻڪ يا ماهه جي اٽي مان ٺهيل هوندي آهي.

بدن جا وار دوائن [9] سان لاهيندا يا پٽيندا آهن. سينگار جا سڀ طريقا، جهڙوڪ هٿن پيرن ۽ وارن کي ميندي، چپن کي مساڳ، ڳلن کي اسان جي انگريزي رواج جهڙي لاک جي سرخي لائڻ ۽ اکين ۾ ڪجل [10] پائڻ، آزمايا ويندا آهن. وارن ۾ اڳيان سينڌ ڪڍي، پٺيان هڪ ٻه چوٽيون ڪري تيل [11] سان سرهو ڪندا آهن. چوٽي اهڙيءَ طرح ڪئي ويندي آهي، جيئن پٺيان وار سڀ هڪ جيترا ڏسڻ ۾ اچن. اڳيان وار پيشانيءَ تي ڪوئر يا پاٽيءَ [12] سان چنبڙائي ڇڏيندا آهن. چهري جو نمڪ وڌائڻ لاءِ اکين جي چوڌاري ڳلن کي ڪپهه جي پوٽيءَ سان روپن ورقن يا ابرق جو ڪُٽو لائيندا آهن. بعضي بعضي مٿو چڱيءَ طرح ڌوئي ميٽ ۽ ليمي جي رس سان صاف ڪري، صندل ۽ گلاب، وارن ۽ بدن کي لائيندا آهن.

کنوار کي مشڪ ڪم آڻڻ جو هنر بہ سيکاريندا آهن. مشڪ هڪ برٽ پريل ڳوٿريءَ ۾ هوندو آهي. منهن ۽ چپن تي سرائي، سرمي يا ڪنهن رنگ ۾ ٻوڙي تر ڪيندا آهن. سنڌ ۾ حياءَ واري زال ڪا ورلي مسي ڪم آڻيندي آهي. هندستان ۾ مسي ڏندن کي مضبوط ڪرڻ لاءِ ۽ انهن جي اجاڻ ظاهر ڪرڻ لاءِ لائيندا آهن. اهي امتحان ۽ تياريون ڪيترا ڏينهن [13] هلنديون آهن. اهو سمورو وقت برادريءَ وارا پيا ايندا ويندا آهن ۽ ڪنواريتا انهن کي ماني کارائيندا آهن.

کنوار جي پيٽ ۾، گهوٽ کي گهڻي تڪليف ڪا نہ ڪرڻي پوندي آهي. هن جي تياري لاءِ ٽي ڏينهن ڪافي سمجهيا ويندا آهن. انهن ٽن ڏينهن ۾ ڪيس "پيٽي" سان مهتي اچو اوجل ڪري، صاف ڪپڙا، هار ۽ گل پارائي. سندس پذيرائي مولودن، ناچن، گانن ۽ دعوتن ۾(جي سندس دوستن ۽ عزيزن کي ڏنيون ويندیون آهن) ڪئي ويندي آهي. سچ پچ تہ ونواهہ شاديءَ جي رسم جو هڪ حصو آهي، چاڪاڻ تہ شاديءَ جي رسم گهوٽ جي تياريءَ جي ٽئين ڏينهن تي شروع ٿيندي آهي.

وهانءُ يا شادي اڪثر رات جو ڪئي ويندي آهي. گهوٽ کي سانجهي سويرئي، مائٽ يا حجام اچي ڪنواريتن جا موڪليل ڪپڙا پٽڪو، قميص، قمربند، شال، سٿڻ ۽ جتي پارائيندا آهن. ساڳئي وقت، ڪنوار کي، سندس مائٽ يا حجامڻ گهوٽيتن جا ڏنل

ڪپڙا ۽ زيور [14] پهرائيندي آهي. سينگار ڪان پوءِ صدقي جي رسم، جنهن کي "گهور" چوندا آهن. ادا ڪندا آهن ۽ گهوٽ ڪنوار جي متان پئسا گهوريا ويندا آهن. پراڻا ڪپڙا حجام ۽ حجامڻ جو حق سمجهيا ويندا آهن. ڪپڙن پارائڻ تي گهڻو ڌيان ڏنو ويندو آهي، تنهنڪري اهو ڪم اڌ رات کان اڳ پورو ڪو نہ ٿيندو آهي. ڪن هنڌن تي، ان وقت ڪنواريتا گهوٽيتن کي چوائي موڪليندا آهن تہ ڪنوار هاڻي تيار آهي. پوءِ گهوٽ اتي ويندو آهي، جتي جماعت، ملا ۽ ٻيا ماڻهو جن جي نڪاح ۾ ضرورت هوندي آهي، ويٺا هوندا آهن. ملان گهوٽ ۽ ڪنوار، پيءُ جي وچ ۾ ويهندو آهي. پوءِ هو شرعي شاهد چونڊي ڪنوار جي گهر موڪليندا آهن. انهيءَ ۾ گهڻو وقت لڳي ويندو آهي، چاڪاڻ تہ ڪنوار کي منهن تي گهونگهٽ هوندو آهي ۽ هوءَ پنهنجو شرم حياءُ ۽ فضيلت ڏيکارڻ لاءِ، رسم موجب، چپن کي چُنو لائي ويهندي آهي. آخر، پيءُ يا ٻيو ڪو ويجهو مائٽ موڪليو ويندو آهي ۽ شاهد موٽي اچي مجلس کي اطلاع ڏيندا آهن تہ فلاڻو وڪيل مقرر ڪيو ويو آهي. پوءِ ملا وڪيل ڏي منهن ڪري پڇندو اٿس"توفلاڻي، فلاڻي جي ڌيءَ، پوٽي فلاڻي جي، فلاڻي پٽ فلاڻي، پوٽي فلاڻي جي کي ڏيڻ قبول ڪئي؟"ڪنوار پيءُ يا وڪيل ساڳين لفظن ۾ "هائو" ڪندو آهي. ائين ٽي دفعا ڪيو ويندو آهي. پوءِ ملا، گهوٽ کي چوندو آهي "تو فلاڻي کي، فلاڻي جي ڌيءَ، پوٽي

فلاڻي جي قبول آهي؟” هي سوال جواب ٽي دفعا ڪيو ويندو آهي، جنهن کان پوءِ گهوٽ شرعيت موجب ”مَهر“ جو فيصلو ڪندو آهي. رقم شاهدن جي اڳيان مقرر ڪئي ويندي آهي. اهو فيصلو ڪيو ويندو آهي ته جدا رهڻ يا طلاق جي حالت ۾ شاديءَ کان اڳ جا ڏنل زيور [16] مڙس جي ملڪيت ٿي رهندا يا زال جي. اهڙيون ڪيتريون ئي ٻيون سنهيون ٿلهيون ڳالهيون هونديون آهن. جن جو فيصلو ڪرڻو پوندو آهي. ان کان پوءِ ملا دعا گهرندو آهي ۽ سڀ حاضرين مجلس هن سان گڏ دعا پڙهندا ويندا آهن. ان کان پوءِ هڪ ڊگهي مناجات پڙهي ويندي آهي ۽ گهوٽ ڪنوار جي حق ۾ دعا گهري ويندي آهي. حضرت آدم ۽ بيبي حوا، حضرت ابراهيم ۽ بيبي ساران ۽ ٻين پيغمبرن سڳورن جا مبارڪ نالا ورتا ويندا آهن. جن شاديءَ جي رسم کي شرف ڏنو هو. خطبي جي ٻئي حصي ۾، مومنن کي شاديءَ جي فضيلت ۽ درجن کان واقف ڪيو ويندو آهي. پوءِ سڀ هٿ کڻي دعا گهرندا آهن. بس شرعي رواج ايترو آهي. ان بعد ڪن خاص لفظن ۾، ملا گهوٽ کي مبارڪ ڏيندو آهي ۽ مجلس جا ٻيا ماڻهو به واري واري سان ائين ڪندا آهن. گهوٽ جواب ڏيندو آهي ته ” خير سلامت“. ملان کي گهوٽ- پيءُ پنهنجي خانداني حيثيت مطابق اجورو ڏيندو آهي. وڏا ماڻهو گهوڙا، اٺ، سونن منين واريون تلوارون، ۽ اهڙيون ٻيون قيمتي شيون ڏيندا آهن. وچولي درجي وارا ڪجهه رپيا ۽ مٽ ڪجور يا

منائي جي غريب ماڻهو به چار ڏوڪڙ ڏيندا آهن. تنهن کان پوءِ گهوٽ جو پيءُ مهمانن کي سندن مرتبي موافق منائي ۽ ڪپڙا ورهائي ڏيندو آهي. اٽڪل ٻين بجي رات جو گهوٽ پنهنجن عزيزن ۽ دوستن سان سرگس [17] تي نڪرندو آهي. ۽ هو گهوڙي تي سوار ٿي، ٻنهي گهرن جي مردن سان گڏ. گهٽين مان لنگهندو آهي. ڪن شادين ۾ زالون پينيان راڳ ڳائينديون اينديون ۽ اڳيان بازيگر تراريون ڪيدي دهلن. نادن ۽ بندوقن جي ٺڪائن تي ناچ ڪندا هلندا آهن. اهڙيءَ ريت هو ڪنوار جي گهر ڪلاڪ ڪن ۾ پهچي ويندا آهن. ڪنوار جو هڪ ويجهو عزيز، گهوٽ کي هٿ ڏئي، گهوڙي تان لاهي اندر وٺي ويندو آهي. سرگس سان جي زالون هونديون آهن، سي به اندر وينديون آهن؛ پر ڄاڃي اتي وجي گڏ ٿيندا آهن. جتي هو اڳئين ڏينهن شام جو وينل هئا. اتي ڪجهه دير ويهي، پوءِ ٽڙي پکڙي پنهنجي پنهنجي گهر هليا ويندا آهن.

ڪنواريتن ۾ گهوٽ کي زالون اندر وٺي وينديون آهن. جتي هو ڪيترا ساٽ سڳڻ ڪنديون آهن. انهن سائن لاءِ ڪنهن وقت شايد اشد اخلاقي ضرورت هئي، پر هاڻي بلڪل بي معنيٰ آهن. اڪثر ڪري، هن قسم جا سڳڻ ساٽ ڪيا ويندا آهن. گهوٽ کي ڪنوار اڳيان اولهه طرف ڏي منهن ڪرائي کٽ تي ويهاريندا آهن. ٻنهي جي وچ ۾ هڪ وهاڻو رکندا آهن. پوءِ هڪ سهاڳڻ [18] ”لائڻ ڏيڻ“ جي رسم ادا ڪندي آهي. هن کان پوءِ ”قل

چونڊڻ“ جي رسم ٿيندي آهي. ڪا سهاڳڻ ڪنوار جي مٿان ڪپهه جا ڪيسري يا هيڊي رنگ جا ڦل اڇلائيندي آهي. گهوٽ، ڦل چونڊي پاسي ۾ رکندو آهي. پوءِ ڪنوار جي سڄي هٿ ۾ هڪ ڪارڪ ڏئي چوندا اٿس ته قابو جهلي ويهه. گهوٽ اها ڪانئس ڪسڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. مگر هن کي هڪ هٿ ڪم آڻڻو پوندو آهي، تنهنڪري هو اڪثر ناڪام ٿيندو آهي ۽ ان ڳالهه تي زالن ۾ ٽهڪڙو پئجي ويندو آهي. جيڪڏهن گهوٽ ٻه ڪل ۾ شامل ٿيندو آهي، ته پوءِ ڪيس پنجين ريئين جي منائي ڏيڻي پوندي آهي.

”ترمئڻ“ جو سڳڻ هن ريت هوندو آهي: ڪجهه اڇا سڪل تِر ٿالهيءَ ۾ وجهي، ڪنوار اڳيان رکندا آهن. هو انهن مان هڪ ٻڪ ڀري ڇهه ست دفعا گهوٽ جي هٿن ۾ وجهندي ويندي آهي. سهاڳڻ سُر سان چوندي آهي ته:

”جيترا تر مئيندي،
اوترا پٽ ڄڻيندي.“

هن دلچسپ رسم کان پوءِ ”چانور مئڻ“ جو سڳڻ ٿيندو آهي. سهاڳڻ هڪجيترا، لوڻ ڪڻا ۽ اڇا چانور ٿالهيءَ ۾ وجهي، گهوٽ اڳيان رکندي آهي. هن دفعي گهوٽ ڇهه ست مُنيون ڀري ڪنوار جي هٿن ۾ وجهندو آهي ۽ سهاڳڻ ڳائيندي آهي:

”لُوڻَ سرب سلوڻَ

جو ڪجهه ونڙو ڏي،
سو سڀ وَنڙي جهلي.“

هن رسم جو مطلب شايد اهو آهي ته زال فرمانبرداريءَ جو انگ سکي. انهن رسمن کان سواءِ ملڪ جي جدا جدا حصن ۾ ٻيا به ڪيترا سنها ٿلها ساٽ سڳڻ ڪيا ويندا آهن. ڪن شادين ۾، بعضي، تڪر جو هڪ ڊڪڻ زمين تي اونڌو رکي، گهوٽ کي چوندا آهن ته ان جي مٿان لت هڻي. جيڪڏهن هو ڊڪڻ ڀڃڻ ۾ ڪامياب ٿيندو آهي ته زالون سمجهنديون آهن ته جوان بيشڪ مڙس آهي، ۽ ڪل خوشيءَ ۾، هي لفظ ڳائينديون آهن:

”ڊڪڻ ڀڳو،
ٻندو لٿو.“

ڪن هنڌن تي وري، زمين ۾ ڪنڊي کوڙي، گهوٽ کي تلوار يا ڪهاڙي هٿ ۾ ڏئي چوندا اٿس ته هڪ ڌڪ سان وڍي ڏيکار.

جڏهن سڀ سڳڻ ساٽ پورا ٿيندا آهن، تڏهن سهاڳڻ، گهوٽ ڪنوار کي ڪٽ تان اٿاري، پکي ۾ يا ڪُڏ تي وٺي ويندي آهي. اندر وڃڻ کان اڳ ڪنوار جي ڀيڻ يا سوٽ، گهوٽ کي جهلي ڪانئس خرچي گهرندي آهي. ان کان پوءِ در بند ڪيو ويندو آهي. گهوٽ ڪنوار واري ڪمري ۾ داخل ٿيڻ لاءِ سڀ کان سنو وقت اڌ رات کان وٺي پرهه ڦٽي تائين ليکيو ويندو آهي. ٻنهي گهرن جون

زالون سڄي رات ڳائڻ، چرچا گهٻا ڪرڻ ۽ کائڻ ۾ گذاريندیون آهن. سڄ اُڀريي وقت ڪنوار جي ماءُ اڇي سٽلن کي يادگيري ڏياريندي آهي ته وهنجڻ ۽ ڪپڙن بدلائڻ جو وقت ٿي ويو آهي.

سنڌين ۾ رواج آهي ته گهوٽ ساهراڻي گهر ۾ ست ڏينهن ۽ ست راتيون گذاريندو آهي، ان کان پوءِ زال مڙس پنهنجي گهر ويندا آهن. ننڍا وڏا ٻار پرڻبا آهن ته به انهن کي گڏ سمهاريندا ۽ هڪ گهر ۾ رهائيندا آهن. پهرين ٻار ڄمڻ تائين ڪنوار کي هفتي ۾ هڪ دفعو گهڻو ڪري جمع ڏينهن، پيڪي وڃڻ جي اجازت هوندي آهي. پهرئين ٻار ڄمڻ کان پوءِ هن کي عيد براد تي ڇڏيندا آهن. ڪنوار کي اڪثر ڪري اٿڻ ويهڻ جي آزادي هوندي آهي. زالن جي دل تي اهو اثر ضرور ويهاريو ويندو آهي ته مڙس جي موڪل کان سواءِ ٻاهر نڪرڻ وڏو گناهه جو ڪم آهي.

سنڌين جون ٻيون مکيه رسمون مرڻي سان تعلق رکن ٿيون. سنڌي، فطري خوف جي ڪري، يا وري پنهنجي مذهب ۾، موت بابت وحشتناڪ ڳالهين ٻڌڻ ڪري، هن دنيا کي ڇڏڻ کان ڏاڍو ڪن هٽندا آهن. موت جي ڳالهه ڪبي اٿن ته هنن جي دل ۾ هِراس ۽ نفرت پيدا ٿيندي آهي. مون ڏٺو آهي ته چڱا ڀلا ماڻهو به جڏهن مرڻي جي رسمن جو ذڪر ڪندا آهن، يا نالو وٺندا آهن، تڏهن ڏڪڻي وٺي ويندي اٿن ۽ منهن جو پنو لهي ويندو اٿن. عام سنڌي ماڻهو ان ڳالهه ۾ اعتقاد رکندا آهن ته انسان کي موت جي

خبر اڳواٽ پوندي آهي ۽ ان ڳالهه جي تائيد ۾ هو ڪيترا مثال ثابتيءَ طور ٻڌائيندا آهن. ممڪن آهي ته سنڌ ۾ جي قصا ٻڌبا آهن، ته فلاڻي خواب ڏٺو ۽ فلاڻي کي خبر هئي ته مان مرندس، تن جو ڪارڻ اها بزدلي هجي. مثلاً، جيڪڏهن ڪو ماڻهو خواب ۾ اُٺ [20] ڏسي ٿو ۽ ڪيس اها خبر آهي ته اُٺ موت جي نشاني آهي، ته ڪيس قدرتاً هڪدم ڳڻتي وٺي ويندي. هاڻي، ٿورن ڏينهن ۾ هن جي ڪن چالاڪ دوستن کي سندس فڪر جي سبب جي خبر پوي ٿي، ۽ هو کين ٻڌائي ٿو ته منهنجي زبان ۾ موت جو ذائقو آهي. ان کان پوءِ هو دنيا جون لذتون ترڪ ڪري، پنهنجا روزانه شغل ڇڏي، نمازن، روزن ۽ ٻين طريقن سان توبهه تائب ٿي پاڻ کي ٻيءَ دنيا لاءِ تيار ڪري ٿو. ساڳئي وقت هو دنيا جو ڪاروبار به صفا وساري ڪو نه ڇڏيندو آهي. هن جي گهر جي ڀاتين کي خواب جي سچائيءَ ۾ ذري جو به شڪ ڪو نه هوندو آهي. تنهنڪري هو به انهيءَ دکدائڪ واقعي کان سندس خيال بدلائڻ جي ڪوشش ڪو نه ڪندا آهن. بلڪ هو ڳوڙها ڳاڙي ۽ غم جو اظهار ڪري هن جي وهم کي پڪو ڪندا آهن. پوءِ جيڪڏهن اهو ماڻهو اتفاق سان نه مرندو آهي ته چوندا آهن ته مڙيئي خير ٿي ويو، ۽ سڄي ڳالهه جلد وسري ويندي اٿن. پر جي اتفاق سان هو مري پوندو آهي ته ڄڻ هڪڙي قسم جي ثابتي ملندي اٿن. جاهل ماڻهو، جن جي دل ۾ خوفائتين ۽ عجيب

ڳالهين لاءِ ڪشش هوندي آهي، سي اهڙين ڳالهين ۾ اعتبار ڪندا آهن ۽ مطلبي ماڻهو وجهه وٺي انهن جي مشهوري ڪندا آهن.

مشرق ۾، جيڪڏهن ڪا ڳالهه مغز ۾ چڱيءَ طرح ويهارڻي هوندي آهي، ته ان جو تفصيلوار نقطي بنقطي بيان ڏيڻو پوندو آهي. ”ڪنزالعبرت“نالي هڪ ڪتاب عربي زبان مان سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيل آهي، جنهن جو سنڌ جا ماڻهو تمام گهڻو مطالعو ڪندا آهن. ان ۾ قبر جي عذابن جو بيان هن ريت ڏنل آهي: ميت جي مٿان دستوري دعا گهري، جڏهن ماتمي هليا ويندا آهن، تڏهن پورين اکين ۽ ڪارن ڇهرن وارا ملائڪ، اچي سوال[21] ڪندا آهن. جيڪڏهن فوتي ڪافر يا منافق هوندو آهي ته هن وٽ نوانوي نانگن جي قطار ايندي آهي، جن جي چڪن ۽ ڏنگن ۾ اهڙو زهر هوندو آهي، جو ان جو سور قيامت تائين هلندو آهي. تنهن کان پوءِ هن کي دوزخ جو اوڙاهه ڏيکاريندا آهن، جتي کيس رهايو ويندو. هن لاءِ قبر جي پاسي ۾ هڪ سوراخ ٿي پوندو آهي، جو دوزخ سان ڳنڍيل هوندو آهي. ان کان پوءِ ٻيو عذاب جيڪو آهي، تنهن کي فارسيءَ ۾ ”فشارقبر“ يا قبر جو ڀڪوڙجڻ چوندا آهن. ماڻهوءَ جي ٻنهي پاسين زمين وري ايندي آهي، تان جو پاسريون هڪٻئي سان اچي ملنديون اٿس. پر جيئن ته اهو عذاب ڪافي نه آهي، تنهنڪري نانگ، وڇون ۽ ٻيا جيت پڻ قبر ۾ اچي داخل ٿيندا آهن. آخر روح

جسم مان ڪڍي ”سجّين [62]“ ۾ اڇلايو ويندو آهي، جا مردودن لاءِ هڪ خاص عذاب واري جڳهه آهي.

اهي خوف انهن ماڻهن جي عين عقل مطابق آهن. جن لاءِ رٿيا ويا هئا. انهن ماڻهن کي اهڙين ڳالهين ۾ اعتبار ڪرڻ جي لاءِ رغبت هوندي آهي ۽ هو اڪثر اڻڏٺل ڳالهين تي هڪدم اعتبار ڪندا آهن. ان کان سواءِ هنن کي عجيب غريب ڳالهين جو پڻ شوق هوندو آهي. جيڪڏهن سنڌين جي ڪنهن مجلس ۾ اهڙي ڪنهن عجيب واقعي جو ذڪر ڪبو ته هڪدم روح راڙو پئجي ويندو. ملان انهيءَ ڳالهه جو پورو فائدو وٺندا آهن. سنڌ جا ماڻهو ملن جي طبقي کي عزت ۽ پئسو ڏيندا آهن. ڇاڪاڻ ته هو ڪين اهڙن پوائتن عذابن کان ڇوٽڪارو ڏيارڻ جي دعوا ڪندا آهن. پر ترڪ ۽ ايراني ماڻهو اهڙين ڳالهين کي شڪي نظر سان ڏسندا آهن. چون ٿا ته شيراز ۾ هڪڙي ماڻهوءَ ڪنهن مردي جي وات ۾ اٽو وجهي، هن کي پوري پنهنجن دوستن کي ثابت ڪري ڏيکاريو ته اهو منڪر ۽ نڪير سان سوال جواب ڪري نه سگهندو. ٿورن ڏينهن بعد قبر کوٽي ويئي ۽ ڏٺو ويو ته هن جو وات برابر اٽي سان پورو پيو هو. ملن انهيءَ اعتراض جي رد [23] ۾ دليل ڏنو ته آواز هرويرو نڙيءَ ۽ وات مان ڪو نه نڪرندو آهي. پر سنڌ ۾ ايران جيتري به آزاد خيالي ڪانه آهي سنڌ ۾ ماڻهو ڊپ کان تازي قبر ڪڏهن به نه کوٽيندا آهن، تنهنڪري اهڙيءَ آزمائش ٿيڻ جو ڪو

ٻہ امڪان ئي ڪو نہ آهي. ڏنو ويو آهي تہ جڏهن ڪو مذهبي خيال ماڻهن ۾ پڪڙجي ويندو آهي، تڏهن ان جي سچائيءَ جي ثابتيءَ ۾ گهڻيئي مثال ۽ واقعا بہ پيدا ٿيندا آهن. دين اسلام ۾ اهڙين بيهودين ڳالهين لاءِ درحقيقت گنجائش ڪا نہ آهي. پر مسلمانن جي تاريخ بهرحال اهڙن بي بنياد واقعن ۽ مثالن کان وانجي ڪا نہ آهي، جن ۾ ماڻهن اتفاق سان يا ڄاڻي واڻي منڪر ۽ نڪير سان پنهنجي ملاقات بيان ڪئي آهي. ساڳيءَ ريت ڪيترائي دفعا ڪن پڳتن بہ هندن جي ٺمورتي ڏٺي آهي. مجوسين کي زردست نظر آيو آهي ۽ يورپي عيسائين ۾ تہ پوڄاري اهڙا ولي ڏسندا آهن، جي شايد تصويرن کان سواءِ هن دنيا ۾ ڪڏهن بہ ڪنهن بہ هنڌ تي وجود ۾ ڪو نہ آيا هئا

باب ٻارهون

سنڌ جي اصلوڪن رهاڪن جو بيان، انهن جون رسمون پوشاڪ شغل، ڪسرتون، رانديون رونديون، زالن جا رواج، انهن جو اخلاق ۽ عادتون، گويا سنڌ جون اڇوت قومون

سنڌ جا اصلوڪا رهاڪو، اولهہ هندستان جي رهاڪوءَ کان وڌيڪ قداور، مضبوط، سگهارو ۽ پهلوان ٿئي ٿو. هُن جي هنن، پيرن ۽ مُرن ۾ اها بناوتي نزاڪت ڪا نہ هوندي آهي، جا سنڌونديءَ جي هن پر وارن وسيع پٽن ۾ رهندڙ قومن ۾ ڏسبي آهي. سچ پچ تہ سنڌي ماڻهو ڪوهہ قاف جي قومن کان گهٽ ۾ گهٽ سڌريل قوم يعني هندن ۽ بهترين قوم يعني ايرانين جو ميلاپ آهي. سنڌيءَ جا روش ڊولائتا ۽ مٿي جو نمونو سهڻو هوندو آهي. هن صوبي ۾ هندستان جي ماڻهن جهڙي سهڻي پيشاني ۽ ڇڊا وار ورلي نظر ايندا آهن. ڏاڙهي، خاص ڪري مٿئين طبقي جي، ڇاپئين هوندي آهي، جيتوڻيڪ اها ايران ۽ افغانستان جي ماڻهن جهڙي شاندار نہ هوندي آهي. سنڌي ماڻهوءَ جو سانورو رنگ ڏيکاري ٿو تہ هن قوم جي ترقي ڪنهن حد تائين جي، هاڻي روڪجي ويئي آهي [2] هن جي مزاج جي بگڙڻ جا بہ سبب ڏسڻ

۾ اچن ٿا: هڪڙو تہ هن جو مقابلو هميشہ جابلو علائقن جي بهادر ۽ راتوڙ قومن سان پئي ٿيو آهي، جن کيس غلامن وانگر پئي پيڙيو آهي. ٻيو سبب هي آهي تہ هن جو سمورو دارو مدار هندو صرافن ۽ واڻين تي پئي رهيو آهي، جن کيس قرض ۽ تباھ ڪرڻ ۾ ڪين گهٽايو آهي. ان ڪري سنڌين جو وڏو حصو سست، گدلو ۽ نشي جو ڪوڙيو آهي. سنڌي ماڻهو مصيبت جي وقت نراس ٿيو پوي، ۽ خطري ٽري وڃڻ کان پوءِ سرڪش! مڪاني مورخ سندس هوشياريءَ جون وڏيون ڳالهيون ڪن ٿا ۽ مثال ڏين ٿا تہ هو پيرو کڻڻ ۾، تهام جي عربن ۽ آمريڪي جهنگلين کان بہ وڌيڪ قابل آهي پر پيرو کڻڻ مشرقي ملڪن ۾ رواجي ڳالھ آهي. هن وقت، پوک ڪرڻ، مڇي مارڻ، شڪار ڪرڻ، گهوڙا، اُٺ ۽ رڍون ڏارڻ سنڌي ماڻهوءَ جا مکيہ شغل آهن.

اڪثر سنڌي ماڻهو هندستان جي رهاڪن جهڙي سهڻي پوشاڪ ڪو نہ پائيندا آهن. سنڌي مسلمان سواءِ ڪنهن منڊي يا مهر جي، سون اصل ڪو نہ پائين. وڏيءَ عمر جا ماڻهو پراڻي اسلامي رواج [3] مطابق، مٿي جا وار ڪوڙائيندا آهن، پر نوجوان پنهنجن ڊگهن وارن تي ناز ڪندا آهن ۽ اڪثر وچ تي ڦٽي ڏئي، وارن کي وٽي، ڪلهن تان لٽڪائي يا ڳنڍ ٻڌي ٽوپي يا پٽڪي هينان ڍڪي ڇڏيندا آهن. اڇيءَ ڏاڙهيءَ کي ميندي لائيندا آهن ۽ مينديءَ جو رنگ گهاٽو ڪرڻ لاءِ ان ۾ ٿوري ڦٽڪي ملائي ويندي

آهي. جوان بعضي هٿن ۽ پيرن کي ميندي لائيندا آهن. هو سُرها تيل، سرمو، مسي بہ ڪم آڻيندا آهن. مسيءَ جو سنڌ ۾ هندستان کان گهٽ [4] رواج آهي. هن ملڪ ۾ حمام ڪو نہ آهن. تنهنڪري وارن صفا ڪرڻ جون دوائون استعمال ڪو نہ ڪيون وينديون آهن. بدن جا وار گهڻو ڪري پاڪيءَ سان لاٿا ويندا آهن.

سنڌي ٽوپي جي شڪل ابتيءَ يورپي ٽوپيءَ جهڙي آهي. اها ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ ڪا نہ پاتي ويندي هئي. ان جو عام رواج ميرن جي صاحبي ۾ پيو. هينئر مذهبي پيشوائن کان سواءِ جيڪي دستار پسند ڪندا آهن. ٻيا سڀ ماڻهو اها ٽوپي پائيندا آهن. امير ۽ شاهوڪار ماڻهو ڪاري ڪپڙي يا ڪيمخواب جي چورسي ٽوپي پائيندا آهن، جنهن کي "موغوٽوپ" ڪوٺيندا آهن. دستار جا ٽي مختلف نمونا آهن: 1. پڳ، هڪ ڊگهو سوٽي ڪپڙي جو ڪافي ڊگهو ٽڪر، اڪثر اڇو ۽ بعضي رنگين، 2. پٽڪو، پڳ جهڙو، پر ان کان ٿورو ننڍو ۽ 3. ڦينٽيو، سوٽي ڪپڙي جو ٽڪر، جو مٿي کي ويڙهي ڇڏيندا آهن. غريب ماڻهو اڇن ڪپڙن بدران نير ٻڏل ڪپڙا زيادھ پسند ڪندا آهن، چاڪاڻ تہ اڇا ڪپڙا جهٽ ميرا ٿي ويندا آهن. ڪي ماڻهو، خاص ڪري فقير، ڍڪيندا آهن: پُٺيون يا ڪرتو، سوٽي ڪپڙي جي صدري، هندستان جي مرزائن جهڙي ڪائنچ ويڪرن پانچن سان، يا سٽڻ چيلھ وٽ موڪري ۽ پانچن وٽ سوڙهي، گندي يا چادر يا ٽوپي، جا ڪلهن

تي وجهبي آهي، بوڇڻ يا ڪمربند ۽ جُتي. انهن کان سواءِ شاهوڪار ماڻهو ٻانهن سان پهرياڻ ۽ قبا پائيندا آهن. جو يورپي ماڻهن جي ننڊ ڪرڻ جي جامي وانگر هوندو آهي ۽ سوٽي ڪپڙي جو ٺهيل هوندو آهي. هندستاني پهرياڻ جو ٻه هاڻي رواج پيو آهي، پر اهو هن ملڪ ۾ چيلهه کان ڊگهو هوندو آهي.قيمتي ۽ رنگين ڪپڙي جي صدريءَ يا ڦتيءَ جو ٻه رواج هاڻي پيو آهي. سرديءَ ۾ هو قبا جهڙي ڪپهه سان ڀريل ڪُرتي يا ٺونٽ تائين نمناڻو پائيندا آهن. شاهوڪار ماڻهن کي عمدين کلن (پوستينن) پائڻ جو شوق آهي. غريب ماڻهو، افغاني پوستين يا ماشي يا چوغي تي راضي رهندا آهن. چوغو اڪثر ٻڪريءَ يا اُٺ جي وارن مان ٺهيل هوندو آهي. جتيون ٻن قسمن جون پائيندا آهن. 1. ڳاڙهي يا پيلي چمڙي جي، جهڙي مصر جا ماڻهو پائيندا آهن ۽ 2. گهيتلو، چمڙي جو، سٽ يا پٽ سان پرت پريل. دولت وارا ماڻهو مسافريءَ ۾ ڊگها چمڙي جا موزا پائيندا آهن. سنا موزا افغانستان مان ايندا آهن، پر سنڌ ۾ ٻه هڪ قسم جا سستا ۽ هلڪا موزا ٺهندا آهن. جابلو ماڻهو فقط پيش جو ٺهيل ترو پيرن ۾ ٻڌي چڙهندا آهن. جيڪو اسپين جي پرنيز جبل جي رهاڪن جي چمپل جهڙو هوندو آهي.

سنڌ جون عام رانديون رونديون هي آهن:

هر قسم جا ماڻهو، اعليٰ خواه ادنيٰ، لغڙ اُڏائيندا آهن، پر، هندستان جي ماڻهن وانگر وڏيءَ عمر جا ماڻهو اهو شوق پسند نه

ڪندا آهن. لغڙ جا پنج ڇهه نمونا آهن. جن جي اُڏائڻ جو ڏيهي حاڪمن کي ڏاڍو شوق هوندو هو. بعضي هو ان جي پيچ ۾ تارو ٻڌي اُڏائيندا هئا ۽ شرطن تي پڻ لغڙ ويڙهائيندا هئا.

ڪبوتر بازيءَ جو رواج مٿئين طبقي جي ماڻهن ۾ آهي. پهريائين هڪڙو چڱي نسل جو بازيگر ڪبوتر چونڊبي، ان کي هٿ مان ڇڏڻ تي جلدي جلدي قلابازيون ڏيڻ، سيکاريندا آهن. شرط جو فيصلو گهڻو ڪري ستن کان زياده قلابازين تي ٿيندو آهي. جيڪڏهن ڪبوتر ستن کان گهٽ قلابازيون ڏنيون،ته بازي هارايائين. ڪبوترن جي ويڙهه تي پڻ شرطون رکندا آهن. تنهنڪري سٺي ڪبوتر جي قيمت بعضي بعضي سؤ رپين تائين پهچي ويندي آهي. رواجي طرح هڪ موچاري جوڙي جي قيمت ويهه رپيا هوندي آهي.

سنڌ ۾ بربل نالي هڪ ننڍڙي پکيءَ کي افغانستان جي ٻٽير وانگر وڙهڻ سيکاريندا آهن. ان ڪم لاءِ نر پکي چونڊبيو ويندو آهي. پهريائين ان کي ننڊ ڪرڻ نه ڏيندا آهن پوءِ ان کي اٺ اٺ، ڏهه ڏهه ڪلاڪ بک ڏيندا آهن ته جيئن سڌ تي اچڻ سکي. ان بعد ڪوڏيءَ کي ٿورو اٿو لائي بربل کي شيون جهٽڻ سيکاريندا آهن. انهيءَ وقت ان کي چورمو يا چٻاڙيل پڳڙا [5] کارائيندا آهن. ويڙهائڻ وقت ٻن بربلين جي وچ ۾ ڪا ڪاٺي جي شيءَ اڇلائيندا آهن ته هو هڪ ٻئي سان ڳنڍجي ونديون آهن. سندن مالڪ ڪين

آڳر ڏيئي پڙڪائيندا آهن. بربل ويڙهو پکي نہ آهي. هو فقط ڇهنب ڪم آڻيندو آهي. جنهنڪري اهي ورلي مَرندا آهن. بربل جي ويڙهہ تي شرطون قسمت سان رکندا آهن. ڪتڻ واري ڪي فقط هار وارو پکي ملندو آهي. ڇوڪرا انهيءَ رونشي جا ڪوڏيا هوندا آهن. هنن مختلف پکين ۽ انهن جي وڙهڻ ۽ ٺونگي هڻڻ جي نموني وغيره کي سڃاڻڻ لاءِ ڪيترا خاص لفظ ۽ محاورا ايجاد ڪيل آهن.

ڪڪڙن جي ويڙهہ سنڌين جو عام شغل آهي، پر اهو ماڻهو معتبر نہ سمجهيو ويندو آهي. اڳي هندن کي ڪڪڙن جي ويڙهہ ڏسڻ جي جرات ڪا نہ ٿيندي هئي، جو طهر جو ڊپ هوندو هئن (هاڻي بہ ملاڪڙي ۾ هندو ورلي نظر ايندا آهن) سنڌ جو ويڙهو ڪڪڙ هڪ شاندار پکي آهي. هن جون جنگهون پيليون ۽ اکيون شفاف [6] ۽ چمڪي واريون ٿين ٿيون. هنن جي خوراڪ ۽ سيڪارڻ جو نمونو هندستان جهڙو هوندو آهي. انهن تي تمام ڏاڍي محنت ٿيندي آهي، ڇاڪاڻ تہ سنڌ ۾ لوهہ ۽ چاندي ڪم نہ آڻيندا آهن. پکين کي ڪٽڻ ۽ ويڙهائڻ لاءِ خاص اٽڪل ڪپي.

سنڌين کي گهَٽن ويڙهائڻ جو ڏاڍو شوق آهي. ان لاءِ سڀ کان سٺي جنس، مضبوط ۽ ڪاري رنگ جو قداور جابلو گهٽو آهي. ان کي ننڍي هوندي کان وني ٻچڪر ڏئي هٿ تي ٿونو هڻڻ سيڪاريندا آهن. جڏهن وڏو ٿيندو آهي، تڏهن هو اهڙو ويڙهو هوندو

آهي، جو جيڪو سامهون ايندو اٿس، تنهن تي حملو ڪندو آهي. هن جي رواجي خوراڪ آهي اَن، گيهہ ۽ ٿورو ڪَچو گوشت. پاڻي تمام ٿورو ڏيندا اٿس. سيڪارڻ وقت هن کي تمام گهڻي ڪسرت ڏني ويندي آهي. گهيٽا سياري ۾ ويڙهائيندا آهن جو گرميءَ ۾ هو جلدي مري پوندا آهن. ويڙهہ گهڻو ڪري اڌ ڪلاڪ کان وڌيڪ نہ هلندي آهي. هار واري گهٽي جون اکيون هڪدم ٻڌندا آهن تہ جيئن ڪتڻ واري گهٽي کان ٻئي دفعي منهن نہ موڙي. ميرن جي ڇوڪرن کي انهيءَ شوق سان ڏاڍي دل هوندي هئي، شايد انهيءَ ڪري جو ان تي خرچ گهڻو ٿيندو هو. هڪ موچاري گهٽي جي قيمت پندرهن رپين کان مٿي هوندي آهي.

سنڌ ۾ ايراني ۽ عربي رواج موجب گهوڙن جي شرط جو رواج ڪو نہ آهي. ايران ۾ ماڻهن کي سياسي حالتون مجبور ڪنديون آهن تہ هو پنهنجن طنبيلن ۾ هڪ اهڙو گهوڙو رکن، جو يڪساهيءَ ويهہ يا ٽيهہ ميل پنڌ ڪري سگهي. قديم خواه اڄوڪا عرب، گهوڙن پالڻ تي خاص ڌيان ڏيندا آهن، تنهنڪري گهوڙن جي پنڌ ۽ ساهيءَ جي آزمائش وٺڻ هڪ لازمي ڪم هوندو اٿن. سنڌي ماڻهو خاص موقعن تي، گهڻو ڪري ميلن ملاڪڙن تي ميدان تي گڏ ٿي، مني يا اڌ مني ميل جي مفاصلي تي، اڻ سکيل گهوڙن کي ڀڄائيندا آهن. ڊوڙ تي شرط ڪا نہ هوندي آهي. تنهنڪري کٽڻ واري کي، ماڻهن جي تاڙين کان سواءِ ٻيو ڪو

انعام ڪو نہ ملندو آهي. هن ملڪ ۾ هندستان وانگر ورزشي ادارا يعني آکاڙا ڪو نہ آهن. سنڌين کي ڪشتيءَ جو ڏاڍو شوق آهي، پر هن وقت وڏا ملھہ اڪثر آفريڪا جا شيدي آهن، جن جا بابا ڏاڏا هن ملڪ ۾ آيا هئا. هو مضبوط جوان آهن. سندن ڏورا ٿلها ۽ هڏ ڪاٺ طاقت وارو هوندو آهي. مگر، هنن جو قد پورو پنو هوندو آهي ۽ سندن پير ڦريل، ٽنگون مُڙيل ۽ پنيون ڏنگيون هونديون آهن. هنن کي گوشت، گيھہ ۽ کير جي خوراڪ تي هيرايو ويندو آهي ۽ بادي ڪاڌي ۽ شراب ۽ تماڪ جي منع هوندي اٿن. هنن کي هندستان جي ڪشتي بازن وانگر ماني ڪارائي، ٿلهو ڪو نہ ڪيو ويندو آهي. هو جڏهن ميدان ۾ نڪري نروار ٿيندا آهن، تڏهن ڏسڻ وٽان هوندا آهن. هو اڙيون ۽ بند استادن کان سکندا آهن. ڪشتيءَ وقت هو پٽڪو ڪائنچ ۽ سندرو ٻڌندا آهن. هندستان وانگر هتي دشمن کي پٺيءَ تي ڪيرائڻ ضروري نہ آهي. هن جو گوڏو زمين تي لڳو تہ ملھہ هارايائين. ٻن ملهن مان جنهن پوئين ملھہ ماري، تنهن راند کٽي. انهن مقابلن وقت ماڻهن ۾ ڏاڍو جوش هوندو آهي، تنهنڪري بعضي فساد ۽ خونريزي بہ ٿيندي آهي. سنڌي پنهنجن پاڙيسرين يعني ايرانين ۽ هندن کان ڪشتيءَ جي هنر ۽ فن ۾ گھٽ آهن. ۽ ساڳئي وقت هو ايشيا جي ٻين قومن وانگر ڪسرت ڪرڻ تي پڻ هريل نہ آهن. هنن کي ڪمان ڪشڻ، ڏنڊ [8] پچائڻ ۽ مدگر ڦيرائڻ ڪو نہ ايندا آهن. مَلھہ، اڪثر ڪري هيٺئين نموني

جي مشق پچائيندا آهن: ڊوڙڻ، ٽينگ ڏيڻ، هڪ ڄنگھہ تي ٽپڻ، ميل يعني پٿر جي پڃري کڻڻ، ٻانهن جي ڪارائي يا ڏوري تي ڪاٺيون پچڻ، مٺ کولڻ، ٻانهن مروڙڻ، هٿ جهلڻ ۽ لٺ ڇڏائڻ، ٻيا عام ڪسرت جا نمونا هي آهن: 1. "مٿين جو زور"، يعني مُٺ زمين تي رکي ننڍو يا وڏو ماڻهو کڻڻ، 2. "چنبو وٺڻ" يعني آڱريون آڱرين ۾ اٽڪائي، هٿ ڇڏائڻ، 3. پير تي اٿڻ، يعني زمين تي جُھڪي ويھي، هڪ ٽنگ مٿي ڪري ٻيءَ تي آهستي آهستي اٿڻ، جو آسان ڪم نہ آهي. 4. "ڪک کڻڻ"، يعني جهڪي ويھي، ٻئي هٿ پٺيان ڪري، چپن سان اڳيان زمين تان ڪک کڻڻ. اهي آهن مکيہ ورزش جا نمونا. اهڙي قسم جا ٻيا بہ گھڻائي سنها ٿلها طريقا آهن.

اسلام ۾ جوا جي منع ڪيل آهي. ڏيهي حاڪم انهن ماڻهن کي ڏنڊ وجهندا هئا. جي هن قانون جي پيچڪڙي ڪندا هئا. پر ان هوندي بہ ڪيترائي هيٺين طبقن جا مسلمان هن فعل ۾ هندن جي پيروي [9] ڪرڻ کان ڪين رهندا آهن. منهنجو مشاهدو آهي تہ مشرقي قومن ۾، سنڌي ماڻهو سڀني کان وڌيڪ جوئاري آهن.

سنڌ ۾ هيٺين راندين جو گھڻو رواج آهي: 1. شطرنج، 2. نرد، 3. بچيس، 4. ڏارو، 5. گنجيفہ، 6. چنر پسي، 7. ٽِنڻ ۽ اهڙيون ٻيون رانديون جهڙوڪ: نوٽڻ، سورهن ٽڻ... وغيره

شطرنج کيڏڻ جا گهڻائي نمونا آهن. جنهن نموني کي فرنجي (فرنگي) شطرنج چئجي ٿو، سو اسان جي نموني سان گهڻي مشابهت رکي ٿو. پر ان ۾ راڻي (وزير) هميشه بادشاهه جي سڄي پاسي رکندا آهن ۽ پيادا ٻه خانا ڪڏهن ڪو نه هلندا آهن. جڏهن پيادو پوئين خاني وٽ پهچندو آهي. تڏهن ان کي ان خاني جو جيڪو مهرو هوندو ان سان بدلائيندا آهن. شهه مات تي راند جو فيصلو ٿيندو آهي، پر مخالف ڌر جا جيڪڏهن سڀ مهرا، سواءِ بادشاهه جي مري وڃن ته اها اڌ راند ٿي. اسان قلعو هڪڙيءَ چال ۾ ٺاهيندا آهيون، پر هي ماڻهو قلعي ٺاهڻ ۾ ٽي چالون وٺندا آهن، مثلاً (1) رخ پهريائين بادشاهه جي پاسي واري خاني ۾ آڻيندا آهن. (2) بادشاهه، گهوڙي وانگر هڪڙي ٽپي سان قلعي مان ٻاهر ڪڍندا ۽ (3) بادشاهه، توب جي پرواري خاني ۾ آڻيندا آهن. رومي يعني ترڪي شطرنج، يورپي لوڪن کي ڪجهه ڏکي لڳندي آهي، جو ان ۾ راڻي(وزير) ۽ پادري (ٺنگو) کان عجيب نموني جو ڪم ورتو ويندو آهي. وزير جو پيادو پهريائين ٻه خانا هلندو آهي ۽ وزير هڪ، ان کان پوءِ وزير فقط هڪ خانو ڏنگو هلي سگهندو آهي ۽ مهرا ماري يا شهه ٻه ساڄئي نموني ۾ ڏئي سگهندو آهي، پر هو پريل خاني جي مٿان ٻه ٽپي سگهندو آهي. ڪي سنڌي شطرنج سٺي ڄاڻندا آهن. سنڌ ۾ شطرنج جو ٻيو ٻه هڪ نمونو آهي، جنهن کي "بند" چوندا آهن. اهو اصل هندستان مان آيل آهي. انهيءَ جي

خصوصيت هيءَ آهي ته جيڪڏهن ڪنهن مهري کي بادشاهه کان سواءِ ٻئي مهري جو بچاءُ آهي ته ان کي ماري نٿو سگهجي. انهيءَ ۾ راند گهڻو وقت هلندي آهي، ايتريقدر جو شهه مات ڏيڻ ۾ ٻه ٽي ڏينهن لڳي ويندا آهن.

نرد [11] راند گهڻو ڪري اهي سنڌي ڪندا آهن جي ايران کان ٽي آيا آهن يا جن ان ملڪ جي رهاڪن کان سکي آهي. ايراني اها راند گهڻي زماني کان کيڏندا اچن ٿا ۽ ان جا وڏا کيڏاري آهن.

پچيس [12] راند اصل هندستان کان آيل آهي. سنڌ ۾ ان ۾ ڪا ٻه ڦير ڦار ڪا نه ڪئي ويئي آهي. انهيءَ راند جو رواج سڀني درجن جي ماڻهن ۾ آهي.

ڏارا عاج جا چورسا ٿهيل هوندا آهن، اٽڪل ٻه انچ ڊگها ۽ انچ جو ٽيون حصو موڪرا، پاسن تي ڀَنءُ، ڏُئي، پنجي ۽ ڇڪي جا نشان هوندا آهن. گهڻو ڪري ٽي ڏارا گڏ ڪم آڻيندا آهن. جڏهن ڏارا ٻئي ڪنهن کيل سان گڏ ڪم نه آڻيندا آهن، تڏهن ان کي جوئا سڏيندا آهن. ڏاري جي راند ۾ خيال ڪرڻ جي ضرورت ڪا نه پوندي آهي. پئسن جي راند ۾ ٻيئي ڌريون ڏارا اڇلائينديون آهن، جنهن جا گهڻا خال، تنهن کٽيو. هندو خاص ڪري هن راند جا شوقين آهن. ديندار مسلمان ان راند کان پري رهندا آهن. انهن جي خيال موجب ڏاري جي راند جوئا جو خراب ۾ خراب نمونو سمجهي

ويندي آهي.

گنجيفه يعني پتا ٻن نمونن جا هوندا آهن: 1. انگريزي، ٻاونجاهه پتن جي پوري تاس ۽ 2. مغلي. انگريزي تاس کيڏڻ جو گهڻو رواج آهي. تاس ڪيترن قسمن جي راندين ۾ ڪم آندي ويندي آهي ۽ ان لاءِ اهڙ اهڙا اصطلاح ۽ محاورا ايجاد ڪيا ويا آهن، جو يورپ جي ڏکين ٻولين ۾ به مشڪل ملندا. جوڙي تاس ۾ ڪل چانوي پتا هوندا آهن. اهي اٺن رنگن ۾ ورهايل هوندا آهن. هر هڪ رنگ ۾ تيرهن پتا هوندا آهن. جهڙوڪ بادشاهه، راڻي، وزير ڏهه ٻيا. ڏهلي کان وٺي يڪي تائين. انهي تاس سان جيڪي کيل کيڏندا آهن، تن سڀني جو هتي بيان ڪرڻ ضروري نه آهي.

"چنر پسي" پچيس راند جهڙي آهي، پر ان کان سولي آهي ۽ سکي به وڌيڪ آسانيءَ سان سگهجي ٿي. راند جو تختو پنجويهن خانن ۾ ورهايل هوندو آهي، ۽ هر هڪ کيڏاريءَ کي چار ساريون يا ڳٽيون (ڳوٽون) ۽ چار ڪوڏيون هونديون آهن. ڪوڏيون ڏاري جو ڪم ڏينديون آهن. جيترا خال پوندا آهن. اوترا خانا هلندا آهن. راند جو نالو چنر ۽ پسي لفظن مان نڪتل آهي، جي چارئي ڪوڏيون ابتيون پٽيءَ پر پونديون آهن ته ان کي چنر چوندا آهن ۽ جي هڪ پوندي آهي ته ان کي پسي چوندا آهن. چنر به چٽا به کيڏي سگهندا آهن ۽ چار به. جيڪو وچئين خاني ۾ پهريائين

پهچي وڃي، تنهن راند کٽي. جڏهن ڪا ساري منڍيئڙي واري گهر ۾ هوندي آهي، تڏهن ان کي ماري نه سگهبو آهي.

سنڌين جي "ٽِڙِڻ" افغانن ۽ ايرانين جي "ڪتر" راند جهڙي آهي. افغان، خاص ڪري ڳوٺن جا غريب ماڻهو، ان راند جا تمام شوقين آهن. سفيد ريش ماڻهو به زمين تي ڪاٺيءَ سان ليڪا ڪڍي، ڪلاڪن جا ڪلاڪ ٽِڙِڻ وٺا ڪيڏندا آهن. سنڌ ۾ به انهيءَ جي لاءِ تختو يا ڪپڙو ڪو نه هوندو آهي. راند تمام آسان آهي. هر هڪ رانديگر کي ٽي پٽر يا ڪوڏيون هونديون آهن جي واري واري تي هلائيندو آهي. جنهن ٽيئي ڪوڏيون پهريائين قطار ۾ رکيون، تنهن بازي کٽي، "ٽوٽڻ" ۽ "سورهن ٽڻ" هوبهو "ٽنڻ" جهڙيون آهن. فقط انهن ۾ وڌيڪ ليڪون ۽ ساريون هونديون آهن.

سنڌ جا ٻاراڻا کيل هندستان ۽ يورپ جي مشهور کيلن جهڙا آهن. مثلاً ڏنڊ، ٽوٽيءَ کي ڇهڻ، لڪيچ، قيد وغيره. وڏيءَ عمر جا ماڻهو به راندين کيڏڻ کان عار ڪو نه ڪندا آهن. ڪي اهڙيون سخت رانديون آهن جو انهن ۾ هڏ گڏ به ڀڃي پوندا آهن ۽ ماڻهو مري به ويندا آهن. ٻين ملڪن وانگر هت به " ڪينهوءَ" کان گهڻو ڪم ورتو ويندو آهي. ڪينهون ڏاڳي جو ٺهيل هوندو آهي، وچ ۾ سو پاري ۽ مٿان چمڙو ويڙهيل هوندو اٿس. زالون به پنهنجي نزاڪت ۽ چترائي ڏيکارڻ لاءِ ڪينهوءَ راند ڪنديون آهن. تنهنڪري

هن ملڪ جي عشقيه شعر ۾ ڪينهوءَ ڏانهن گهٽائي اشارا ڪيل آهن.

سموريءَ اسلامي دنيا ۾، عورت جي بهادري ۽ عصمت نهايت قابل تعظيم وصفون تسليم ڪيون وينديون آهن. انهيءَ معيار مطابق، سنڌي ٻين مشرقي قومن ۾ گهٽتائي ڪين ٿا رکن. ڏيهي حاڪمن جي صاحبيءَ ۾ سنڌين جي غيرت جا ڪيترا مثال ملن ٿا. چون ٿا ته هڪڙي غريب لنگهي. شاهي خاندان جي هڪ ٽالپر امير جو خون ڪيو هو، ڇاڪاڻ جو هن ڪيس پنهنجيءَ زال سان ڏٺو هو. ساڳيءَ ڳالهه تان هڪڙي شڪاريءَ ڏاتي سان، هڪ وڏي سردار جو پيٽ ڦاڙيو هو.

هن صوبي ۾ زنا جي ڏوهه لاءِ جيڪا سخت سزا [13] ڏني وڃي ٿي، ان جو مکيه ڪارڻ هي آهي ته سنڌ جي ماڻهن جون جسماني حالتون نراليون آهن. گرم ۽ ساموندي ملڪن [14] ۾ (جي جبلن جي ويجهو هوندا آهن)، زالون مردن کان زياده جنسي خواهش رکنديون آهن. انهيءَ ڪري ڪيترن ئي ڏيهي ڪتابن ۾ هن ملڪ جي زالن کي جنهن نموني ۾ گهٽ وڌ ڳالهايو ويندو آهي، سي پڙهي يورپي ماڻهوءَ کي حيرت وٺي ويندي، خصوصاً جڏهن ڪين اها خبر پوندي ته ان ڪاوڙ جو اصل ڪارڻ ڪهڙو آهي. ورنه، هن ملڪ جون زالون، درحقيقت، سياءَ ۽ چال چلت ۾ شريف آهن.

سونهن جي نقطئه ۽ نگاهه کان، سنڌ جي زال رنگ، روش، ۽ جسم ۾ اولهه هندستان جي زالن کان سرس آهي. صوبي جي اترئين ڀاڱي ۾ خاص ڪري مٿئين طبقي جي زالن ۾، چڱو حسن آهي. افسوس آهي ته زالن جي تعليم تي گهٽو ڌيان ڪو نه ڏنو ويندو آهي. ٿوريون زالون پنهنجي زبان پڙهي سگهنديون آهن، لکڻ ته انهيءَ کان به گهٽ ڄاڻنديون هونديون. سمجهڻ کان سواءِ قرآن پڙهڻ هڪ وڏي ڳالهه سمجهي ويندي آهي. وڏن شهرن ۾ فقط چار پنج زالون مس ملنديون جي فارسيءَ جو ڪو خط هجي ڪري سگهن. تنهن هوندي به ڪي اهڙيون زالون آهن جي ڇوڪرين کي تعليم ڏين ٿيون. اڪثر سنڌي ماڻهو انهيءَ راءِ جا آهن ته زالون اهڙيون مڪريل آهن، جو سندن خيالن جي دائري کي وسيع ڪرڻ ۽ سندن هٿ ۾ قلم جهڙو هٿيار ڏيڻ خطري کان خالي نه آهي. سنڌي زالن ۾ هندستاني زالن جهڙي نزاڪت نه آهي ۽ نه وري افغاني ۽ ايراني زالن واري چترائي. سنڌي زال جي اٿڻ ويهڻ جو نمونو سنجيدگيءَ ۽ فضيلت وارو هوندو آهي. هن ملڪ ۾ حمامن جو رواج ڪو نه آهي ۽ زالن جو مردن سان ميل گهٽ ٿئي ٿو، انهيءَ ڪري سنڌي زال آزاد طبع نه آهي. هوءَ گفتي جي به پڪي ڪا نه آهي. ڪيتريون سنڌي زالون ناس ڏينديون آهن ۽ ڪي حقي ۾ تماڪ وجهي، ڇڪينديون آهن. هنن جون ٻيون مشغوليون هي آهن: سبڻ، سينگار ڪرڻ، هڪٻئي وٽ اچڻ وڃڻ هر هنڌ، انساني

فطرت وانگر، سنڌ ۾ پڻ عشق بازيءَ جا ڪيترا مثال ٻڌبا آهن. عشق بازيءَ جي معاملي ۾ سنڌي عورتون هندستاني زالن کان وڌيڪ دلير آهن.

سنڌ جون زالون اُچن ۽ قيمتي ڪپڙن جون شوقين آهن. شاهوڪاري طبقي جي عورتن کي ڪيمخواب، سوني ۽ روپي، زريءَ سان پريل ڪپڙا، عمدي مخمل، ڦولدار ريشم ۽ ساٽين جا وڳا ۽ ٻيو اهڙو سينگار جو سامان هوندو آهي، ڪنواريون ڇوڪريون گهڻو ڪري ڳاڙهي رنگ جا ڪپڙا پهرينديون آهن ۽ ڪُراڙيون ۽ ٻيوهه عورتون اڇا. رواج آهي ته عورت کي بدن تي جيئن گهٽ ڪپڙا هوندا، تيئن وڌيڪ معتبر سمجهي ويندي. زالن جي لباس ۾ هيٺيون شيون هونديون آهن: مٿي تي هڪ ريشمي يا سوٽي چادر پائبي آهي. انهيءَ چادر جا ٻه ڪئين قسم آهن: مثلاً چُني ۽ پوتي. انهن ۾ فقط ڊيگهه ۾ تفاوت هوندو آهي ۽ رنگ پِل ته کهڙو ٻه هجين. چُني ۽ پوتيءَ جي شڪل ۾ ٻه تفاوت ڪو نه هوندو آهي. بدن تي جيڪو چولو [18]پائينديون آهن، تنهن جي ڳچي اڳيان کليل هوندي آهيۦ ٻانهون ٺونٺ تائين هونديون آهن. چولو پٽ، سٽ، ململ يا اهڙي ڪنهن ٻئي ڪپڙي جو ٿهيل هوندو آهي. اڇا، ڳاڙها ۽ نيرا رنگ زيادهه پسند ڪيا ويندا آهن. ڳچيءَ جي اندران هڪڙي ڪپڙي جي ٽڪر سان ڇاتي بند ٽيل هوندي آهي. ان کي ڪنجري، چولي يا گج [19] سڏيندا آهن. بعضي ان

کي آنگيءَ وانگر پاسن کان ڦيرائي، پٺيان ٻڌندا آهن. ان حالت ۾ ان کي ”پُٺي“ چئبو آهي. سنڌ جون زالون اها معقول چيز ٻه گهٽ پائينديون آهن. شايد اهو ئي سبب آهي جو جوان زالن جون ڇاتيون پهرئين يا ٻئي ويم [20] کان پوءِ لڙڪي پونديون آهن. زالن جي سٿڻ جو نمونو ۽ ڪپڙو، مردن جي سٿڻ جهڙو هوندو آهي. زالن جي سٿڻ جا پانچا اهڙا سوڙها هوندا آهن، جو ان جو پائڻ ڏاڍو ڏکيو هوندو آهي. شاهوڪار عورتون قيمتي ريشم جو اڳٹ يا ناڙو پائينديون آهن، جنهن ۾ موتي ۽ جواهر جڙيل هوندا آهن. جُتي چمڙي جي هوندي آهي، جنهن جي مٿان رنگين پٽ جا ڏوُنر يا گل لڳل هوندا آهن. اها جُتي پائڻ ۾ ڏاڍي اَهنجي هوندي آهي، ڇاڪاڻ ته ان کي هيٺان فقط ترِي جو ٽڪر هوندو آهي ۽ پٻ اهڙو سوڙهو هوندو اٿس جو آڱريون ٻه پوريون نه ڍڪبيون آهن تنهنڪري اها هلڻ ۾ ڏاڍي تڪليف ڏيندي آهي. جڏهن ڪنهن چڱي خاندان جون زالون ٻاهر نڪرنديون آهن، تڏهن هو سٿڻ جي مٿان هڪ ويڪرو پڙو پيشگير پائينديون آهن، جو چيلهه کان مرن تائين سموري بدن کي ڍڪي ڇڏيندو آهي. هو بدن جي مٿئين حصي تي رئو يا سالور، يعني وڏي شال وجهنديون آهن. سيدن جون زالون، خاص ڪري اتر ۾ عربي يا ايراني نموني جو برقعو پائينديون آهن. برقعي پائڻ جي اصل مراد اها آهي ته زالون حياءَ واريون نظر اچن.

هندو واڻين جو پڙو مسلمان زالن جي پڙي کان ويڪرو ۽

وڏو هوندو آهي. هو گهڻو ڪري بنان گج جي چولو پائينديون آهن ۽ مٿي تي اڇو رئو وجهنديون آهن. هنن جي زيورن ۽ مٽين ۾ باريڪ تفاوت هوندو آهي، پر ان جي لکا سواءِ آزمودگار ماڻهن جي ٻئي ڪي ڪا نه پئجي سگهندي آهي.

سنڌ جي زالن کي گهڻن زيورن پائڻ جو شوق هوندو آهي، پر هو هندستان جي زالن وانگر هروڀرو فضول سينگار ڪو نه ڪنديون آهن. هندستان جون زالون جي ٻيو ڪجهه نه هوندن ته شيشي يا ميڻ جون ٺهيل ڪنگڻيون پائينديون، پر ٻانهون سکڻيون ڪين ڇڏينديون. سنڌ ۾ اهڙين چوڙين جو رواج ڪو نه آهي. سنڌ جون زالون ٻانهن ۾ ٺونٺ تائين عاج جا وڏا چوڙا پائينديون آهن. انهن چوڙن جو رواج هر طبقي جي ماڻهن ۾ آهي. سنڌ ۾ جن مٽين ۽ زيورن جو رواج آهي، تن جو تفصيلوار بيان ڏيڻ اجايو ٿيندو. ساڳيون شيون [21] جن جو هندستان ۾ رواج آهي، سي هن ملڪ ۾ ڪم آنديون وڃن ٿيون، فقط ڪٿي ڪٿي ڪو نالو بدليل اٿن.

سنڌ ۾ ٻن قسمن جا راڳيندڙ آهن: 1. ڪلونت يا معتبر گويا، 2. لنگها يا ميراسي، جي هن ملڪ جا ڀَٽ يا چارڻ آهن. سنڌ جا ماڻهو، جي لفظن جي خيالي اشتقاقن ڪڍڻ جا عادي آهن، سي چون ٿا ته "ميراسي [22]" لفظ نڪتل آهي "مير" ۽ "عاصي" مان

❊ هنن جو وڏو ڪو امير ماڻهو هو، پر هڪ شڪاريءَ سان ڳنڍ ماني ڪاڌي هئائين، جنهنڪري مٿس عاصيءَ جو ناقابل رشڪ لقب پيو. اهڙيءَ طرح، هو ميراسين جو ابو بڻيو. انهيءَ قوم جي دعوا آهي ته هو عالي نسل جا آهن. ڪي پاڻ کي سمن سان ڳنڍيين ٿا، جي ڪنهن وقت سنڌ ۾ حڪومت ڪندا هئا. ڪي ته وڃي مشهور شاعر ڪعب الاهبر تائين پهچن ٿا. لنگها جتڪي يا سنڌي نسل جا آهن. هو گهٽ ذات سمجهيا ويندا آهن ۽ تحقيق هو هن ملڪ جو هڪ تمام مظلوم ۽ هيڻانهون طبقو آهن. هر ڪنهن مکيه قوم، جهڙوڪ لغاري وغيره کي پنهنجا چارڻ هوندا آهن، جي شادين، طهرن ۽ اهڙن ٻين موقعن تي حاضري ۾ رهندا آهن ۽ هنن کي وٽانئن چڱا چوکا انعام اڪرام به ملندا آهن. هو اڳين زماني ۾ ترار ۽ ڍال ڪشي، سرندو هٿ ۾ ڪٽي، قوم جي سردار سان جنگ جي ميدان ۾ ويندا آهن. هنن جو ڪم هوندو هو بهادرن جي حوصله افزائي ڪرڻ ۽ ڪانئرن تي لعنت ۽ ڦٽڪارو وجهڻ. ماڻهو انهن جي زبان کان ڪؤ ڪائيندا هئا ۽ اڃا ڪائيندا آهن. ٽالپر خاندان جي هڪڙي فرد، جنهن مياڻيءَ جي جنگ ۾ بهادري ڪا نه ڏيکاري هئي، تنهن جو هنن هجو سان اهڙو ته نڪ ۾ دم ڪيو آهي، جو هو ڪين چڱي رشوت ڏيندو آهي، ته جيئن

* ميراسي، مير + رس = رس معنيٰ ڳائڻ ۽ مير آهي ڳائڻ جو سرواڻ، يعني ميراسي.

سندس منهن تي نہ چڙهن. اڳي وڏا چارڻ ميرن جي مختلف نوڪرين ۾ هوندا هئا، پر هاڻي هو پنڻ يا بزارين ۾ ۽ شاديءَ مراديءَ تي ڳائي گذران ڪندا آهن. هو جيترا غريب آهن، اوترائي سست ۽ ڪاهل آهن، ۽ عيش پرستيءَ جي ڪري ماڻهن ڪي خيرات لاءِ ڏاڍو تنگ ڪندا آهن، ڳاني جي علم ۾ هو هندن کان گهٽ آهن، پر هنن جا عام سُر، ايراني سرن سان ملي اچن ٿا ۽ هندستاني راڳ وانگر ٽڪائيندڙ نہ آهن. هنن وٽ راڳ کي قلمبند ڪرڻ جو طريقو ڪو نہ آهي، جنهنڪري هو سڀ ڪجهہ برزبان ياد ڪندا آهن. هنن جو آواز هلڪن سرن لاءِ چڱو آهي پر هنن وٽ ڪوڙو سُر ڪو نہ ٿيندو آهي ۽ جيئن آواز بلند هوندو اٿن، تيئن زياده پسند ڪيو ويندو آهي. هنن جا مٿانها سُر شوخ ۽ اُٿهڪندڙ هوندا آهن. انهن مان ڪي تہ جهنگلي جانورن جي اوناڙن جهڙا لڳندا آهن. ساز جي سنڀال اصل ڪا نہ ڪئي ويندي آهي، تنهنڪري جي اهو اتفاق سان چڱيءَ حالت ۾ بہ هوندو آهي تہ بہ پورو ڪم نہ ڏيندو آهي. ساز تي گهڻو ڪري جتڪي ۽ سنڌي ٻولين ۾ بيت، وايون، ڏوهيڙا ۽ اهڙي قسم جو ٻيو شعر چوندا آهن. لنگهن ڪي گهڻو ڪري صوفيانہ مٽي جي ابتدائي اصولن جو علم هوندو آهي، تنهنڪري هو عشقي ۽ شراب نوشيءَ وارن شعرن جي اندروني معنيٰ ڪندا آهن. انهن لنگهن ۽ ڪلونتن ڪي اڪبري درٻار [24] جي مشهور گويي، تانسين، لاءِ نهايت تعظيم هوندي

آهي.

سنڌي مسلمانن ۾، هندن وانگر ذات، پات جو ايترو ڀيد ڪو نہ آهي. پر ٻين ملڪن وانگر هت بہ ڪوري ۽ چماڙ ذليل ۽ گهٽ ذات وارا سمجهيا ويندا آهن. سنڌ ۾ ٻہ اڇوت قومون آهن: ٻاليشاهي ۽ شڪاري. اهي قومون اصل مسلمان هونديون، پر پنهنجي ڪرت ڪسب ڪري پوئتي رهجي ويون آهن ۽ هاڻي پنهنجن هم مذهبي ڀائرن جي برادريءَ کان ٻاهر آهن.

ٻاليشاهين کي سندن ڪسب مطابق ڀنگي يا ڇهڙو سڏيندا آهن: هو خوش اخلاقيءَ سبب ”حلال خور“ جي هندستاني نالي سان ڪوٺبا آهن. هو انهيءَ شاهي لقب تي فخر ڪندا آهن. ٻاليشاهي بلوچن جهڙي پوشاڪ پائيندا ۽ پنهنجي قوم اندر شادي ڪندا آهن. هو شهرن ۽ ڳوٺن جي ٻاهران رهن ٿا. هنن جو گذران شڪار ۽ سندن خاص پيشي تي هوندو آهي، جنهن لاءِ گهر گهر تان مهيني ۾ آنو ملندو اٿن. انهن ڀنگين کي هاڻي اصل مسلمان[27] ڪري نٿو ليکي سگهجي. هو طهر ڪرائيندا آهن، ڪلمو پڙهندا آهن، نماز پرهندا آهن، پيرن جي تعظيم ڪندا ۽ ملن کي شادين توڙي غمين تي سڏيندا آهن. هنن وٽ ڪو مقدس ڪتاب ڪو نہ آهي. ساڳئي وقت هنن کي مسجد ۾ اچڻ جي منع آهي. چون ٿا تہ هو حرام کائيندا آهن، جنهنڪري ڪو بہ مسلمان ساڻن گڏ کائيندو پيئندو نہ آهي. هندو هنن کي اهڙو اپوتر

سمجهندا آهن، جو سندن هٿ لڳندو اٿن ته وڃي سنان ڪندا آهن.

شڪاري يا ڏڦير، ٻاليشاهين کان به وڌيڪ پوئتي پيل قوم آهن. هنن تي "ڏڦير" جو نالو شايد ان ڪري پيو آهي جو هو وڏي منهن وارو ڇهه سٽ فوٽ ڊگهو ڏڦو يا ڀالو کڻندا آهن. شڪاري نه مسلمان آهن نه هندو. عمرڪوٽ ۽ ٿر جي طرف گهڻا شڪاري رهن ٿا، جتي هو مزوري، پوک ۽ شڪار تي گذر ڪندا آهن. ان پاسي جا شڪاري شڪل جا ڪوجها ۽ وحشي آهن، هو ڇيلهه تي فقط چوتو ٻڌندا آهن. سياري ۾ هڪ ڦاٽل گودڙي ڪين سرديءَ کان بچائيندي آهي. شڪاري اڪثر پنهنجو رواجي هٿيار يعني ڏڦو کڻي ملڪ جي ويران حصن ۾ ويندو آهي، جتي گهڻي ۾ گهڻا سوئر، گدڙ، لومڙ ۽ گلوئيون ۽ ڳوهون هونديون آهن. هو رات جو ننڊ ڪندو آهي ۽ ڏينهن جو پاڻ کي ٿڌيءَ ماک ۽ سج جي تيز اُس کان بچائڻ لاءِ ڪنهن ڪنڊ جي مٿان چادر وڇائي ان جي هيٺان ويهندو آهي. هن جي خوراڪ آهي شڪار ۽ مردار گوشت، پوءِ جيڪو به هٿ اچيس. هو پيئڻ لاءِ ٿورو پاڻي، چم جي ٿيلهي ۾ ساڻ کڻندو آهي. هن جو پيشو چوري ۽ خونريزي نه آهي، پر جيڪڏهن اهڙن ڏوهن لاءِ موقعو ملي ويندو اٿس ته هو موشو نه ڪندو آهي. شڪاري هڪ بلڪل جهنگلي ماڻهو آهي. هو پنهنجي رولو ۽ افسوسناڪ زندگي ورلي بدلائيندو آهي. هو ڪا به دماغي ڪسرت ڪا نه ڄاڻي. تعليم جي ابتدائي اصولن کان به

هو غير واقف آهي. هنن وٽ ڪتاب جهڙي شئي ٿئي ڪا نه، البت، مذهب جي ڪجهه خبر اٿس. ان ۾ به، ڪلمي کان سواءِ هن کي ٻي عبادت ڪا نه ايندي آهي. هنن کي سندن مُلان يا سندن مذهبي پيشوا، جي پوپا يا گرڙا سڏبا آهن، شاديون ڪرائيندا آهن ۽ ڪفن دفن ڏيندا آهن. سنڌ جي اتر ۾ ڏڦير گهڻو ڪري ظهر ڪرائيندا آهن، پر انهيءَ قوم جا آسٽريل ماڻهو جي ٿر ۾ رهندا آهن، سي انهيءَ رسم جي پيروي ڪو نه ڪندا آهن. هي ٻيئي قومون پاڻ کي ٻاليشاهين کان وڌيڪ سمجهنديون آهن. ٻاليشاهي وري پنهنجي فضيلت جي دعويٰ ڪندا آهن.

شڪاري قوم جون زالون سانوري رنگ جون هونديون آهن. انهي مان ڪن (جهڙوڪ ٻاليشاهين) جا سهڻا روش ۽ ڊولائتو بند آهي. جيتوڻيڪ گجرات ۽ اولهه هندستان جي ٻين پاڳن جي "حلال خورن" سان هنن جو مقابلو ڪري نٿو سگهجي، پر هنن ۾ ايترو حسن آهي، جو چڱن خاندانن جا ماڻهو وٺائن شاديءَ لاءِ ٻانهون وٺندا آهن، ۽ خود شاهي خاندان جا ڪي عياش ماڻهو به هنن سان رستي رکڻ کان عار ڪو نه ڪندا آهن. شايد اهو ئي سبب آهي جو هنن ۾ گوري رنگ جي چمڙي به بعضي بعضي نظر ايندي آهي.

باب ٻارهون

سنڌ جا هندوءِ سندن ذاتيون، برهمڻ، کتري، ويشن جا پنج فرقا ۽ سودر، سک، ڌرمي پينو ۽ اڇوت قومون، هندو ڌرم جي هاڻوڪي حالت، سلوڪن ۽ شبدن جا نمونا

سنڌ ۾ هندو طبقو اها ساڳي پنگتي حيثيت رکي ٿو، جا هندستان ۾ مسلمانن کي حاصل آهي. عربستان، افغانستان ۽ وچ ايشيا جي ٻين ملڪن وانگر هت به هندو واپار ۾ يا پنهنجن ذات پائن جي ڌرمي ضرورتن پوري ڪرڻ ۾ مشغول هوندا آهن، تنهنڪري هنن ۾ سندن اصلوڪي وطن يعني هندستان جيترا اڇوت فرقا جهڙوڪ: پر واري، مانگ، چاندا، وغيره ڪو نه آهن. ڏسجي ٿو ته عربن جي حملي وقت سنڌ ۾ هندن جون جيڪي وڏيون آڪهيون هيون، تن مان ڪي ٿوريون سلامت بچي سگهيون. چنانچه، هاڻوڪي هندو قوم اصل نسل ۾ پنجاب جي آهي. هنن جون شڪليون، چال چلگت، ريتيون رسمون ۽ ڌرمي خيال خواهه نالا پڻ انهيءَ حقيقت کي ثابت ڪن ٿا. هنن جو گهڻو لاڙو گرو نانڪ جي متن ڏانهن آهي ۽ ڪيترين ذاتين، سڪن جو

ڌرم، هندن جي اصلي اصولن سان اهڙي طرح ملائي ڇڏيو آهي، جو هاڻي انهن ۾ ڪا به گهڻي ويڇوٽي نٿي نظر اچي.

هندو قوم جتي جتي رهي ٿي، اتي ننڍين ننڍين ذاتين ۾ ورهايل آهي. سنڌ ۾ هندن جا ست ورن يا ست ذاتيون هن طرح آهن: 1. برهمڻ، 2. لوهاڻا، 3. ڀاٽيا، 4. سهتا، 5. وئيش جنهن ۾ ڪيترا ڪٽنب اچي وڃن ٿا،جهڙوڪ وهڻ، کتي وغيره، 6.پنجابي ۽ 7.سونارا.

انهن مان پنج ذاتيون سچ پچ هندستان جي ٽين ذات يعني ويشن مان آهن. ستين ذات گڏيل آهي. برهمڻ پيءُ ۽ سودر ماءُ جي اولاد مان. هو سنڌ ۾ اڇوت ڪري ليکبا آهن.

پهرينءَ يعني برهمڻ ذات جون به مکيه شاخون آهن. جي روايت مطابق ڪيترن پاڙن ۾ وراهيل آهن. اهي هي آهن. (1) پوڪارڻا ۽ (2) سرست يا سرسڌ پوڪارڻا. ڀاٽين واڻين جا پروهت آهن. هو پنج دراويد قوم جي "تلينگا" ڪل مان آهن ۽ وشنوءَ [1] جي اوتار، مهاراج جي پوڄا ڪندا آهن. هو اصل ڪٿان آيا، تنهن بنسبت مختلف روايتون آهن. هڪڙا چون ٿا ته هو بنارس جي پرسان پشڪر شيتر مان آيل آهن. ٻيا چون ٿا ته هنن تي پشپا ڪرن نالو ان ڪري پيو جو هنن لڪشميءَ کي گل پيٽا ڏنا هئا. هو جيسلمير ڪان سنڌ، ڪڇ، ملتان، پنجاب ۽ ٻين ڏوراهن ديسن ڏي ان ڪري لڏي ويا هئا، جو هنن ماس کائڻ ڪان انڪار ڪيو هو،

جنهنڪري پاورتيءَ کين پاراتو ڏنو هو. ٻين ذاتين جو چوڻ آهي ته پوڪارڻا، تپشور نالي هڪ برهمڻ ۽ هڪڙيءَ مهاڻيءَ جنهن ڪيس پتڻ اڪاريو هو، جي حرام جي اولاد مان آهن. ظريفاڻي نموني ۾ چئجي ته پوڪارڻو سنڌي محاوري ۾ ”پوءِ لڳي سو ڪري“. يعني جيڪي وڻيس سو ڪري مان نڪتل آهي. بهرحال حقيقت ڪهڙي به هجي، پر هڪ ڳالهه صفا آهي ته جيتوڻيڪ پوڪارڻو سنڌ ۾ اصلي برهمڻ آهي، پوءِ به هن جي ذات اوچي نه آهي. هو واپار کان ورلي عار ڪندو آهي ۽ بعضي ته رسوئيءَ جو ڪم به ڪندو آهي.

برهڻ [2] پنهنجن نالن جي اڳيان يا پٺيان داس، رام، چند، راءِ، مل، جي يا مسر ڳنڍيندا آهن، جيئن ته مسر سک ديوجي، انهن مان گهٽا، ٿوري گهڻي سنسڪرت سمجهي ۽ پڙهي سگهندا آهن. انهن کي جوتش جي علم ۾ شهرت حاصل آهي. هنن جو ڌنڌو آهي جنمپتريون ٺاهڻ، گهڙيون مقرر ڪري، ٽپڻو [3] (جنتري) تيار ڪرڻ، ڪريا ڪرم ڪرڻ ۽ پنهنجن ششن جي ڌرمي سکيا جي نظرداري ڪرڻ. هنن جو جوتش جو علم ايترو وسيع نه هوندو آهي، پر پوءِ به ايترو ضرور ڄاڻندا آهن جو عام ماڻهو، بلڪ ڌارين ذاتن وارا، جهڙوڪ سک ڌرم جا پوڄاري سندن مڃتا ڪندا آهن. تنهن کان سواءِ، هو ڪافي پوتر زندگي گذاريندا آهن. جيتري قدر برهمڻن لاءِ پوتر رهڻ ممڪن آهي. هو ورلي فارسي سکندا يا عام ڌنڌو ڪندا آهن. هو ماس نه کائيندا آهن ۽ شراب اصل نه پيئندا

آهن ۽ شادي پنهنجي ذات ۾ ڪندا آهن. پوڪارڻو سنڌي ٽوپي نه پائيندو آهي. هو اڪثر ڳاڙهي رنگ جي پڳڙي ٻڌندو آهي. هو ڏاڙهي ڪوڙائيندو آهي ۽ پوشاڪ شاهوڪارن يا واپارين جهڙي پهريندو آهي، هو ڪو خاص تلڪ يا جاتيءَ جو نشان ڪو نه ڏيندو آهي، پر پيشانيءَ تي سنئون يا اُڀو ليڪو سواءِ ڪنهن امتياز جي ڪڍندو آهي. هندستان ۾ اُڀو ليڪو وشنوءَ جا پوڄاري پاڻ کي شو جي پوڄارين کان ظاهر ڪرڻ لاءِ ڏيندا آهن. شو جا پوڄاري، ڀرون جي مٿان سنئون ليڪو ڪڍندا آهن.

سرست يا سرسڌ، جنهن جو صحيح مفهوم آهي سرسوتي نديءَ جي طرف کان آيل، سي اصل پنج گور قوم جا آهن. انهيءَ قوم جا اٽڪل چاليهه اصلي گهر سنڌ ۾ آهن. هو غير ڌرمي ڪم ڪو نه ڪندا آهن ۽ پنهنجن ٻين همذات وارن کي سڏ [4] سڏيندا آهن. هنن جو چوڻ آهي ته ٻيا اصل نمير يا بلوچ هئا. پر پوءِ رامچندر کي ڪنهن پروهت جي ضرورت هئي تنهن هڪ مليڇ يعني نمرئي جي نرڙ تي سندر جو تلڪ ڏنو. چون ٿا ته سرسوت سنڌ ۾ اٽڪل به سؤ ورهيه اڳ آيا هئا. هو مهيس يعني مهاديو يا شو ۽ هن جي شڪتي ڀوانيءَ جي پوڄا ڪندا آهن. هنن وٽ ڀوانيءَ جا ڪيترائي روپ ۽ نالا آهن، مثلاً ديوي، درگاهه، ڪالي، پاروتي ۽ سنگهواڻي، ڀوانيءَ جو ٺٽي جي ڀرسان مڪلي ٽڪريءَ، هنگلاج، سيوهڻ ۽ هندن جي ٻين ڪيترن پوتر جڳهن تي آستان آهي.

سرسوت ڪي خاص اپوتر ماس جا قسم ڪو نہ کائيندا آهن، جهڙوڪ ڳانءِ جو گوشت ۽ مرغيون. پر هو مڇي، جهنگلي پکي، بصر ۽ هرڻ، ڇيلي ۽ دنبي جو گوشت کائيندا آهن. ڇاڪاڻ تہ جيل جي ديويءَ ڏڪار ۾ انهن شين کائڻ جي اجازت ڏني هئي. گوشت هميشہ بزار مان خريد ڪندا آهن. ڇاڪاڻ تہ اونچي ذات جا هندو ٻين هندن وانگر هٿ بہ پنهنجي هٿ سان جانور ڪو نہ پائيندا آهن. سرسوت ذات جا ماڻهو اڪثر شراب پيئندا آهن ۽ پنهنجي ذات جي وڏوائن سان شادي ڪندا آهن. هو ڏاڙهي ڪوڙائيندا آهن ۽ عام شاهوڪارن جهڙي پوشاڪ يعني اڇي پڳڙي، انگرکو، ڌوتي، بوڇڻ ۽ ڪپڙي جي جُتي پائيندا آهن. هو هٿ ۾ اڪثر ڪري ستاويهن داڻن واري صندل جي ڪاٺيءَ جي مالها کڻندا آهن. سرسوت بعضي بعضي عاملن جهڙي پوشاڪ پهريندا آهن، پر پوڪارٽا ورلي ائين ڪندا آهن. حيدرآباد ۽ سيوهڻ ۾ سرسوت ذات جا ڪيترائي ماڻهو رهن ٿا. هو ورلي فارسي سکندا يا نوڪري ڪندا آهن. هنن جو مکيہ شغل هوندو آهي سنسڪرت سکڻ ۽ گرمکي ڪتاب پڙهڻ. سرسوتن کي جوتش جي علم جي ٿوري ڄاڻ هوندي آهي، پر پنهنجي علم جي ڪمي هڪ عجيب نموني جي مڪر سان پوري ڪندا آهن. هنن جي پيشنگوئيءَ جي طريقي کي "نشڪڻ ڪرڻ" چئبو آهي. اهو هن طرح ڪيو ويندو آهي، جو ڪو بہ سوال دل ۾ رکي، ساھ جهلي، ناسون آڱرين سان بند ڪري

ڇڏبيون آهن. ڪجهہ ويچار ڪان پوءِ نهايت خاطريءَ سان جواب ملندو آهي تہ فلاڻي ڪم جو نتيجو هن طرح ٿيندو ۽ ان لاءِ اُجوري جي بہ طلب ڪئي ويندي آهي.

حقيقت ڪري سنڌ ۾ ڪي بہ شتريہ (ڪتري) ڪو نہ بچيا آهن. جيڪي انهيءَ اعليٰ نسل جي دعوا ڪن ٿا، سي بنيا (واڻيا) آهن، جن نانڪ شاھ جي ڌرم جا ڪي متا قبول ڪيا آهن ۽ انهيءَ ڪري هو ڌرم ورڌ سک آهن. ڏنو ويو آهي تہ سڄي هندستان ۾ ويڙهو سودر، جن جو ڌرم يا مذهبي فرض آهي لڙائي ۽ ڦرمار ڪرڻ، سي پاڻ کي "شتريہ" سڏائيندا آهن. اهڙيءَ طرح، ملبار جا نائر، جي اصل گهٽ ذات جا آهن، سي پاڻ کي فوجي ذات جا يعني شتريہ سڏائيندا آهن ۽ اوچي ذات جي ماڻهن وانگر جڻيو پائيندا آهن ۽ هلندا بہ ائين آهن جڻ شتريہ آهن. سنڌ جي هندن ۾ شترين کي ڪا خاص اهميت ڪا نہ آهي. هنن جا مکيہ پيشا آهن. واپار ۽ سرڪاري نوڪري. هو گُرن جا ڪتاب پڙهي سگهندا آهن ۽ ايتري فارسي ڄاڻندا آهن، جو نوڪري ڪري سگهن. هو ڪا خاص پوشاڪ ڪا نہ پهريندا آهن ۽ ڏاڙهي بہ هرويرو ڪو نہ ڪوڙائيندا آهن. هنن جو ڪاڙو سرست برهمڻن جهڙو هوندو آهي، سواءِ ان جي تہ هو سکن جي رواج موجب جانورن کي پاڻ يا پنهنجي ذات وارن جي هٿان "جهاٽڪو" ڪري ڪُهي کائيندا آهن. هو هڪ خدا کي مڃيندا آهن يا گهڻو ڪري ويدانت

جي متي ۽ هندن جي قديم بت پرستي ۾ اعتبار ڪندا آهن.

جيئن اڳي چيو ويو آهي، تيئن ڏسڻ ۾ اچي ٿو تہ ويش، واڻيي يا بنيي ذات جون سنڌ ۾ پنج مکيہ شاخون آهن. انهن مان بہ وڏيون لاشڪ لوهاڻا ۽ ڀاٽيا آهن. اُنهن مان لوهاڻا تعداد خواہ اثر ۾ وڏيڪ آهن، تنهنڪري انهن جو بيان سنڌ جي عام هندن جي ترجماني ٿيندي. لوهاڻا پنهنجو نسل ۽ نالو لوهن پور مان ڪڍن ٿا، جا ملتان ۾ آهي. هنن جي سنڌ ۾ اچڻ جي تاريخ متعلق هن وقت پتو ڪو نہ ٿو پئجي سگهي. هنن جي زبان ۾ تبديليون آيون آهن ۽ هنن جيڪي آئيويٽائون ايجاد ڪيون آهن، تن مان اها ڳالهہ ثابت ٿئي ٿي تہ اهو واقعو پراچين سمي ۾ ٿيو هو. ان ڪان سواءِ لوهاڻا ساري بلوچستان، افغانستان ۽ وچ ايشيا جي اوپر وارن ڀاڱن ۾ پکڙيل آهن. هنن ايامن ڪان وٺي عربي سمنڊ جي ڪناري تي اٽسڏريل ۽ مخالف قومن سان واپار پئي ڪيو آهي ۽ دنيا حاصل ڪرڻ لاءِ هر قسم جا ڪشالا ڪڍيا ۽ خطرن جا مقابلا ڪيا آهن. لوهاڻا، هڪ تمام دلچسپ قوم آهي، جا ڏيکاري ٿي تہ ڪيئن هندن آڳاٽي سمي ۾ ڏورانهان ديس آباد ڪيا ۽ پنهنجي ڌرم جي متن جو پرچار ڪيو، جو هاڻي هڪ مڪاني ڌرم وڃي رهيو آهي. لوهاڻي ڪي ڌارين ملڪن ۾ وڃڻ ڪري ذات مان ڪو نہ ڪڍي ڇڏيندا آهن.

هن جو اولاد هندو قوم شمار ڪيو ويندو آهي. جيڪڏهن

هو اباڻي ديس ويندا آهن تہ اتي پاڻ هنن جو مرتبو مٿي ٿيندو آهي ۽ هو "وشنو نو" ڪري ليکبا آهن. انهيءَ ۾ شڪ ڪونهي تہ ڌارين معتبر قومن جي ماڻهن جو اولاد بہ سنڌ ۾ ڪجهہ عرصي رهڻ ڪان پوءِ، هندو ٿي سگهندا آهن.

لوهاڻي قوم جا گهڻ ۾ گهڻ پنجاهہ ٽڙ ۽ شاخون آهن. انهن مان مکيہ آهن، خدا آبادي ۽ سيوهاڻي. هنن جي پاڻ ۾ ٻڌي ٿوري آهي. هو فقط ان ڳالهہ ۾ اتفاق ڪندا آهن تہ هر ڪو پنهنجي پنهنجي گهر جو چڱو مڙس آهي. هو سڀ جڻيو پائيندا آهن. سچ پچ تہ هو "پوڄارا" يعني درياهہ ديوتا جا پوڄاري آهن. انهن مان گهڻ وشنوءَ ۽ شو جا شيوڪ [5] آهن. ڪن ٿورن نانڪ شاهہ جو ڌرم اختيار ڪيو آهي. هو گوشت ڪائيندا آهن، ۽ شراب جا عادي آهي. هنن ڪي مڇيءَ ۽ بصرن ڪائڻ تي اعتراض ڪو نہ هوندو آهي ۽ هو پاڻ ڪان گهڻ خواهہ وڌ ذات واري جي هٿ جو پاڻي پيئندا آهن. هو نڪي تہ گهڻي پوڄا ڪندا آهن ۽ نہ وري ڪن مقرر وقتن تي ڪندا آهن. هو پنجابي يا سنسڪرت جا بہ ٽي شبد اچاريندا آهن ۽ ميلن، جاٽن ۽ درسنن تي ويندا آهن، جتي ڀڳتيءَ ڪان وڌيڪ آوارگي هوندي آهي. چون ٿا تہ هنن وٽ خدا آبادي اکرن ۾ ڪي سنڌي پرارٿنا جون چوپڙيون آهن، جي سنڌن پروهت، ماڻهن ڪي پڙهي ٻڌائيندا ۽ سمجهائيندا آهن ۽ اهي ڌارين جي نظر ڪان نهايت احتياط سان لڪايون وينديون آهن.

لوهاڻن کي سندن پيشي مطابق ٻن مکيه درجن ۾ ورهائي سگهجي ٿو:

2. عامل يا سرڪاري نوڪر. هنن جو احوال ٻئي باب ۾ ڏنل آهي. 2. شاهوڪار يعني واپاري، دڪاندار، هاري، هٽ، واڻيا ۽ ٻيا جن جو گذران مزوريءَ تي آهي. اهي ماڻهو گهڻو ڪري مسلمانن جي پوشاڪ ڪان پاسو ڪندا آهن ۽ پڳڙيون، انگرکا ۽ لُنگ يا پوتيو ۽ بعضي ڪمربند ۽ ڪلهن تي بوڇڻ يا شال پائيندا آهن. هو ڏاڙهي ۽ مٿي جو اڳ ۽ پٺ ڪوڙائيندا آهن ۽ تارونءَ تي چوٽي ۽ پاسن کان "چڻ" يا وارن جون چڳون ڇڏيندا آهن. هو مڇون ڪو نه وٺائيندا يا ڪوڙائيندا. جيستائين شوڪ [7] ۾ نه هوندا آهن.

وديا لاءِ واپاريءَ کي واجهي يا هندو ماستر وٽ وڃڻو پوندو آهي، جو کيس ٿورو حساب ڪتاب ۽ سنڌي آئيوٽا سيکاريندو آهي، جنهن ۾ هو پنهنجون وهيون [8] رکندا آهن. سال کان پوءِ هو پڙهڻ ڇڏي ڪو ڌنڌو اختيار ڪندا آهن. ڌنڌي ۾ لوهاڻا به پنهنجن هندستاني ڀائرن وانگر تمام هوشيار آهن. هنن مان ڪي ڌارين ملڪن ۾ وڃي ججهو ناڻو ڪمائيندا آهن. هنن جو مکيه وهنوار ڪپڙي ۽ هندين جو هوندو آهي. هندين جي ڪم لاءِ هنن کي خاص رغبت آهي، ڇاڪاڻ ته هو انهن تي پنهنجي مرضي موافق وياج ۽ نفعو وٺي سگهندا آهن.

پر سنڌ ۾ سودرن جون ٿوريون ڪي ذاتيون آهن. جيڪي آهن، تن سيني جٽيو پاڻڻ اختيار ڪيو آهي. هو مٿي تي تلڪ لائيندا آهن ۽ سيني ڳالهين ۾ واڻين جي پيروي ڪندا آهن. ساڳئي وقت سودر پنهنجي ذات ۾ شادي ڪندا آهن. وهڻ ۽ پڳڙن پيچڻ جو ڌنڌو ڪندا آهن. جنهن کي فارسيءَ ۾ نخود پزي (چڻا پچڻ) چئبو آهي. هنن جو گذران پڳڙن [10] وغيره جي وڪري تي هوندو آهي. ڪٿي يا رنگريز به گهٽائي آهن. ڇاڪاڻ ته هندو خواه مسلمان رڱيل ڪپڙا پائيندا آهن. هو گهڻو ڪري شهرن کان پري رهندا آهن. ڏيهي ماڻهو چوندا آهن. ته هو انهيءَ ڪري پري رهندا آهن ته جيئن پنهنجي پورهيي لاءِ وڏيڪ مزوري گهري سگهن. سندن خلاف ماڻهن کي ڪنهن به قسم جو مذهبي اعتراض ڪو نه هوندو آهي. هنن لاءِ شايد ضروري آهي ته سندن ڪنيون مٽي پاڻيءَ جي ڪوهن پرسان نه هجن. سوچي، چمڙو پاڻ ڪو نه رڱيندو آهي. هو چمڙو مسلمان موچيءَ کان وٺي سبندو آهي ۽ ضرورت مطابق پٽ سان پريندو آهي. حجام جيسلمير جا وينل آهن. پر هو اصل سنڌي نسل جا آهن ۽ پوشاڪ به پنهنجي ملڪ جي پائيندا آهن. سواءِ پٽڪي جي، جو ڌاريي نموني جو آهي.

اسان جي صوبي جون مکيه سودر ذاتيون اهي آهن. سودر گهڻو ڪري مهاديو ۽ ديويءَ جي پوڄا ڪندا آهن. هنن جا پروهت، برهمڻ هوندا آهن. هنن جا نالا سولائيءَ سان سڃاڻي سگهجن ٿا.

چاڪاڻ ته انهن جي پٺيان سندن پيشو ڏيکاريل هوندو آهي. جيئن ته تيجو وهڻ، هرو، ڪتي ۾ ڪتو سوچي.

هندن جي انهن ذاتين کان سواءِ ٻيون به ڪيتريون گمنام ذاتيون آهن. جي سکن جي نالي سان سڏجن ٿيون. اهي حيدرآباد سيوهڻ ۽ وچولي ۽ اتر سنڌ جي ٻين ڀاڱن ۾ رهن ٿا. انهن کي آسانيءَ سان سڃاڻي سگهجي ٿو. هو رنگ جا گورا آهن ۽ سندن مهاندا ۽ شڪليون ٻين ماڻهن کان نراليون آهن. هنن جون ٻه مکيه شاخون آهن:

1. اڪالي خالصا يا اصل سک. 2. لوهاڻا سک. اڪالي سڀ ڳالهه ۾ پنجاب جي اُپاشين جو نقل ڪندو آهي. هو پنهنجي بند جي وارن کي پاڪيءَ سان بنهه نه ڇهندو آهي ۽ هر قسم جو گوشت مثلاً ڪڪڙ وغيره. جو ٻيا اپوتر سمجهندا آهن، کائيندو آهي. هن کي تماڪ لاءِ ڌرمي ڌڪار هوندي آهي ۽ هو وارن ۾ تيل بدران گيهه وجهندو آهي ۽ فقط انهن جانورن جو گوشت کائيندو آهي جي جهاٽڪو ڪيل هوندا آهن. هو جٽيو نه پائيندو آهي. پر ڪيس چڪر، ڪنگڻي ۽ ڪڇي مان سڃاڻي سگهجي ٿو. لوهاڻي سک کي نانڪ شاهي ۽ مني سنگهه يعني وارن ڪوڙائڻ وارو سنگهه به چوندا آهن. چاڪاڻ ته هو شوق ۾ ڏاڙهي مٿو ڪوڙائيندو آهي. هن کي تماڪ چڪڻ، جٽيي پائڻ ۽ مسلمانن جي پاتل گوشت کائڻ جي اجازت هوندي آهي. هو ڪنگڻي

بعضي بعضي پائيندو آهي. پر چڪر اصل نه ڪٽندو آهي. هنن جي شاديءَ غميءَ جون رسمون سندن ٻين ذات وارن لوهاڻن واڻين جهڙيون آهن. ٻيئي فرقا، امرتسر جي لوهه جون ڪنگڻيون ۽ سِمَرڻو [11] يا مالها ڪٽندا آهن. چون ٿا ته ڪنگڻين ۾ اها خاصيت هوندي آهي، جو انهن جي پائڻ سان ننڊ چڱي ايندي آهي ۽ مالها سان هو اسم ۽ منتر پڙهندا آهن. جن جي سندن ڌرم ۾ ڪوٽ ڪا نه آهي.

سنڌ جا سک، مسلمانن، هندن، ڪرستانن، ۽ ٻين سيني فرقن جي ماڻهن کي پنهنجي ڌرم ۾ آڻڻ لاءِ آماده هوندا آهن. جنهن کي سک ٿيڻو هوندو آهي، سو سنان ڪري تڪاڻي يا ڌرمسالي ۾ وڃي نانڪ شاهه کي ٻَل ڏيندو آهي. جيڪڏهن هن کي خالصي ٿيڻ جي خواهش هوندي آهي ته اداسي ٽي دفعا هن جي هٿن ۾ مٿو پاڻي وجهي ڪانئس ڪندو پڙهائيندو آهي. جيڪڏهن هو نانڪ شاهي ٿيڻ چاهيندو آهي ته سنان ڪرڻ کان پوءِ هو ٻل ڏئي، ٻڪ پاڻيءَ جو پيري هڪ مخفي منتر پڙهي پاڻي پيئندو ۽ ستنام جون کي خاص ستون چوندو آهي. انهن ستن ۾ ڏٺيءَ جي واکاڻ آهي ۽ اهي پنج گرنٿ [12] جي پهرئين باب جپ مان ورتل آهن:

" ستام ڪرتا پرک
نر ڀِؤ، نر وير، اڪالا مورت،

اجوتي سينيپيءَ گرو پرشاد

جپ آد سچ، جڳاد سچ“

هئي ڀي سچ، نانڪ [13] هو سين ڀي سچ

پوءِ ٻنهي فرقن جي نئين سِک کي سندس ڌرم جا متا سيکاريا ويندا آهن. کيس روز صبح جو اشنان ڪري پاٺي پڙهڻي پوندي آهي. ڪائڻ ۽ گرنٿ پڙهڻ کان اڳ ۽ ٻين ڪن موقعن تي پنج سناني يعني پنجن عضون (منهن هٿ ۽ پير) جو ڌوئڻ ضروري هوندو آهي، صبح جو اشنان کان پوءِ نئين سک کي ڪنهن ٺڪاڻي ۾ وڃي گرنٿ صاحب [14] ٻڌڻ يا متو ٽيڪڻ ڪپي ۽ سج لٿي مهل هن کي ڪنهن پوڄا جي جاءِ ۾ سندر ٻڌڻ ڪپي. اهڙن موقعن تي جهولو، جنهن تي گرنٿ صاحب رکبو آهي. سو لوڏيندا آهن. مگر پستڪ (گرنٿ) کوليو ڪو نہ ويندو آهي. جيڪڏهن ٺڪاڻي ۾ نہ وڃي سگهن تہ سکن کي گهر ۾ پاٺي، جپ ۽ سندر ڏاڍيان پڙهڻ ڪپي. گهڻو ڪري هر ڪنهن ٺڪاڻي ۾ هڪ اداسي يا گاديءَ وارو هوندو آهي جو ڀيٽا ۽ ارداس تي گذران ڪندو آهي. ان کان سواءِ پنج ڇهہ چيلا ۽ ڪيترا ٽهليا بہ هوندا آهن.

سنڌ جي هندن ۾ مکيہ ڌرمي پينو آهن سنياسي، جوڳي، گوسائين ۽ اوگر. کي ٿورڙا جنگم بہ آهن، پر اهي سڀ هندستان جا رهواسي آهن. سنياسي برهمڻ اهو آهي، جنهن دنيا ۽ ان جا

تماشا تياڳ ڪيا آهن. هو آخرت لاءِ پينو ٿيو آهي، هن جو گذران بکيا ۽ دان تي هوندو آهي، جي هن جي جوان چيلن کي ملندا آهن. هن کي پوتر جيون گذارڻ کپي ۽ شاديءَ جي منع اٿس. هو اڪثر ڏسڻ ۾ معتبر هوندو آهي ۽ عام دنيوي ڏنڌن جهڙوڪ: ڪنهن ٻارسي جي هيڻان ٽيڪا ڪڍڻ، ويج جو ڪم ڪري، منتر جنتر وڪڻڻ ڪيميا ٺاهڻ ۽ سرڪار جي سِڪي جي جعلسازي ڪرڻ کان عار نہ ڪندو آهي. انهن سنياسين مان ڪيترا ڪڇ ۽ ٻين ڀر وارن ملڪن مان آيل آهن. هو گهڻو ڪري چال چلگت جا ڪِريل هوندا آهن، ۽ گوشت مڇي کائيندا آهن، ۽ شراب بہ پيئندا آهن. انهيءَ فرقي جا ماڻهو گيڙو رنگ جا ڪپڙا ۽ پڳڙي پائيندا آهن، جنهن مان هنن کي سڃاڻي سگهبو آهي. سنياسي ٻين ڌرمي پينن وانگر ورلي مڙدا ساڙيندا آهن. هو ڪنهن وقت ”غفا“ جي رستي پاڻ کي هڪ چيلي جي هٿان زنده پورائي، خودڪشي ڪندا آهن. جڏهن هو پاڻمرادو مري ويندا آهن، تڏهن هو پاڻ کي گهڻو ڪري ڌرتي، دک ۽ بعضي جلادک ڪرائيندا آهن. مڙدي جي تنگ ۾ واريءَ جو دلو ٻڌي، ٻيڙي ۾ ڪٽي وڃي ڏاڍي ڪريا ڪرم سان اونهي پاڻيءَ ۾ وجهندا آهن.

جوڳيءَ کي بہ گيڙو رنگ جا ڪپڙا هوندا آهن. پر هو پڳڙيءَ بدران ٽوپي پائيندو آهي. هن جي رهڻ جي جاءِ کي ”آستان“ چوندا آهن، هن طبقي جي پينن جي ڪَن جي

پاڙيءَ ۾ هڪ موڪرو ٽُنگ هوندو آهي. انهيءَ ڪري هنن کي "ڪنڦاڙ" چوندا آهن. جوڳي جڏهن مرڻ تي هوندو آهي، تڏهن هن کي اڳيان بيراڳڻ جي ٽيڪ ڏيئي، سڌو ويهاريندا آهن. هن کي پورڻ لاءِ وڏي کڏ کٽي، ان کي اڌ تائين لوڻ سان ڀريندا آهن ۽ پوءِ لاش کي لوڻ جي مٿان پلٿي مارائي ويهاريندا آهن. هڪ هٿ ۾ پاهوڙي ڏيندا اٿس، ۽ ٻيو هٿ بيراڳڻ [15] تي رکندا اٿس. پوءِ وري لاش جي مٿان لوڻ وجهي، مٿيءَ سان کڏ کي ڍڪي ڇڏيندا آهن. هن طبقي جي پهتل شخصن مٿان سرن جون سماڌيون ٺاهي، ڏيا ٻاريندا آهن ۽ ٻئي نموني سجائيندا آهن.

سنڌ ۾ "گوسائين" ڪو ورلي ملندو، پر هن جي لياقت جو ماڻهن کي ڪافي قدر آهي. هو جڏهن ڪٿي ايندو آهي، تڏهن هميشه ڪيترا چيلا پاڻ ساڻ هوندا اٿس. هن جو ظاهري ويس سنياسيءَ جهڙو هوندو آهي. هن جو گذران دان پُنَ تي هوندو آهي ۽ هن وٽ اڪثر ڪافي موڙي هوندي آهي. مرڻ کان پوءِ هن کي گهٽو ڪري جلاڏڪ ڪيو ويندو آهي.

گوسائين سنياسيءَ جهڙو هوندو آهي، ته اوگر وري جوڳيءَ جهڙو هوندو آهي. هو هڪ ڪانيءَ جو پورو ٽڪر ڏاڙهي ۾ ٻڌي ڳچيءَ ۾ پائيندو آهي جنهن مان هن کي سڃاڻي سگهجي ٿو. هو ڪنهن به ڪم ڪار ڪرڻ کان اڳ انهيءَ ڪانيءَ ۾ ڦوڪ ڏيندو آهي. گوسائين وانگي اوگر به سنڌ ۾ ورلي نظر ايندو آهي.

جن ڇئن طبقن جو مٿي ذڪر ڪيل آهي، تن مان ڪو به جٽيو ڪو نه پائيندو آهي. هنن جا نالا هن طرح سڃاڻي سگهبا آهن: ٻائو، نٿگر، سنياسي، سورج گر، گوسائين، گورکناٿ، جوڳي، سرسوتي ناٿ، اوگر وغيره هو سڀ مهاديو ۽ مهاديو جي پٽ گورکناٿ ۽ گورکناٿ جي اوتار، پابڪناٿ جي پوڄا ڪندا آهن. انهيءَ اوتار کي پابڪناٿ ان ڪري چوندا [16] آهن، جو چوندا آهن ته جڏهن ڪو پوڄاري هنگلاج جي تيرٿ جي ويجهو ويندو آهي، تڏهن اتي گپ پاڻمرادو اپامندي آهي.

سنڌ جي اوپر يعني ٿر جي آسپاس ڪي اڇوت قومون آهن: مثلاً ڪولهي، جن جو گذران شڪار ۽ پوک تي آهي. ڀيل جن جي رهڻي ڪرڻي، رسمون ۽ پيشو ڏڦير قوم جهڙو آهي، ۽ ڍيڊ ۽ ميگهواڙ [17] (رنگريز، موچي ۽ ڪوري) چون ٿا ته ميگهواڙ اصل مالوا کان آيل آهن. هنن جي زبان ۽ اکر، جنهن ۾ سندن پوٿي لکيل آهي، سي به مالوا جا آهن. هو هاڻي سنڌ جي ڪيترن پاڳن ۾ رهن ٿا. هنن جا گهڻا ماڻهو گهاري، حيدرآباد، ميرپور ۽ عمرڪوٽ جي آسپاس رهن ٿا.

عمرڪوٽ جي ڀرسان جيڪي ميگهواڙ رهن ٿا، سي تمام آسودا آهن. هنن جي آدمشماري مسلمانن کان زياده آهي. هو اهڙا ته دولتمند آهن، جو مسافرن لاءِ مهمانخانا اٿن. اهي اڇوت پنهنجيءَ ذات تي جيڪو فخر ڪندا آهن سو سچ پچ ڪل جهڙو هوندو آهي.

هو هن قسم جي لاف هڻڻ جا عادي آهن: ” اسراف سنڌ ۾ ڪو نہ هئي! اڏورو گهر همارو، گهر سيديڻو، اڌ گهر فتح عليرو، ٻي مڙيئي ڏاندِ ڊوندا! “ [18] هنن ۾ ڪيترين ريتون رسمون آهن. سندن ڪريا ڪرم گرڙا ڪندا آهن. هو هنن کي گهڻو مان ڏيندا آهن. چاڪاڻ تہ گرڙا ڪين پوٿي پڙهائيندا آهن. هو مڙدن کي پوري، مٿان مٽي وجهندا اٿن ۽ مسلمانن وانگر پٿر ڪو نہ رکندا اٿن. لاش اوپر اولهہ جي ڏس تي پوريندا آهن. هنن جي پير جو نالو پٿورو آهي. سنڌ ۾ هڪ روايت آهي تہ جڏهن مشهور صوفي بهاوالحق، سنڌ ۾ تشريف فرما ٿيو هو، تڏهن پٿوري جي پيءُ وٽس وڃي پٽ لاءِ دعا پني هئي. بهاوالحق سواليءَ کي دعا ڪئي ڪيس ڪجور جي پٽ (ٽڪر) ڏنائين. پٿوري جي ماءُ اهو پڙهيل تحفو (ڪجور) چڪيو، تہ ڪيس پيٽ ٿي پيو. آخر ڪيس پٽ ڄائو، جنهن تي ڪجور جي پٽ تان پٿورونالو پيو. هو عمرڪوٽ تعلقي جي گروهر(گرهوڙ) پرسان هڪ مقبره ۾ پوريل آهي ۽ هن جي هندو توڙي مسلمان عزت ڪندا آهن.

سنڌ [19] ۾ هندو ڌرم نج اصلوڪيءَ حالت ۾ ڪو نہ آهي، فقط ڪي ٿورا برهمڻ آهن جي سنسڪرت پستڪ پڙهي سگهندا آهن.

سنڌي هندن ۽ سکن کي ڏسي پنهنجو ڌرم سڌاريو آهي ۽ هو ڪانئن هڪ ڏٽي ۾ ايمان رکڻ، جنهن کي هو خدا، نکر،

يڳوان چوندا آهن، ۽ سرڳ [20] ۽ نرڳ جي جزا ۽ سزا بہ قبول ڪرڻ سکيا آهن. هو وشنو، شو، لڪشمي، ديويءَ ۽ ٻين ديوتائن کي خدا وٽ سفارشن جو ذريعو ڪري سمجهندا آهن. پيرن فقيرن جي بہ عزت ڪندا آهن. ڪن وڏن پيرن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا، جن کي ٻنهي مذهبن جا هر طبقي جا ماڻهو مڃيندا آهن.

1. لال شهباز، جنهن کي هندو پرتري راجا چوندا آهن.
2. پٿو سلطان (يا پير عالم)جو پير پٺي جي نالي سان سڏبو آهي.
3. خواجہ خضر، جنهن کي جند پير چوندا آهن.
4. پير منگهو، جو لعلو هنسراج جي نالي سان مشهور آهي.
5. شيخ طاهر، جو اڏيرو لعل بہ سڏبو آهي.

صوبن جي جدا جدا ڀاڱن ۾ ٻيا بہ گهڻا، گهڻ شهرت وار پير آهن.

مٿين پيرن مان جند پير کي هندو درياهہ يا سنڌونديءَ جو اوتار ڪري سمجهندا آهن. سنڌوندي اهڙي تہ شاندار ندي آهي جو هڪ يورپي ماڻهوءَ لاءِ بہ محال آهي تہ ان کي ڏسي تعريف نہ ڪري ۽ ان کان متاثر نہ ٿئي. مشرقي ماڻهو تہ ان کان بہ ٻہ قدم اڳتي وڌيو وڃي. هنن لاءِ ڪنهن جي ساراهہ کان پوءِ سجدو ڪرڻ هڪ آسان ڳالهہ آهي. پوڄارا سخت ورت ڪيندا آهن جي چاليهہ

ڏينهن هلندا آهن. هو انهي ۾ اڌ رات کان سج لٿي تائين ڪاڏي پيتي، پيڙيءَ ۾ عيش عشرت کان پاسو ڪندا آهن. هو هر روز شام جو روزي ڪولڻ کان اڳ هڪ سنڌيءَ ۾ پڃن ڳائيندا آهن، جو ”پنجارا درياهه شاهه جا“[26] سڏبو آهي. چاليهي پوري ٿيڻ کان پوءِ هو سنڌونديءَ تي، پر جيڪي درياهه کان پري هوندا آهن ته ڪنهن کوهه تي وڃي پڃن ۽ گيت ڳائي، پتاشا ڪائي پاڻيءَ جا ٿي ٻڪ پي گهر موٽي ايندا آهن.

سنڌونديءَ جي ساراهه ۾ سنڌي هندن جو هڪ مذهبي راڳ هيٺ ڏجي ٿو:

”اي مهربان نهرا!
اي خضر، بادشاهن جا بادشاهه.
اي قوت ۽ طاقت وارا درياهه.
تون منهنجي دل کي شاد ڪرا
مون بي انت گناه ڪيا آهن.
تون منهنجا قصور معاف ڪر.
تنهنجي در تي هزارين روئن ۽ دعا پِنن ٿا.

تنهنجي شفاعت شاهي شان وٽان آهي،
مان جاهل، مطلق احمق آهيان،
تون روشن، روشن روپ آهين.

تو ڪان مٿي ڪو بہ ڪو نہ آهي.
اي رزاق تون مون کي روزي ڏي،
منهنجي دل کي پاڪ ۽ سچو ڪر،
مون کي مشڪلاتون ويڙهي ويون آهن.

اي سلطان! اي سر سبز مالڪ!
تون هن ضعيف جي مدد ڪر،
تو کي منهنجي حال جي سڀ خبر آهي.

مون کي دشمنن تي غالب ڪر،
منهنجا ڪرڙا دشمن ناس ڪر،
تون هن هيڻي جي مدد ڪر.

تون عالم آهين،
تون قادر رب آهين،
تون معجزن ڪرڻ وارو ۽ ڏاڍو ڪريم آهين،

تون سڀني ڏکويلن جي مدد ڪرڻ وارو آهين،
تون بکايلن کي کارائڻ وارو آهين،
تون ضعيفن کي ٻل ڏيڻ وارو آهين.

تون اسان جو سهارو، سير ۾ شهسوار آهين،
تون اسان جو ٻيڙو پار ڪرڻ وارو آهين،
تون مشڪلات ۾ اسان جي پناهه آهين،
تون مون سان هر ڳالهه ۾ مدد ڪر،
تون مون کي ماڻهن ۾ قوت ڏي،
مشڪلاتن ۾ مدد ڪر.

اي دوست، تون مون کي ياد آهين،
تون ضعيفن جو تڪيو آهين،
ايسر [34] جي تون فرياد سڻ،
تون منهنجي دل کي شاد ڪر.

هن مثال ۾ ڪجهه مشرقي نموني جو اصطلاحي وڌاءُ آهي ۽ درياهه شاهه کي قادر ۽ قوت وارو تسليم ڪيو ويو آهي جي ڳالهيون هڪ مغربي ماڻهوءَ جي عقل ۾ نٿيون سمائجن. پر هن راڳ جي سچ پچ اها معنيٰ نه آهي ته درياهه کي اها قدرت حاصل آهي، جا اسان عام طرح ڌڻي تعاليٰ ڏي منسوب ڪندا آهيون. مشرقي ماڻهو، خاص ڪري هندو، پنهنجي خيالي قوت کي ڇوٽ ڇڏي ڏيندا آهن، جنهنڪري هو گمراهه ٿي ويندا آهن. هنن جي

تخيل ۽ زبان ۾ ايتري تيزي هوندي آهي، جو اها خبر نه پوندي اٿن ته واکاڻ جي حد ڪٿي پوري ٿئي ٿي. درياهه ديوتا جي واکاڻ ۾ جا مناجات مٿي ڏيئي آيا آهيون، ان جي مقابلي ۾ پيٽ لاءِ ڌڻي جي تعريف ۾ هڪ ٻي هندڪي پرارٿنا [25] ڏجي ٿي:

”اي قادر! منهنجي لاءِ جيڪا تو کي چڱي ڳالهه سمجهه ۾ اچي سا ڪر.
تو آسمان ري ٿنڀي بڻايو آهي ته دنيا کي روشن ڪري،
تو رات جي انڌيري ۾ چنڊ کي چمڪايو آهي،
تون چاهين ته فقير کي امير بڻائي سگهين ٿو.
تنهنجي در تي سوَ هزار عابد هميشه عبادت ڪن ٿا.
تون هڪ گاهه جي پتي مان هزار ويءَ پيدا ڪري سگهين ٿو.
تو ٻاجهه ڪري اسان کي عقل ڏنو آهي، پر تون اسان جي عقل ۽ سمجهه کان ٻاهر آهين.
تون هيٺن جو همراهه آهين ۽ هن دنيا ۾ انهن جا گناهه بخش ڪرين ٿو.
تون پنهنجي مهر جي اپٽار مان هن عابد جو سوال پورو ڪري سگهين ٿو.
تون ڪافر کي نوازي سگهين ٿو ۽ ڪيس جهنم کان بچائي سگهين ٿو.

تون هينءَ ڪرين يا هونءَ اها تنهنجي اختيار ۾ ڳالهه آهي.

درياهه جي ديوتا، جند پير کان پوءِ ٻيو نمبر مرتبو سندس وزير اڏيري لعل جو آهي.

مسلمان، اڏيري لعل جي، شيخ طاهري جي نالي ۾، گهڻي عزت ڪندا آهن. هو اڃا به هن جو دائرو ۾ بيٺڪ ڏيکاريندا آهن. جتي هو ويهي قرآن شريف پڙهائيندو هو. اڏيري لعل جي شان ۾ جيڪي مناجاتون لکيل آهن، تن مان هڪڙي مثال طور ڏجي ٿي:

”اڏيرا، تون هميشه اسان سان گڏ آهين، ان ڪري او لعل [27]، مان تنهنجي دامنگير آهيان.

تون سوالين جي مراد پوري ڪرڻ وارو آهين، ۽ ماڻهن جا عرض اگهائيندو آهين. تو ڪي وڏي ذات آهي.

تون سوالين جي ڇانوَ آهين، مان تنهنجي درگاهه تي سوالي ٿي بيٺا ڏيان ٿو.

او اڏيرا، تو هميشه اسان سان آهين، ان ڪري، اي لعل، مان تنهنجي دامنگير آهيان.

اي مالڪ، تنهنجي هٿ ۾ رزق جي ڪنجي آهي.

تنهنجي در جي پناهه کان سواءِ مان ذليل ۽ دربدر آهيان.

تنهنجي در تي هزارين سوالي آهن.

تون ڏکايلن کي خوش ڪري ٿو موڪلين سنڌ به ڳوڙي

ٽيو پوي ۽ آسانيءَ سان هٿ پير لهي.

اي اڏيرا، تون هميشه اسان سان آهين، ان ڪري

اي لعل، مان تنهنجي دامنگير آهيان.

تون بادشاهن جو بادشاهه آهين.

تون ماڻهن جي قسمت روشن ٿو ڪرين.

تون اسان جي دشمنن کي ختم ٿو ڪرين.

تون غريبن جو عرض اگهائين ٿو.

اي اڏيرا، تون هميشه اسان سان آهين، ان ڪري،

او لعل، مان تنهنجي دامنگير آهيان.

مان دل جو هيڻو بلڪ ضعيف آهيان، گناهن سان ڀرپور ۽ شرمسار آهيان.

او پير، منهنجا گناهه معاف ڪر.

او برهمڻ، منهنجو ارداس قبول ڪر.

وروڏي ۽ سڏي [18] منهنجو گهر ڀريندا.

هاڻي مان قلندر لال شهباز جي شان ۾ چيل هڪ قصيدو پيش ڪري هي مضمون ختم ڪندس. اهو اصل فارسيءَ ۾ آهي، جنهنڪري عامل طبقي جا پڙهيل ماڻهو، ان کي نهايت پسند ڪندا آهن:

او قلندرا تون تحقيق بادشاهه آهين.

تون مشڪلات ۾ دک دور ڪري سگهين ٿو.

تنهنجو پاڪ نالو ساريءَ دنيا ۾ مشهور آهي.
تو هر دکيءَ کي دک مان ڇڏايو آهي،
تنهنجي نظر پتل کي ڪيميا ڪريو ڇڏي.
جو توبهه تائب ٿئي ٿو، تون ان جو مددگار آهين.
اسان کي تنهنجي شفقت جي وڏي اميد آهي.
اي سچا دوست، اسان کي روزي رساءِ
اي شاهن جا شاهه. شهباز، اسان تي رحمت ڪر.
مان تنهنجو مداح، دکي ۽ پريشان آهيان.
تو کي منهجي حال جي خبر آهي، منهنجي مدد ڪر!
تون شهنشاهن جو شاهه آهين، منهنجي مدد ڪر!
منهنجي اميد جا وڻ ساوا ڪر.
منهنجي اکين اڳيان شفقت جا دروازا کول،
مون کي تو کان مدد جي اميد آهي، مون کي نراس نہ ڪر!
مون کي ڏک ۽ نراسائيءَ جي نار مان ڪڍ.
تون مروند جو مير [29] آهين، شير خدا جو شير.
هن اپاڳي سواليءَ جي حال تي رحم ڪر“

سنڌ ۾ ٿوري گهڻي علم واري هندوءَ وٽ ذاتي عبادت لاءِ پوٿي هوندي آهي. اها نهايت اڻوٽندڙ نموني جي شڪست اکرن ۾

لکيل هوندي آهي. اها گهڻو ڪري هر هڪ پوڄاري پنهنجي لاءِ لکي رکندو آهي، يا ڪيس اباڻي ورثي ۾ مليل هوندي آهي. انهن ڪتابن کي نهايت عزت سان ڏٺو ويندو آهي. انهن کي هڪ ٻن پوتڙين ۾ ويڙهي رکندا آهن تہ جيئن انهن جي جلد کي ڪو ناپاڪ هٿ نہ لڳي. اهي ڌارين ماڻهن کي ورلي ڏيکاريون وينديون آهن. اهڙن ڪتابن ۾ اڪثر هي ڳالهيون هونديون آهن:

هڪ ننڍو فارسي شعر، جنهن کي ”سري ڪرشن نامہ“ چوندا آهن: چاڪاڻ تہ ان ۾ هر هڪ چوٿينءَ سٽ کان پوءِ هي لفظ ايندا آهن. ”سري ڪشن گائو.“

”سري گڻيس نامہ“ دستور مطابق شعر ۾ لکيل آهي ۽ منجهس گڻيس جي واکاڻ ۽ خوشيءَ ۽ دولت لاءِ دعا آهي.

سري گوپال هري: مشهور اوتار هريءَ جي پرارٿنا، جنهن ۾ ڀڳونت گيتا جا ننڍڙا نظم ۽ نثر جا ٽڪرا لکيل هوندا آهن. هي گهڻو ڪري فارسي يا پنجابي ٻولين ۾ هوندا آهن.

نانڪ شاهه جي سکمڻي: فارسي، پنجابي ۽ سنڌي ٻولين ۾ هوندي آهي، جنهن ۾ پيرن جون مداحون، پنجارئون ۽ مناجاتون هونديون آهن. ڪيترن هندن کي اهي برزبان ياد هونديون آهن ۽ هو روزانو پڙهندا آهن. ماڻهن کي يقين تہ آهي جيڪڏهن ڪو انهن کي مصيبت جي وقت ۾ پڙهي تہ ڪيس روحاني خواهه دنيوي فائدو

ضرور رسندو.

شاستري، فارسي، پنجابي ۽ سنڌي ٻولين ۾ ڏٺيءَ جي واڪاڻ جا ڪيترائي ڀڄن ۽ گيت لکيل آهن. جن مان ڪي ٿورا سنسڪرت جي ٻوليءَ ۾ پڻ لکيل آهن ۽ اهي ڪو ورلي سمجهي سگهندو آهي. پوين ٽن ٻولين ۾ جيڪي ڀڄن ۽ گيت آهن. سي طرز ۽ خيالن جي لحاظ کان مسلمان جي مضمونن سان مشابهت رکن ٿا. انهن ۾ اڪثر ڪري خالق جي ايتري ساراهه ڪا نه ڪئي ويندي آهي، جيتري مخلوق جي.

ڪرشن ۽ ٻين هندو ديوتائن جي ساراهه ۾ پنجابي ۽ جتڪي ٻولين ۾ لکيل گيت، اهڙي طرز ۾ آهن، جو انهن کي مختلف راڳن ۽ راڳڻين ۾ ڳائي سگهبو آهي. انهن مان ڪي سوال جواب جي صورت ۾ آهن. جيئن ڪرشن ۽ پوڄاريءَ جا سوال - جواب، ماءُ ۽ پٽ جي گفتگو وغيره، وغيره. شايد ڪيترن قديمي ناٽڪن جو بنياد انهن سوالن ۽ جوابن وارن گيتن تي رکيل ٿو نظر اچي.

پوٿيءَ جي پڇاڙيءَ ۾ جوتش جا نقشا، ٽپڻو، نيڪ ۽ خراب ڏينهن ڪڍڻ جو آسان طريقو، هڪ ٻه فالنامو [30] دوائن جا نسخا ۽ اهڙي قسم جا ٻيا نيم مذهبي مضمون ڏنل هوندا آهن.

باب تيرهون

عامل طبقو، ان جو اصل نسل، رواج، جيئن ته جڻيو پائڻ، شادي ۽ غميءَ جون رسمون ۽ ڪريا ڪرم، هندن جو اسلام ۾ اچڻ ۽ وري هندو ٿيڻ جو بيان

لوهاڻا عامل، سنڌ جي هندن جي هڪ مکيه ذات آهي، تنهنڪري جيڪڏهن انهيءَ ذات جي رواجن ۽ رسمن جو تفصيلوار بيان ڏبو ته ان مان چڱيءَ طرح خبر پئجي سگهندي ته هن وقت سنڌ جي صوبي ۾ هندو ڌرم جي حالت ڪهڙي آهي.

عامل طبقو، ڏيهي حاڪمن جي ضرورتن جي پيدائش آهي، جي هندن جي مدد کان سواءِ نڪي ته ڍلون وصول ڪري سگهندا هئا ۽ نڪي ملڪي ڪاروبار جي سلسلي ۾ صحيح نموني خرچ هلائي سگهندا هئا. اهڙن هندن لاءِ محبت نه هوندي به، اوائلي ميرن کي قبول ڪرڻو پيو هو ته حساب ڪتاب جي معاملي ۾ هو هوشيار آهن. انهن کان پوءِ جيڪي حاڪم آيا، تن ۾ مذهبي تعصب ڪو نه هوندو هو ۽ هو ذات پات جو گهڻو خيال ڪو نه ڪندا هئا. مون هاڻوڪي خاندان جي حاڪمن کي هڪ هندو ديوان سان، سواءِ ڪنهن مذهبي نفرت جي، اهڙيءَ طرح ڀاڪر پائي ملندو ڏٺو آهي، جيئن پنهنجي ڪنهن ڀاءُ

يا عزيز سان ملجي. جڏهن هندن ڏٺو ته حاڪمن کي سندن ضرورت آهي، تڏهن هنن پنهنجي عقل ۽ شعور کان پورو پورو ڪم وٺي جلد ئي ملڪ ۾ هڪ قسم جو سياسي رتبو حاصل ڪيو. ڪارداري سرشتي جو رواج، شايد انهيءَ طرح پيو. جيتوڻيڪ سنڌ جو ڪارداري طريقو هوبهو هندستان جي طريقي جهڙو نه آهي، ته به اهو هندستان جي پٽيلن ۽ سندن ننيڙين خودمختار رياستن سان گهڻي مشابهت رکي ٿو، ڪجهه پيرن جمائڻ کان پوءِ، عالمن پنهنجي اختيارين کي بيجا نموني ۾ استعمال ڪرڻ شروع ڪري ڏنو. ڏيهي حاڪمن وٽ عملدارن کي لغام ۾ رکڻ لاءِ به اوزار هوندا هئا: موت جي سزا ۽ عذاب. جيڪڏهن ڪو ڪامورو حد کان لنگهي ويندو هو ته امڪان هوندو هو ته هن کي ڏنبن ۽ ٻير جي لٺين سان ماريو ويندو يا زمين ۾ ڳچي تائين پوريو ويندو هو. هلڪن ڏوهن لاءِ، منهن تي پيٽل ڳاڙهن مرچن جو توبرو چاڙهي ڇڏيندا هئا، يا ٻانهن ۾ واريءَ سان ڀريل ڪُنا ٻڌي، وڻ ۾ ٽنگي ڇڏيندا هئس، يا سٽڻ ۾ به تي ڏينهن وجهي ڇڏيندا هئس، يا ٻليءَ سان عذاب ڏيندا هئس. ٻلي، هڪ لوهي چنبن سان اوزار هوندو هو، جنهن سان ماڻهوءَ جو ماس پٽيندا هئا. پر اهي آخري اپاءَ ورلي ڪم آندا ويندا هئا. ڏيهي حڪومتن جي رعيت گهڻو ڪري سخت کان سخت سزائن کان به ڪا نه بچندي آهي، چاڪاڻ ته انهن کان گسائي وڃڻ جو هميشه چڱو خاصو امڪان هوندو آهي. سنڌ ۾ به ائين ئي هوندو هو.

نڳيءَ جو پيشو گهڻيءَ اورچائي ۽ محنت سان

سکڻ کان پوءِ عامل پنهنجي پنگتي حيثيت قائم رکي بلڪ وڌائي به سگهندا هئا. هو وقت تي حاڪمن جي خدمت ڪندا هئا ۽ وقت تي ڪين ڌوڪو ڏيندا هئا، وقت تي خوشامد ڪندا هئن ۽ وقت تي ڦيريندا هئن. وچولي درجي جا مسلمان، جن جو مدار عاملن تي هوندو هو، تن کي هو لُٽيندا به هئا ۽ تنگ به ڪندا هئا. هو عام ماڻهن تي، جيڪي اڪثر ڪري قرضن ۽ ٻين ضرورتن جي ڪري هندو صرافن ۽ واڻين يعني شاهوڪارن جي چنبي ۾ ڦاٿل هوندا هئا، ڏنڊي سان حڪومت ڪندا هئا. عامل پنهنجي فائدي کان سواءِ ٻي ڪا ڳالهه نه ڏسيندا هئا ۽ انهيءَ راهه ۾ نه هنن کي ڪو قسم روڪيندو هو، نه هو ڪنهن خطري کان بچندا هئا ۽ نه وري ڪو رحم ئي ڏيکاريندا هئا. هو عمل ۾ ڪانئر هوندا هئا، پر ڌيرج ۾ وڏا بهادر هئا. حاڪمن ڪيترا دفعا قبول ڪيو آهي ته جوابدار عذاب کان ٿڪجن، تنهن کان اڳ اسان عذاب ڏئي ڏئي ٿڪجي پوندا هئاسين. جنهن هٿ جي صفائيءَ سان هو ڪوڙا دستاويز، سندون ۽ مهرون ٺاهي سگهندا هئا، سا هنن گهڻيءَ محنت ۽ جفاڪشيءَ کان پوءِ حاصل ڪئي هئي. ڪي اهڙا چالاڪ هئا جو منڍيءَ واريءَ مهر جو ڇاپو، مس قلم سان نقل ڪري سگهندا هئا، ۽ پوءِ ڇاپي جي مٿان آڱوٺو گسائي چڙهيندا هئا، جنهنڪري اها خبر نه پوندي هئي ته ڪا جعلسازي ٿيل آهي. ٻيو طريقو جو گهٽ عمل ۾ آندو ويندو هو، سو هيءُ هو ته مُهر جو ڪو پراڻو ڇاپو وٺي، مس سان تازو ڪري، ان جو آلي پني جي ٽڪر تي

نقش وٺندا هئا. انهيءَ نقش کي وري مس لائي تازو ڪري، ان تان دستاويز تي مهر جي جاءِ تي ڇاپو وٺندا هئا. ڪوڙي مهر ٺاهڻ جو عام طريقو هيءُ هوندو هو ته ٿورو آلو ميٽ ڪٽي، مهر وانگي گول ڪري، مهر جي ڪنهن صفا ڇاپي مٿان رکندا هئا. پوءِ هڪ چاقوءَ يا جيڪڏهن وڌيڪ صفائيءَ سان ڪم ڪپندو هون ته هڪ خاص اوزار سان، جو انهيءَ ڪم لاءِ ٺاهيو ويندو هو، ميٽ تي جيڪي اڇا نشان ٿي پوندا هئا، سي اُڪريندا هئا. اهڙيءَ طرح هڪ مهر ٺهي پوندي هئي، جا ڏهه، ٻارهن دفعا ڪم آڻي سگهبي هئي. اسان جي سياسي عملدارن جون هندستان ۾ اعليٰ درجي جون اُڪريل پيچيدگيون مهرون اهڙيءَ ڪاميابيءَ سان نقل ڪيون وينديون هيون، جو ڪو ماهر پورگر مس چئي سگهندو هو ته هنن ۾ ڌوڪو ٿيل آهي. ڪنهن وقت ميٽ بدران ميڻ ڪم آڻيندا هئا، پر ميڻ گهڻو ڪا نه واپرائي ويندي هئي، ڇاڪاڻ ته ان جي جلد خراب ٿي وڃڻ جو امڪان هوندو هو. جڏهن اهي سڀ طريقا ناڪام ٿيندا هئا. تڏهن عامل، ”وينجهڻ“ واري کي رشوت ڏئي، ڪانئس مدد وٺندو هو. پر اهو ڪم خطرناڪ هوندو هو، عملدار سيني قلمڪارن کي سڃاڻيندا هئا. جيڪڏهن ڪو ڦاسي پوندو هو ته ان کي سخت سزا ملندي هئي. عامل کي ڪوڙن دستاويزن ٺاهڻ ۾ جا مهارت هئي، سا هن جي ٻين لياقتن کان گهٽ نه هئي. رواجي طرح ته دستاويز لکي زبان سان چٽي ان کي زمين ۽ ڪنهن فراشيءَ يا غاليچي جي وچ ۾ رکي، مٿان لتاڙيندا هئا، تان جو مس جي چمڪ

جهڪي ٿي ويندي هئي.

عامل، عام سنڌين کان ڏيل ۾ وڌيڪ سگهارا ۽ سهڻا آهن. هنن مان ڪي بدن جا نهايت مضبوط آهن، ۽ سندن روش اڪثر ڏولائتا ۽ وڻندڙ هوندا آهن. هنن مجبور ٿي مسلمانڪي پوشاڪ، جهڙوڪ سنڌي ٽوپيءَ سلوار، اختيار ڪئي هئي، ۽ ڏگهيون ڏاڙهيون ڇڏيون هئائون ۽ مٿي جي فقط ٽڪڻ ڪوڙائيندا هئا. پر هو پنهنجي رسم مطابق مڇون ڪو نه ونرائيندا آهن. تنهن کان سواءِ هو تلڪ لڳائيندا آهن. ۽ پاڻ کي مسلمانن کان ڌار ظاهر ڪرڻ لاءِ کٻي پاسي واريءَ ڳچيءَ سان چولو پائيندا آهن. هو قيمتي ڪپڙا پسند ڪندا آهن ۽ ڏيک ويک ۽ خرچ جا ڪوڏيا آهن. هو هن معاملي ۾ هندستان جي ڪٽر هندن جي ابتڙ آهن. هنن جا ڌرمي متا انهن لوهاڻن جهڙا آهن، جي وڻج واپار ڪندا آهن ۽ کاتو به انهن جهڙو کائيندا آهن. پر اعليٰ تعليم ۽ ٻين مذهبن جي ماڻهن سان گهڻيءَ ميل جول جي ڪري منجهائن ڪيترا دهريا آهن.

اسان عامل جي تعليم جو احوال هڪ باب ۾ اڳيئي لکي چڪا آهيون. نوڪريءَ ۾ داخل ٿيڻ کان پوءِ هو دفتر ۾ وڃي رڪب يا دستور العمل مان اهڙيون ڳالهيون نقل ڪري پاڻ وٽ رکندو هو، جن جي ڪيس ضلعي ۾ ضرورت پوڻ جو امڪان هوندو هو.

آخري ٽيڪا

اسان جو پورهيو هاڻي پوري ٿيڻ تي آهي، تنهنڪري مناسب آهي ته هنن صفحن ۾ جيڪي رايا

ظاهر ڪيا ويا آهن، تن جو اختصار ڏجي.

سنڌ، جا اسان لاءِ اڃا هڪ نئون ملڪ آهي، سا ٻن سببن ڪري اسان جي مشرقي سلطنت جو هڪ اهم جزو آهي: پهرين ته سنڌ وچ ايشيا جو تجارتي مرڪز ٿي سگهي ٿي، ٻيو ته سنڌ هندستان کي ان جي ذاتي دشمنن يعني پار وارين فسادي، جنگجو ۽ طاقتور قومن کان بچائڻ لاءِ جا حد نهيل آهي، تنهن جو آخري مورچو آهي.

سنڌ جو صوبو هاڻي تمام ڏتڙيل حالت ۾ آهي، ان ۾ گهڻي خرچ جي ضرورت آهي، جنهن مان اڳتي هلي اسان کي فائدو رسندو. ان کي آباد ڪرڻ لاءِ رهندڙ ماڻهن ۽ آبادگارن جي گذران لاءِ پئسي جي ضرورت آهي.

ماڻهن بنسبت مشڪلات هيءَ آهي ته ٻن مخالف قومن سان ڪيئن ورتاءُ ڪجي، جو تارازيءَ جا ٻيئي پڙ هڪ ساريڪا رهن. ڏاريءَ حڪومت ۾ مسلمان ۽ هندو هميشه هڪٻئي جي خلاف رهندا. اسان جو فائدو ان ۾ آهي ته ٻنهي ڌرين کي هڪ نظر سان ڏسون.

سنڌ جي ماڻهن جي هن وقت پڪار آهي ته ملڪ جي ڏتڙيل حالت آهي ۽ تعليم لاءِ سهولتون ڪو نه آهن. پهرين ڳالهه هڪ شڪايت آهي ۽ نه گناهه، ٻيءَ جو جلد ۾ جلد تدارڪ ڪرڻ کپي.

اسان فقط هڪ عملدار وسيلي اهو ڪم ڪري سگهون ٿا، جو ڏيهي حاڪم ٻارهن ماڻهن جي مدد سان ڪندا هئا. ان ڪري ماڻهن جي هڪ وڏي جماعت بيروزگار ٿي پئي آهي، ان ڪري ناراضپو پيدا ٿئي ٿو. وڏن جاگيردارن ۽ زميندارن جي شڪايت آهي ته هنن کي

اسان وٽان نڪي پگهار ٿي ملي نڪي لوازمو. هنن جي اهڙي سقيم حالت ٿي وئي آهي جو ڪين آباديءَ لاءِ مزورن رکڻ جي طاقت به نه آهي، ۽ هنن جا ننڍا پائر ۽ ٻار، جن جو گذران اڳي تلوار يا قلم جي زور تي هوندو هو، سي هاڻي هنن لاءِ وبال جو باعث ٿي پيا آهن. وچولي درجي وارا رئن ٿا ته هنن کي نوڪري ڪا نه ٿي ملي، ۽ جي ڪو روزگار لڳين به ٿو ته ان جو اجورو نالي ماتر ٿو ملين. واپاري چون ٿا ته گهڻ واهپي جي ڪري هنر تباهه ٿي ويا آهن ۽ ٻڌو واپار گهڻجي ريزڪي ٿي پيو آهي. رعيت جي دانهن آهي ته ڪين پئسي جي تنگي آهي ۽ صرافن ۽ واڻين وٽان قرض ڪو نه ٿو ملين.

پر اهي انتظامي تبديليءَ جا لازمي اهنج آهن. اسان جو رايو انهيءَ جي پختي اصول تي ٻڌل آهي ته هڪ اهڙي ملڪ لاءِ، جي ميڪسيڪو ۽ ڏکڻ هندستان وانگر شيون يا دولت جا اسباب خودبخود نٿا پيدا ڪن، زراعت ۽ تجارت ئي دولت جا ذريعا ٿي سگهن ٿا.

تعليم جي باري ۾ اسان هن وقت تائين ڍلا رهيا آهيون. اسان ڏيهي مدرسن ۽ مڪتبن کي تباهه ٿيڻ نه ڏنو آهي ۽ انهن جي جاءِ تي ٻيو ڪو بندوبست ڪو نه ڪيو اٿئون. سنڌين کي پنهنجي زبان ۾ وياڪرڻ، لغتن ۽ اسان جي درسي ڪتابن جي ترجمن جي ضرورت آهي. انهيءَ ۾ شڪ ڪونهي ته اها ڪمي آخر پوري ڪئي ويندي، پر اخلاقي سڌاري ۾ جيترو جلد سهائتا جو هٿ ٻگهيرجي اوترو چڱو.

اها ٻولي جنهن کي عام طرح 'سنڌي' چيو وڃي ٿو، سا هڪ جهوني، پُر الفاظ، باترتيب ۽ مهذب زبان آهي. جيئن ته اها زبان سنڌ ۾ هرڪو ڄاڻي، تنهنڪري اها فارسيءَ کان (جا هن وقت رائج آهي)، سرڪاري لکپڙهه ۽ وهنوار لاءِ وڌيڪ موزون سمجهڻ کپي. ٻن ٻولين استعمال مان (جن مان هڪ فقط پڙهيل طبقي جا ماڻهو پڙهي سگهن ٿا) ٺڳي ۽ بي انصافي ٿيڻ جو امڪان آهي. سنڌ جي ٻوليءَ بنسبت هڪ ٻي ڳالهه جا ڌيان ۾ رکڻ کپي، سا هيءَ آهي ته ان ۾ ڪجهه پراڻو ۽ عام فهم ڪلام آهي جو ٻوليءَ جي وزن قائم ڪرڻ ۽ مغربي عالمن جي رهنمائيءَ لاءِ گڏ ڪري محفوظ رکڻ کپي. هڪ پوئتي پيل قوم جي فڪر جي پيدائش مان، اسان کي شايد رس نه اچي ۽ نڪي ڪو ٻيو فائدو پهچي، پر اها اسان جي هٿ ۾ هڪ طاقت جو ذريعو ۽ قيمتي هٿيار ٿيندي، روسي مشرقي سياستدانن ۾ سيني کان سياڻا، جيتوڻيڪ گهڻ ڪامياب آهن، تن ڪيترو اڳ افغانن جا قومي ڪتاب ڇپايا ۽ ترجمو ڪيا آهن. ٻئي طرف اسان ان ٻوليءَ جي بناوت جي سمجهڻ جي ڪا به تڪليف ڪا نه ورتي آهي، جا ان ساري ملڪ ۾ ڳالهائي وڃي ٿي، جنهن سان گڏيل ويهه ورهيه اسان جا گهرا تعلقات رهيا آهن، جنهن ۾ اسان پنج سال مالڪ ٿي رهيا آهيون ۽ حڪومت ڪئي اٿئون.